ह अंववाक्यमाह पश्यैतामित्यादिनवभिःश्लोकैः भोआचार्य पांडवानांततांचमूंसेनांपश्य द्रुपदपुत्रेणधृष्टद्युम्नेनव्यूढांव्यूहरचनयाअधि याष्ठताम् ॥ ३ ॥ अत्रशूराइति अत्रास्यांचम्वांइषवोबाणाअस्यंतेक्षिप्यंतेएभिरितिइष्वासाः धनूंषि महांतइष्वासायेषांतेतथा भीमार्जु नौतावदत्रातिप्रसिद्धौयोद्धारौ ताभ्यांसमाःशूराःशौर्येणक्षात्रधर्मेणउपेताःसंति तानेवनामभिर्निर्दिशति युयुधानः सात्यकिः ॥ ४ ॥ किं च धृष्टकेतुरिति,चेकितानोनामएकोराजा नरपुंगवःनरश्रेष्ठःशैब्यः ॥ ५ ॥ युधामन्युश्चेति विक्रांतोयुधामन्युर्नामैकः सौभद्रोऽभिमन्युः

पश्यैतांपांडुपुत्राणामाचार्यमहतींचमूम् ॥ व्यूढांद्रुपदपुत्रेणतवशिष्येणधीमता ॥३॥ अत्रशूरामहेष्वासाभीमार्जुनस मायुधि ॥ युयुधानोविराटश्चद्रुपदश्चमहारथः ॥ ४ ॥ धृष्टकेतुश्चेकितानःकाशिराजश्चवीर्यवान् ॥ पुरुजित्कुंतिभोज श्चशैब्यश्चनरपुंगवः ॥ ५ ॥ युधामन्युश्चविक्रांतउत्तमौजाश्चवीर्यवान् ॥ सौभद्रोद्रौपदेयाश्चसर्वएवमहारथाः ॥ ६ ॥ अस्माकंतुविशिष्टायेतान्निबोधद्विजोत्तम ॥ नायकाममसैन्यस्यसंज्ञार्थंतान्ब्रवीमिते ॥ ७ ॥ भवान्भीष्मश्चकर्णश्च कृपश्चसमितिंजयः ॥ अश्वत्थामाविकर्णश्चसौमदत्तिस्तथैवच ॥ ८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

द्रौपदेयाःद्रौपद्यांपंचभ्योयुधिष्ठिरादिभ्योजाताःप्रतिविंध्यादयःपंच महारथादीनांलक्षणम् एकोदशसहस्राणियोधयेद्यस्तुधन्विनाम् श स्त्रशास्त्रप्रवीणश्चमहारथइतिस्मृतः अमितान्योधयेद्यस्तुसंप्रोक्तोऽतिरथस्तुसः रथीत्वेकेनयोयुद्ध्येत्तन्न्यूनोर्द्धरथीमतइतो ॥६॥ अस्माक मपिति निबोधबुद्ध्यस्व नायकाःनेतारः संज्ञार्थंसम्यग्ज्ञानार्थमित्यर्थः ॥ ७ ॥ तानेवाह भवानितिद्वाभ्याम् भवान्द्रोणः समितिंसंग्रामं

गणेशायनमः ॥ श्रीनाराय ... ॥ श्राव ... यनमः ॥ शेषाशेषमुखव्याख्याचातुर्यंत्वेकवक्त्रतः ॥ दधानमद्भुतंवंदेपरमानं माधवम् ॥ १ ॥ श्रीमाधवंप्रणम्योमाधवंविश्वेशमा ... त् ॥ तद्भक्तियंत्रितःकुर्वेगीताव्याख्यांसुबोधिनीम् ॥ २ ॥ भाष्यकारमतंसम्यक् तद्व्याख्यातृगिरस्तथा ॥ यथामतिसमालोड्यगीताव्याख्यांसमारभे ॥ ३ ॥ गीताव्याख्यायतेयस्याःपाठमात्रादयत्नतः ॥ सेयंसुबोधिनीटीकासदाध्येयामनीषिभिः ॥ ४ ॥ इहखलुसकललोकहितावतारःसकलवंदितचरणःपरमकारुणिकोभगवान्देवकीनंदनस्तत्त्वाज्ञानविजृंभितशोकमोहविभ्रंशितविवेकतयानिजधर्मत्यागपरधर्माभिसंधिपरमर्जुनं धर्मज्ञानरहस्योपदेशप्लवेनतस्माच्छोकमोहसागरादुद्दधार

॥ धृतराष्ट्रउवाच ॥ ॥ धर्मक्षेत्रेकुरुक्षेत्रेसमवेतायुयुत्सवः ॥ मामकाःपांडवाश्चैवकिमकुर्वतसंजय ॥ १ ॥

॥ संजयउवाच ॥ ॥ दृष्ट्वातुपांडवानीकंव्यूढंदुर्योधनस्तदा ॥ आचार्यमुपसंगम्यराजावचनमब्रवीत् ॥ २ ॥

तमेवभगवदुपदिष्टमर्थंकृष्णद्वैपायनःसप्तभिःश्लोकशतैरुपनिबबंध तत्रचप्रायशःश्रीकृष्णमुखनिःसृतानेवश्लोकानलिखत् कांश्चित्तत्संगतयेस्वयंव्यरचयत् यथोक्तंगीतामाहात्म्ये ॥ गीतासुगीताकर्तव्याकिमन्यैःशास्त्रविस्तरैः यास्वयंपद्मनाभस्यमुखपद्माद्विनिःसृतेति तत्र तावद्धर्मक्षेत्रइत्यादिनाविषीदन्निदमब्रवीदित्यंतेनग्रंथेनश्रीकृष्णार्जुनसंवादप्रस्तावायकथानिरूप्यते धर्मक्षेत्रइति भोःसंजय धर्मभूमौ कुरुक्षेत्रे मत्पुत्राः पांडुपुत्राश्च युयुत्सवःयोद्धुमिच्छंतः समवेताः मिलिताः संतः किंकृतवंतः ॥ १ ॥ दृष्ट्वेति पांडवानामनीकंसैन्यंव्यूढं ...हरचनयाव्यवस्थितंदृष्ट्वाद्रोणाचार्यसमीपंगत्वाराजादुर्योधनोवक्ष्यमाणंवाक्यमुवाच ॥ २ ॥ ॥ ... ॥ ॥

ह अथेतिचतुर्भिः व्यवस्थितान्युद्धोद्योगेनस्थितान् कपिध्वजःअर्जुनः ॥ २० ॥ हृषीकेशमिति तदेववाक्यमाह सेनयोरिति ॥ २१ ॥ यावदेतानिति ननुत्वंयोद्धानतुयुद्धप्रेक्षकस्तत्राह कैःसहमयायोद्धव्यम् ॥ २२ ॥ योत्स्यमानानिति धार्तराष्ट्रस्यदुर्योधनस्यप्रियंकर्तुमिच्छंतोयइहसमागतास्तान्यावद्द्रक्ष्यामितावदुभयोःसेनयोर्मध्येमेरथंस्थापयेत्यन्वयः ॥ २३ ॥ ततःकिंप्रवृत्तमित्यपेक्षायांसंजयउवाच एव

हृषीकेशंतदावाक्यमिदमाहमहीपते ॥ सेनयोरुभयोर्मध्येरथंस्थापयमेऽच्युत ॥ २१ ॥ यावदेतान्निरीक्षेऽहंयोद्धुकामानवस्थितान् ॥ कैर्मयासहयोद्धव्यमस्मिन्रणसमुद्यमे ॥ २२ ॥ योत्स्यमानानवेक्षेऽहंयएतेऽत्रसमागताः ॥ धार्तराष्ट्रस्यदुर्बुद्धेर्युद्धेप्रियचिकीर्षवः ॥ २३ ॥ ॥ संजयउवाच ॥ ॥ एवमुक्तोहृषीकेशोगुडाकेशेनभारत ॥ सेनयोरुभयोर्मध्येस्थापयित्वारथोत्तमम् ॥ २४ ॥ भीष्मद्रोणप्रमुखतःसर्वेषांचमहीक्षिताम् ॥ उवाचपार्थपश्यैतान्समवेतान्कुरूनिति ॥ २५ ॥ तत्रापश्यत्स्थितान्पार्थःपितॄनथपितामहान् ॥ आचार्यान्मातुलान्भ्रातॄन्पुत्रान्पौत्रान्सखींस्तथा ॥ श्वशुरान्सुहृदश्चैवसेनयोरुभयोरपि ॥ २६ ॥ ॥ ॥ ॥

मिति गुडाकानिद्रातस्याईशेनजितनिद्रेणार्जुनेनैवमुक्तःसन् हेभारतधृतराष्ट्र सेनयोर्मध्येरथानामुत्तमंरथंहृषीकेशःस्थापितवान् ॥ २४ ॥ भीष्मद्रोणइति महीक्षितांपितामहद्रोणराज्ञांचप्रमुखतःसंमुखेरथंस्थापयित्वा हेपार्थ एतान्कुरून्पश्येत्युवाच ॥ २५ ॥ ततःकिंप्रवृत्तमित्यतआह पितॄन्पितृव्यादीनित्यर्थः पुत्रान्पौत्रानितिदुर्योधनादीनांयेपुत्राःपौत्राश्चतानित्यर्थःसखीनमित्राणि सुहृदःकृतोपकारांश्चापश्यत् ॥ २६ ॥

ततःकिंकृतवानित्यतआह तानिति आविष्टोव्याप्तःयुक्तःविषीदन्विशेषेणसीदन् अवसादंग्लानिंलभमानः ॥ २७ ॥ किमब्रवीदित्यपेक्षायामाह दृष्ट्वेममित्यादियावदध्यायसमाप्ति हेकृष्ण योद्धुमिच्छंतंपुरतःसम्यगवस्थितंइमंबंधुजनंदृष्ट्वामदीयानिगात्राणिकरचरणादीनिसीदंतिविशीर्यंते किंच मुखंपरिसमंतात्शुष्यति निर्द्रवीभवति ॥२८॥ किंच वेपथुश्चेति वेपथुःकंपः रोमांचः स्रंसतेनिपतति परिदह्यतेसर्वतः संतप्यते ॥२९॥ अन्यच्च नचेति विपरीतानिनिमित्तानिअनिष्टसूचकानिशकुनानिपश्यामि ॥३०॥ किंच नचेति स्वजनंआहवेयुद्धे हत्वाश्रेयःफलंनपश्यामि विजयादिकंफलंकिंनपश्यसीतिचेत्तत्राह नकांक्षइति॥३१॥एतदेवप्रपंचयति किंनइतिसार्धाभ्याम् यदर्थमस्माकंराज्यादिकमपेक्षितंतएतेप्राणधनानित्यक्त्वात्यागमंगीकृत्ययुद्धार्थमवस्थिताः अतःकिमस्माकंराज्यादिभिःकृत्यमित्यर्थः ॥३२॥३३॥

तान्समीक्ष्यसकौंतेयःसर्वान्बंधूनवस्थितान् ॥ कृपयापरयाविष्टोविषीदन्निदमब्रवीत् ॥ २७॥ ॥ अर्जुनउवाच॥ ॥ दृष्ट्वेमंस्वजनंकृष्णयुयुत्सुंसमुपस्थितम् ॥ सीदंतिममगात्राणिमुखंचपरिशुष्यति ॥ २८ ॥ वेपथुश्चशरीरेमेरोमहर्षश्चजायते ॥ गांडीवंस्रंसतेहस्तात्त्वक्चैवपरिदह्यते ॥ २९ ॥ नचशक्नोम्यवस्थातुंभ्रमतीवचमेमनः ॥ निमित्तानिचपश्यामिविपरीतानिकेशव ॥ ३० ॥ नचश्रेयोऽनुपश्यामिहत्वास्वजनमाहवे ॥ नकांक्षेविजयंकृष्णनचराज्यंसुखानिच ॥ ३१ ॥ किंनोराज्येनगोविंदकिंभोगैर्जीवितेनवा ॥ येषामर्थेकांक्षितंनोराज्यंभोगाःसुखानिच ॥ ३२ ॥ तइमेऽवस्थितायुद्धेप्राणांस्त्यक्त्वाधनानिच ॥ आचार्याःपितरःपुत्रास्तथैवचपितामहाः ॥ ३३ ॥

जयतीतितथासौमदत्तिः सोमदत्तस्यपुत्रोभूरिश्रवाः ॥८॥ अन्येचेति मदर्थेमत्प्रयोजनार्थंजीवितंत्यक्तुमध्यवसिताइत्यर्थः नानाअनेकानि शस्त्राणिप्रहरणसाधनानियेषांते युद्धेविशारदानिपुणाइत्यर्थः ॥ ९ ॥ ततःकिमित्यतआह अपर्याप्तमिति तत्तथाभूतैर्वीरैःयुक्तमपिभीष्मेणाभिरक्षितमप्यस्माकंबलंसैन्यमपर्याप्तं तैःसहयोद्धुमसमर्थंभाति इदंतुएतेषांपांडवानांबलंभीमेनाभिरक्षितंसत्पर्याप्तंसमर्थंभाति भीष्मस्योभयपक्षपातित्वादस्मद्बलंपांडवसैन्यंप्रत्यसमर्थम् भीमस्यैकपक्षपातित्वात्॥१०॥तस्मात्भवद्भिरेवंवर्तितव्यमित्याह अयनेष्विति

अन्येचबहवःशूरामदर्थेत्यक्तजीविताः ॥ नानाशस्त्रप्रहरणाःसर्वेयुद्धविशारदाः ॥ ९ ॥ अपर्याप्तंतदस्माकंबलंभीष्माभिरक्षितम् ॥ पर्याप्तंत्विदमेतेषांबलंभीमाभिरक्षितम् ॥ १० ॥ अयनेषुचसर्वेषुयथाभागमवस्थिताः ॥ भीष्ममेवाभिरक्षंतुभवंतःसर्वएवहि ॥ ११ ॥ तस्यसंजनयन्हर्षंकुरुवृद्धःपितामहः ॥ सिंहनादंविनद्योच्चैःशंखंदध्मौप्रतापवान् ॥ १२ ॥ ततःशंखाश्चभेर्यश्चपणवानकगोमुखाः ॥ सहसैवाभ्यहन्यंतसशब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ १३ ॥

अयनेषुव्यूहप्रवेशमार्गेषुयथाभागंविभक्तांस्वांस्वांरणभूमिमपरित्यज्यावस्थिताःसंतःसर्वेभीष्ममेवाभितोरक्षंतु यथान्यैर्युध्यमानःपृष्ठतःकैश्चिन्नहन्येततथारक्षंतु भीष्मबलेनैवास्माकंजीवितमितिभावः ॥ ११ ॥ तदेवंबहुमानयुक्तंराज्ञोदुर्योधनस्यवाक्यंश्रुत्वाभीष्मःकिंकृतवांस्तदाह तस्येति तस्यराज्ञःहर्षंसंजनयन्कुर्वन्पितामहोभीष्मउच्चैःमहांतंसिंहनादंकृत्वाशंखंदध्मौ वादितवान्॥ १२ ॥ तदेवंसेनापतेःभीष्मस्ययुद्धोत्सवमालक्ष्यसर्वतोयुद्धोत्सवःप्रवृत्तइत्याह ततइति पणवाःआनकाःगोमुखाश्चवाद्यविशेषाः सहसैवतत्क्षणमेवाभ्यहन्यंतवा

दिताः सचशंखः शब्दस्तुमुलोमहानभवत्॥ १३॥ततःपांडवसैन्येप्रवृत्तंयुद्धोत्सवमाह ततइतिपंचभिः ततःकौरवसैन्यवाद्यकोलाहलानंत
रं स्यंदनेरथेस्थितौसंतौकृष्णार्जुनौदिव्यौशंखौप्रकर्षेणदध्मतुः वादयामासतुः ॥१४॥ तदेवविभागेनदर्शयन्नाह पांचजन्यमिति पांचज
न्यादीनिश्रीकृष्णादिशंखानांनामानि भीमंघोरंकर्मयस्यसः वृकवदुदरंयस्यसवृकोदरोमहाशंखंपौंड्रंदध्माविति ॥ १५॥ अनंतविजयमिति

ततःश्वेतैर्हयैर्युक्तेमहतिस्यंदनेस्थितौ ॥ माधवःपांडवश्चैवदिव्यौशंखौप्रदध्मतुः ॥ १४ ॥ पांचजन्यंहृषीकेशोदेवदत्तं
धनंजयः ॥ पौंड्रंदध्मौमहाशंखंभीमकर्मावृकोदरः ॥ १५ ॥ अनंतविजयंराजाकुंतीपुत्रोयुधिष्ठिरः ॥ नकुलःसहदे
वश्चसुघोषमणिपुष्पकौ ॥ १६ ॥ काश्यश्चपरमेष्वासःशिखंडीचमहारथः ॥ धृष्टद्युम्नोविराटश्चसात्यकिश्चापरा
जितः ॥ १७ ॥ द्रुपदोद्रौपदेयाश्चसर्वशःपृथिवीपते ॥ सौभद्रश्चमहाबाहुःशंखान्दध्मुःपृथक्पृथक् ॥ १८ ॥ स
घोषोधार्तराष्ट्राणांहृदयानिव्यदारयत् ॥ नभश्चपृथिवींचैवतुमुलोव्यनुनादयन् ॥ १९ ॥ अथव्यवस्थितान्दृष्ट्वा
धार्तराष्ट्रान्कपिध्वजः ॥ प्रवृत्तेशस्त्रसंपातेधनुरुद्यम्यपांडवः ॥ २० ॥ ॥ ॥ ॥

नकुलःसुघोषंनामशंखंदध्मौ सहदेवोमणिपुष्पकंनाम ॥ १६ ॥ काश्यश्चेति काश्यःकाशीराजः कथंभूतः परमःश्रेष्ठःइष्वासोधनुर्यस्यसः
॥१७॥ द्रुपदइति हेपृथिवीपतेहेधृतराष्ट्र ॥ १८ ॥ सचशंखानांनादस्त्वदीयानांमहाभयंजनयामासेत्याह सघोषइति धार्तराष्ट्राणांत्व
दीयानांहृदयानिविदारितवान् किंकुर्वन् नभश्चपृथिवींचैवतुमुलोव्यनुनादयन् ॥ १९ ॥ तस्मिन्समयेश्रीकृष्णमर्जुनोविज्ञापयामासेत्या

ननुयदिकृपयात्वमेतान्नहंसितर्हित्वामेतेराज्यलोभेनहनिष्यंत्येवअतस्त्वमेवैतान्हत्वाराज्यंभुंक्ष्वतत्राह एतानितिसार्द्धेन घ्नतोप्यस्मा
न्घातयतोपिएतान्त्रैलोक्यराज्यस्यापिहेतोस्तत्प्राप्त्यर्थमप्यहंहंतुंनेच्छामि किंपुनर्महीमात्रप्राप्त्यर्थमित्यर्थः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ननुचअ
ग्निदोगरदश्चैवशस्त्रपाणिर्धनापहः क्षेत्रदारापहर्त्ताचषडेतेआततायिनइतिस्मरणात् अग्निदइत्यादिभिःषड्भिरपिहेतुभिरेतेतावदाततायि
नः आततायिनांचवधोयुक्तएव आततायिनमायांतंहन्यादेवाविचारयन् नाततायिवधेदोषोहंतुर्भवतिकश्चनेतिवचनात्तत्राहसार्द्धेन पाप

मातुलाःश्वशुराःपौत्राःश्यालाःसंबंधिनस्तथा ॥ एतान्नहंतुमिच्छामिघ्नतोऽपिमधुसूदन ॥ ३४ ॥ अपित्रैलोक्यरा
ज्यस्यहेतोःकिंनुमहीकृते ॥ निहत्यधार्तराष्ट्रान्नःकाप्रीतिःस्याज्जनार्दन ॥ ३५ ॥ पापमेवाश्रयेदस्मान्हत्वैतानातता
यिनः ॥ तस्मान्नार्हावयंहंतुंधार्तराष्ट्रान्स्वबांधवान् ॥ स्वजनंहिकथंहत्वासुखिनःस्याममाधव ॥३६॥ यद्यप्येतेनप
श्यंतिलोभोपहतचेतसः ॥ कुलक्षयकृतंदोषंमित्रद्रोहेचपातकम् ॥ ३७ ॥ कथंनज्ञेयमस्माभिःपापादस्मान्निवर्तितु
म् ॥ कुलक्षयकृतंदोषंप्रपश्यद्भिर्जनार्दन ॥ ३८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मिति आततायिनमायांतमित्यादिकमर्थशास्त्रात्दुर्बलम् यथोक्तंयाज्ञवल्क्येन स्मृत्योर्विरोधेन्यायस्तुबलवान्व्यवहारतः अर्थशास्त्रात्तु
बलवद्धर्मशास्त्रमितिस्थितिः तस्मादाततायिनामप्येतेषामाचार्यादीनांवधेऽस्माकंपापमेवभवेत् अन्याय्यत्वादधर्मत्वाच्चैतद्वधस्य॥३६॥३७॥
नचेहसुखंस्यादित्याह स्वजनंहीति ननुतवैतेषामपिबंधुवधदोषेसमानेसतियथैवैतेबंधुवधदोषमंगीकृत्ययुद्धेप्रवर्त्तंते तथैवभवानपिप्रवर्त्त

तांकिमनेनविषादेनेत्यतआह यद्यपीतिद्वाभ्याम् राज्यलोभेनापहृतंभ्रष्टविवेकंचेतोयेषांतेएतेदुर्योधनादयोयद्यपिदोषंनपश्यंति तथाप्य
स्माभिर्दोषंप्रपश्यद्भिरस्मात्पापान्निवर्तितुंकथंनज्ञेयम् निवृत्तावेवबुद्धिःकर्तव्येत्यर्थः॥३८॥तमेवदोषंदर्शयति कुलक्षयइति सनातनाःपरं
पराप्राप्ताः उतअपिअवशिष्टंकुलंधर्मोऽभिभवति व्याप्नोति ॥३९॥ ततश्चअधर्माभिभवादिति॥४०॥एवंसतिसंकरइति एषांकुलघ्नानांपित
रःपतंति हियस्मात् लुप्ताःपिंडोदकक्रियायेषांते ॥४१॥ उक्तंदोषमुपसंहरति दोषैरितिद्वाभ्याम् उत्साद्यंतेलुप्यंतेजातिधर्माःवर्णधर्माःकुलध

कुलक्षयेप्रणश्यंतिकुलधर्माःसनातनाः ॥ धर्मेनष्टेकुलंकृत्स्नमधर्मोऽभिभवत्युत ॥ ३९ ॥ अधर्माभिभवात्कृष्णप्रदुष्यं
तिकुलस्त्रियः ॥ स्त्रीषुदुष्टासुवार्ष्णेयजायतेवर्णसंकरः ॥ ४० ॥ संकरोनरकायैवकुलघ्नानांकुलस्यच ॥ पतंतिपितरो
ह्येषांलुप्तपिंडोदकक्रियाः ॥ ४१ ॥ दोषैरेतैःकुलघ्नानांवर्णसंकरकारकैः ॥ उत्साद्यंतेजातिधर्माःकुलधर्माश्चशाश्वताः
॥ ४२ ॥ उत्सन्नकुलधर्माणांमनुष्याणांजनार्दन ॥ नरकेनियतंवासोभवतीत्यनुशुश्रुम ॥ ४३ ॥ अहोबतमहत्पापंक
र्तुंव्यवसितावयम् ॥ यद्राज्यसुखलोभेनहंतुंस्वजनमुद्यताः ॥ ४४ ॥ ॥ ॥

र्माश्च चकारादाश्रमधर्मादयोऽपिगृह्यंते ॥४२॥ उत्सन्नेति उत्सन्नाःकुलधर्मायेषामितिउत्सन्नजातिधर्मादीनामप्युपलक्षणम् अनुशुश्रुम
श्रुतवंतोवयम् प्रायश्चित्तमकुर्वाणाःपापेषुनिरतानराः अपश्चात्तापिनःकष्टान्निरयान्यांतिदारुणानित्यादिवचनेभ्यः॥४३॥बंधुवधाध्यवसा
येनसंतप्यमानआह अहोइति स्वजनंहंतुमुद्यताइति यतएतन्महत्पातकंकर्तुमध्यवसायंकृतवंतोवयम् अहोबतकष्टमित्यर्थः ॥ ४४ ॥

एवंसंतप्तःसन्मृत्युमेवाशासानआह यदीति अकृतप्रतीकारंतूष्णीमुपविष्टंमांयदिहनिष्यंतितर्हितद्धननंममक्षेमतरमत्यंतंहितंभवेत् पापानिष्पत्तेः ॥ ४५ ॥ ततःकिंवृत्तमित्यपेक्षायांसंजयउवाच एवमिति संख्येसंग्रामे रथोपस्थेरथस्योपरिउपाविशत् उपविवेश शोकेन संविग्नंप्रकंपितंमानसंचित्तंयस्यसः ॥ ४६ ॥ इतिश्रीसुबोधिन्यांटीकायांश्रीधरस्वामिविरचितायांप्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ततःकिंवृत्तमित्यपेक्षायांसंजयउवाच तंतथेति अश्रुभिःपूर्णेआकुलेईक्षणेयस्यतम् तथोक्तप्रकारेणविषीदंतमर्जुनंप्रतिमधुसूदनइदंवाक्यमुवाच ॥ १ ॥

यदिमामप्रतीकारमशस्त्रंशस्त्रपाणयः॥ धार्तराष्ट्रारणेहन्युस्तन्मेक्षेमतरंभवेत् ॥ ४५॥ संजयउवाच ॥ एवमुक्त्वार्जुनः संख्येरथोपस्थउपाविशत् ॥ विसृज्यसशरंचापंशोकसंविग्नमानसः ॥ ४६ ॥ इतिश्रीमद्भ० सूपनि० ब्रह्म० अर्जुन विषादयोगोनामप्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ संजयउवाच ॥ तंतथाकृपयाविष्टमश्रुपूर्णाकुलेक्षणम् ॥ विषीदंतमिदंवाक्यमुवाचमधुसूदनः ॥ १ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ कुतस्त्वाकश्मलमिदंविषमेसमुपस्थितम् ॥ अनार्यजुष्टम स्वर्ग्यमकीर्तिकरमर्जुन ॥ २ ॥ क्लैब्यंमास्मगमःपार्थनैतत्त्वय्युपपद्यते ॥ क्षुद्रंहृदयदौर्बल्यंत्यक्त्वोत्तिष्ठपरंतप ॥ ३ ॥

तदेववाक्यमाह श्रीभगवानुवाच कुतइति कुतोहेतोः त्वाइतित्वाम् विषमेसंकटेइदंकश्मलंसमुपस्थितम् अयंमोहःप्राप्तः यतआर्यैर सेवितम् अस्वर्ग्यमधर्म्यम् अयशस्करंच ॥ २ ॥ तस्मात् क्लैब्यमिति हेपार्थक्लैब्यंकातर्यंमास्मगमः नप्राप्नुहि यतस्त्वय्येतन्नोपपद्यते योग्यंनभवति क्षुद्रंतुच्छम् हृदयदौर्बल्यंकातर्यंत्यक्त्वायुद्धायोत्तिष्ठ हेपरंतपशत्रुतापन ॥ ३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नाहंकातर्येणयुद्धादुपरतोऽस्मि किंतुयुद्धस्यान्याय्यत्वादित्यर्जुनउवाच कथमिति भीष्मद्रोणौपूजायामर्हौयोग्यौतौप्रतिकथमहंयोत्स्या
मि तत्रापिइषुभिः यत्रवाचापियोत्स्यामीतिवक्तुमनुचितं तत्रबाणैःकथंयोत्स्यामीत्यर्थः हेअरिसूदनशत्रुसूदन ॥ ४ ॥ तर्हितवदेहया
त्रापिनस्यादितिचेत्तत्राह गुरूनिति गुरून्द्रोणादीनहत्वापरलोकविरुद्धोगुरुवधस्तमकुर्वन्इहलोकेभिक्षान्नमपिभोक्तुं श्रेयः उचितम् वि
पक्षेतु नकेवलं परत्रदुःखम् इहैवतुनरकदुःखमनुभवेयमित्याह हत्वेति गुरून्हत्वाइहैवतुरुधिरेणप्रदिग्धान्प्रकर्षेणलिप्तानअर्थकामात्म
कान्भोगानहंभुंजीयअश्नीयाम् यद्वा अर्थकामानितिगुरूणांविशेषणम् अर्थतृष्णाकुलत्वादेतेतावद्युद्धान्ननिवर्त्तेरन् तस्माद्देतद्वधःप्रसज्ये

अर्जुनउवाच ॥ ॥ कथंभीष्ममहंसंख्येद्रोणंचमधुसूदन ॥ इषुभिःप्रतियोत्स्यामिपूजार्हावरिसूदन ॥ ४ ॥ गुरूनहत्वा
हिमहानुभावान् श्रेयोभोक्तुंभैक्ष्यमपीहलोके ॥ हत्वाऽर्थकामांस्तुगुरूनिहैवभुंजीयभोगान्रुधिरप्रदिग्धान् ॥ ५ ॥ न
चैतद्विद्मःकतरन्नोगरीयोयद्वाजयेमयदिवानोजयेयुः ॥ यानेवहत्वानजिजीविषामस्तेऽवस्थिताःप्रमुखेधार्तराष्ट्राः ॥ ६ ॥

तैवेत्यर्थः तथाचयुधिष्ठिरंप्रतिभीष्मेणोक्तम् अर्थस्यपुरुषोदासोदासस्त्वर्थोनकस्यचित् इतिसत्यंमहाराजबद्धोऽस्म्यर्थेनकौरवैरिति ॥ ५ ॥
किंच यद्यपिअधर्ममंगीकरिष्यामस्तथाऽपिकिमस्माकंजयःपराजयोवाभवेदितिनज्ञायतइत्याह नचेति एतद्द्वयोर्मध्येनोऽस्माकंकतरत्
किंनामगरीयोऽधिकतरंभविष्यतीतिनविद्मः तदेवद्वयंदर्शयति यद्वा एतान्वयंजयेमजेष्यामः यदिवानोऽस्मानेतेजयेयुः जेष्यंतीति
किंचास्माकंवाजयोऽपिफलतःपराजयएवेत्याह यानेवहत्वाजीवितुंनेच्छामस्तएवैतेसंमुखेअवस्थिताः ॥ ६ ॥ ॥ ॥

कार्पण्येति तस्मात्कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः एतान्हत्वाकथंजीविष्यामइतिकार्पण्यं दोषश्चस्वकुलक्षयकृतस्ताभ्यामुपहतोऽभिभूतःस्व
भावःशौर्यादिलक्षणोयस्यसोऽहंत्वांपृच्छामि तथाधर्मेसंमूढंचेतोयस्यसःयुद्धंत्यक्त्वाभिक्षाटनमपिक्षत्रियस्यधर्मोवाऽधर्मोवेतिसंदिग्धचि
त्तःसन्नित्यर्थः अतोमेयन्निश्चितंश्रेयोयुक्तंस्यात्तद्ब्रूहि किंच तेऽहंशिष्यःशासनार्हः अतस्त्वांप्रपन्नंशरणागतंमांशाधि शिक्षय ॥७॥ त्वमेववि
चार्ययद्युक्तंतत्कुर्वितिचेत्तत्राह नहीति इंद्रियाणामुच्छोषणमतिशोषणकरंमदीयंशोकंयत्कर्मापनुद्यादपनयेत्तदहंनप्रपश्यामि यद्यपिभू

कार्पण्यदोषोपहतस्वभावःपृच्छामित्वांधर्मसंमूढचेताः ॥ यच्छ्रेयःस्यान्निश्चितंब्रूहितन्मेशिष्यस्तेऽहंशाधिमांत्वांप्रप
न्नम् ॥ ७ ॥ नहिप्रपश्यामिममापनुद्याद्यच्छोकमुच्छोषणमिंद्रियाणाम् ॥ अवाप्यभूमावसपत्नमृद्धंराज्यंसुराणा
मपिचाधिपत्यम् ॥ ८ ॥ संजयउवाच ॥ एवमुक्त्वाहृषीकेशंगुडाकेशःपरंतप ॥ नयोत्स्यइतिगोविंदमुक्त्वातूष्णींबभूव
ह ॥ ९ ॥ तमुवाचहृषीकेशःप्रहसन्निवभारत ॥ सेनयोरुभयोर्मध्येविषीदंतमिदंवचः ॥ १० ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अ
शोच्यानन्वशोचस्त्वंप्रज्ञावादांश्चभाषसे ॥ गतासूनगतासूंश्चनानुशोचंतिपंडिताः ॥ ११ ॥ ॥ ॥ ॥

मौनिष्कंटकंसमृद्धंराज्यंप्राप्स्यामि तथासुरेंद्रत्वमपियदिप्राप्स्यामि एवमभीष्टंतत्सर्वमवाप्यापिशोकापनोदनोपायंनप्रपश्यामीत्यन्व
यः॥८॥ एवमुक्त्वार्जुनःकिंकृतवानित्यपेक्षायांसंजयउवाच एवमितिस्पष्टार्थः॥९॥ततःकिंवृत्तमित्यपेक्षायामाह तमुवाचेति प्रहसन्निवप्र
सन्नमुखःसन्नित्यर्थः॥१०॥देहात्मनोरविवेकादस्यैवंशोकोभवतीतितद्विवेकप्रदर्शनार्थं श्रीभगवानुवाच अशोच्यानितिशोकस्याविषयभू

तानेवबंधूंस्त्वमन्वशोचः अनुशोचितवानसि दृष्ट्वेमंस्वजनं कृष्णयुयुत्सुंसमुपस्थितमित्यादिनातत्रकुतस्त्वाकश्मलमिदंविषमेसमुपस्थितमित्यादिनामयाबोधितोपि पुनश्चप्रज्ञावतांपंडितानांवादान्शब्दान्कथंभीष्ममहंसंख्यइत्यादीन्केवलंभाषसे नतुपंडितोऽसियतःगतासून् गतप्राणान्बंधूनगतासूंश्चजीवतोपिबंधुहीनाएतेकथंजीविष्यंतीतिनानुशोचंति ॥ ११ ॥ अशोच्यत्वेहेतुमाह नत्वेवेति यथाऽहंपरमेश्वरो जातुकदाचित्लीलाविग्रहस्याविर्भावेतिरोभावेपिनासमितिनैव अपितुआसमेव अनादित्वात् नचत्वंनासीःनाभूःअपित्वासीरेव इमेच जनाधिपाः नृपाः नासन्नितिन अपितुआसन्नेव मदंशत्वात् तथाऽतःपरंइतउपर्यपिनभविष्यामोनस्थास्यामइतिचनैव अपितुस्थास्याम

नत्वेवाहंजातुनासंनत्वंनेमेजनाधिपाः ॥ नचैवनभविष्यामःसर्वेवयमतःपरम् ॥ १२ ॥
देहिनोऽस्मिन्यथादेहेकौमारंयौवनंजरा ॥ तथादेहांतरप्राप्तिर्धीरस्तत्रनमुह्यति ॥ १३ ॥

एव जन्ममरणशून्यत्वादशोच्याइत्यर्थः॥ १२ ॥नन्वीश्वरस्यतवजन्मादिशून्यत्वंसत्यमेव जीवानांतुजन्ममरणेप्रसिद्धेतत्राह देहिनइति देहिनो देहाभिमानिनोजीवस्ययथाऽस्मिन्स्थूलदेहेकौमाराद्यवस्थादेहनिबंधनाएवनतुस्वतःपूर्वावस्थानाशेऽवस्थांतरोत्पत्तावपिसएवाहमितिप्रत्यभिज्ञानात्तथैवैतद्देहनाशेदेहांतरप्राप्तिरपिलिंगदेहनिबंधना नतुतावतात्मनोनाशः जातमात्रस्यपूर्वसंस्कारेणस्तन्यपानादौप्रवृत्तिदर्शनात् अतोधीरः धीमांस्तत्रतयोर्देहनाशोत्पत्त्योर्नमुह्यति आत्मैवमृतोजातश्चेतिनमन्यते ॥ १३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ननुगतानागतानहंनशोचामि किंतुतद्वियोगादिदुःखभाजमात्मानमेवेतिचेत्तत्राह मात्रास्पर्शाइति मीयंतेज्ञायंतेविषयाआभिरितिमात्रा इंद्रियवृत्तयःतासांस्पर्शाःविषयैःसंबंधाः तेशीतोष्णादिप्रदाभवंति तेत्वागमापायित्वादनित्याअस्थिराः अतस्तांस्तितिक्षस्वसहस्वयथा जलातपादिसंपर्कास्तत्तत्कालकृताःस्वभावतःशीतोष्णादिप्रयच्छंति एवमिष्टसंयोगवियोगाअपिसुखदुःखादिप्रयच्छंतितेषांचास्थिरत्वा त्सहनंतवधीरस्योचितं नतुतन्निमित्तहर्षविषादपारवश्यमित्यर्थः ॥ १४ ॥ तत्प्रतीकारप्रयत्नादपितत्सहनमेवोचितंमहाफलत्वादित्याह

मात्रास्पर्शास्तुकौंतेयशीतोष्णसुखदुःखदाः ॥ आगमापायिनोनित्यास्तांस्तितिक्षस्वभारत ॥ १४ ॥यंहिनव्यथयंत्ये तेपुरुषंपुरुषर्षभ ॥ समदुःखसुखंधीरंसोऽमृतत्वायकल्पते ॥ १५ ॥ नासतोविद्यतेभावोनाभावोविद्यतेसतः ॥ उभयो रपिदृष्टोऽतस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ १६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

यमिति एतेमात्रास्पर्शाःयंपुरुषंनव्यथयंति नाभिभवंति समेसुखदुःखेयस्यतम् सतैरविक्षिप्यमाणोधर्मज्ञानद्वाराअमृतत्वायमोक्षायक ल्पतेयोग्योभवति ॥ १५ ॥ ननुतथाऽपिशीतोष्णादिकमतिदुःसहंकथंसोढव्यम् अत्यंतंतत्सहनेचकदाचिद्देहनाशस्यापिसंभवादित्याशं क्यतत्त्वविचारतःसर्वंसोढुंशक्यमित्याशयेनाह नेति असतःअनात्मधर्मत्वादविद्यमानस्यशीतोष्णादेरात्मनिभावःसत्तानविद्यतेतथास तः सत्स्वभावस्यात्मनोऽभावोविनाशोनविद्यते एवमुभयोःसदसतोरंतोनिर्णयोदृष्टःकैस्तत्त्वदर्शिभिर्वस्तुयाथात्म्यविद्भिः एवंभूतविवे

केनसहस्वेत्यर्थः ॥१६॥ तत्रसत्स्वभावमविनाशिवस्तुसामान्येनोक्तंविशेषतोदर्शयति अविनाशीति येनसर्वमिदमागमापायधर्मकंदेहादि
कंततं तत्साक्षित्वेनव्याप्तम् तत्तुआत्मस्वरूपंअविनाशि विनाशशून्यंविद्धि जानोहि तत्रहेतुमाह विनाशमिति ॥१७॥ आगमापायधर्म
कंसंदर्शयति अंतवंतइति अंतोविनाशोविद्यतेयेषांतेअंतवंतः नित्यस्यसर्वदैकरूपस्यशरीरिणःशरीरवतः अतएवअनाशिनःविनाशरहि
तस्याप्रमेयस्यापरिच्छिन्नस्यात्मनइमेसुखदुःखादिधर्मकादेहाउक्तास्तत्त्वदर्शिभिः यस्मादेवमात्मनोनविनाशः नचसुखदुःखादिसंबंधः

अविनाशितुतद्विद्धियेनसर्वमिदंततम् ॥ विनाशमव्ययस्यास्यनकश्चित्कर्तुमर्हति ॥ १७॥ अंतवंतइमेदेहानित्यस्यो
क्ताःशरीरिणः ॥अनाशिनोऽप्रमेयस्यतस्माद्युद्धयस्वभारत॥ १८॥ यएनंवेत्तिहंतारंयश्चैनंमन्यतेहतम् ॥उभौतौनवि
जानीतोनायंहंतिनहन्यते ॥ १९ ॥ नजायतेम्रियतेवाकदाचिन्नायंभूत्वाभवितावानभूयः ॥ अजोनित्यःशाश्वतोऽयंपु
राणोनहन्यतेहन्यमानेशरीरे ॥ २० ॥

तस्मान्मोहजंशोकंत्यक्त्वायुद्ध्यास्वस्वधर्ममत्याक्षीरित्यर्थः ॥ १८॥ तदेवंभी
ष्मादिमृत्युनिमित्तःशोकोनिवारितःयच्चात्मनोहंतृत्वनिमित्तंदुःखमुक्तम् एतान्नहंतुमिच्छामीत्यादिना तदपितद्वदेवनिर्निमित्तमित्याहय
एनमिति एनमात्मानं आत्मनोहननक्रियायांकर्मत्ववत्कर्तृत्वमपिनास्तीत्यर्थः तत्रहेतुः नायमिति ॥ १९ ॥ नहन्यतइत्येतदेवष
ड्भावविकारशून्यत्वेनद्रढयति नेति नजायतइतिजन्मप्रतिषेधः नम्रियतेचेतिविनाशप्रतिषेधः वाशब्दौचार्थे नचायंभूत्वाउत्पद्यभ
विताभवतिअस्तित्वंभजते किंतुप्रागेवस्वतःसद्रूपइतिजन्मानंतरास्तित्वलक्षणद्वितीयविकारप्रतिषेधः तत्रहेतुः यस्मादजः योहिजाय

तेसजन्मांतरमस्तित्वंभजते नतुयः स्वयमेवास्तिसभूयोऽप्यन्यदस्तित्वंभजतइत्यर्थः नित्यः सर्वदैकरूपइतिवृद्धिप्रतिषेधः शाश्वतःशश्व
द्भवइत्यपक्षयप्रतिषेधः पुराणइतिविपरिणामप्रतिषेधः पुराऽपिनवएव नतुपरिणामतोरूपांतरंप्राप्यनवोभवतीत्यर्थःयद्वा नभवितेत्यस्या
नुषंगंकृत्वाभूयोऽधिकंयथाभवतितथानभवतीतिवृद्धिप्रतिषेधःअजोनित्यइतिचोभयवृद्ध्यभावेहेतुरित्यपौनरुक्त्यम् तदेव जायतेअस्ति
वर्धतेपरिणमतेअपक्षीयतेनश्यतीत्येवंयास्कादिभिर्वेदवादिभिरुक्ताःषड्भावविकारानिरस्ताः यदर्थमेतेविकारानिरस्तास्तंप्रस्तुतंविनाशा
भावमुपसंहरति नहन्यतेहन्यमानेशरीरइति ॥ २० ॥ अतएवहंतृत्वाभावोऽपिपूर्वोक्तःप्रसिद्धइत्याह वेदेति नित्यंवृद्धिशून्यमव्ययमपक्ष

वेदाविनाशिनंनित्यंयएनमजमव्ययम् ॥ कथंसपुरुषःपार्थकंघातयतिहंतिकम् ॥ २१ ॥ वासांसिजीर्णानियथाविहा
यनवानिगृह्णातिनरोऽपराणि ॥ तथाशरीराणिविहायजीर्णान्यन्यानिसंयातिनवानिदेही ॥ २२ ॥ नैनंछिंदंतिशस्त्रा
णिनैनंदहतिपावकः ॥ नचैनंक्लेदयंत्यापोनशोषयतिमारुतः ॥ २३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

यशून्यम् अजमविनाशिनंचयोवेद सपुरुषःकंहंति कथंवाहंति एवंभूतस्यवधेसाधनाभावात् तथास्वयंप्रयोजकोभूत्वाऽन्येनकंघातयति न
कंचिदपिकथंचिदपीत्यर्थः अनेनमय्यपिप्रयोजकत्वाद्दोषदृष्टिंमाकार्षीः इत्युक्तंभवति ॥ २१ ॥ नन्वात्मनोऽविनाशित्वेपितदीयशरीरना
शंपर्यालोच्यशोचामीतिचेत्तत्राह वासांसीति कर्मनिबंधनभूतानांदेहानामवश्यंभावित्वान्नजीर्णदेहनाशेशोकावकाशइत्यर्थः ॥ २२ ॥ कथं
हंतीत्यनेनोक्तंवधसाधनाभावंदर्शयन्नविनाशित्वमात्मनःस्फुटीकरोति नैनमिति आपोनैनंक्लेदयंति मृदुकरणेनशिथिलंनकुर्वंति ॥ २३ ॥

तत्रहेतूनाह अच्छेद्यइतिसार्द्धेन निरवयत्वादच्छेद्योऽयमक्लेद्यश्चअमूर्त्तत्वात् अदाह्योद्रवत्वाभावादशोष्यइति भावः इतश्चछेदादियो ग्योनभवतियतोनित्यः अविनाशीसर्वत्रगतःस्थाणुः स्थिरस्वभावःरूपांतरापत्तिशून्यः अचलःपूर्वरूपापरित्यागी सनातनःअनादिः॥२४॥ किंच अव्यक्तश्चक्षुराद्यविषयः अचिंत्योमनसोऽप्यविषयः अविकार्यःकर्मेंद्रियाणामप्यगोचरइत्यर्थः उच्यतइति नित्यत्वादावभियुक्तो क्तिंप्रमाणयति उपसंहरतितस्मादिति ॥२५॥ तदेवमात्मनोजन्मविनाशाभावान्नशोकःकार्यइत्युक्तम् इदानींदेहेनसहात्मनोजन्मतद्विना

अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्यएवच ॥ नित्यःसर्वगतःस्थाणुरचलोऽयंसनातनः॥ २४ ॥ अव्यक्तोऽयमचिंत्यो ऽयमविकार्योऽयमुच्यते ॥ तस्मादेवंविदित्वैनंनानुशोचितुमर्हसि ॥२५॥ अथचैनंनित्यजातंनित्यंवामन्यसेमृतम् ॥ तथाऽपित्वंमहाबाहोनैनंशोचितुमर्हसि ॥ २६ ॥ जातस्यहिध्रुवोमृत्युर्ध्रुवंजन्ममृतस्यच ॥ तस्मादपरिहार्येऽर्थेनत्वं शोचितुमर्हसि ॥ २७ ॥ अव्यक्तादीनिभूतानिव्यक्तमध्यानिभारत ॥ अव्यक्तनिधनान्येवतत्रकापरिदेवना ॥ २८ ॥

शेनचविनाशमंगीकृत्यापिशोकोनकार्यइत्याह अथचेति अथचयद्यप्येनमात्मानंनित्यंसर्वदातत्तद्देहेजातेजातंमन्यसे तथातत्तद्देहेमृतेमृ तंमन्यसे पुण्यपापयोस्तत्फलभूतयोर्जन्ममरणयोरात्मगामित्वात् तथापि त्वं शोचितुंनार्हसि॥२६॥कुतइत्यतआह जातस्येति हियस्मा त्जातस्यस्वारंभककर्मक्षयेमृत्युर्ध्रुवोनिश्चितःमृतस्यतत्तद्देहकृतेनकर्मणाजन्मापिध्रुवमेव तत्तस्मादेवमपरिहार्येऽर्थेऽवश्यंभाविनिजन्मम रणलक्षणेऽर्थेत्वंविद्वान्शोचितुंनार्हसि योग्योनभवसीत्यर्थः ॥ २७ ॥ किंच देहादीनांचस्वभावंपर्यालोच्यतदुपाधिकेआत्मनोजन्ममरणेच

शोकोनकार्यइत्याह अव्यक्तादीनीति अव्यक्तंप्रधानंतदेवआदिःपूर्वरूपंयेषांतान्यव्यक्तादीनि भूतानिशरीराणिकारणात्मनापिस्थितानामेवोत्पत्तेःतथाव्यक्तंअभिव्यक्तंमध्यंजन्ममरणांतरालस्थितिलक्षणंयेषाम् अव्यक्तेनिधनंलयोयेषांतानीमान्येवंभूतान्येवतत्रतेषुकापरिदेवनाकःशोकनिमित्तोविलापः प्रतिबुद्धस्यस्वप्नदृष्टवस्तुष्विवशोकोनयुज्यतइत्यर्थः ॥२८॥ कुतस्तर्हिविद्वांसोऽपिलोकेशोचंति आत्माज्ञानादेवेत्याशयेनात्मनोदुर्विज्ञेयतामाह आश्चर्यवदिति कश्चिदेनमात्मानंशास्त्राचार्योपदेशाभ्यांपश्यन्आश्चर्यवत्पश्यति सर्वगतस्यनित्यज्ञानानंदस्वभावस्यात्मनोऽलौकिकत्वादैंद्रजालिकवदघटमानंपश्यन्निवविस्मयेनपश्यतिअसंभावनाभिभूतत्वात् तथाआश्चर्यवदन्यो

आश्चर्यवत्पश्यतिकश्चिदेनमाश्चर्यवद्वदतितथैवचान्यः ॥ आश्चर्यवच्चैनमन्यःशृणोतिश्रुत्वाप्येनंवेदनचैवकश्चित् ॥ २९ ॥ देहीनित्यमवध्योऽयंदेहेसर्वस्यभारत ॥ तस्मात्सर्वाणिभूतानिनत्वंशोचितुमर्हसि ॥ ३० ॥ स्वधर्ममपिचावेक्ष्यनविकंपितुमर्हसि ॥ धर्म्याद्धियुद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्यनविद्यते ॥ ३१ ॥

वदतिचशृणोतिचान्यःकश्चित्पुनःविपरीतभावनाभिभूतःश्रुत्वापिनैववेद चशब्दादुक्त्वापिनसम्यग्वेदेतिद्रष्टव्यम् ॥ २९ ॥ तदेवंदुर्बोधमात्मतत्त्वंसंक्षेपेणोपदिशन्अशोच्यत्वमुपसंहरति देहीति ॥ ३० ॥ यच्चोक्तमर्जुनेन वेपथुश्चशरीरेमेरोमहर्षश्चजायतइतितदप्ययुक्तमित्याह स्वधर्ममित्ति आत्मनोनाशाभावादेवैतेषांहननेऽपिविकंपितुंनार्हसि किंच स्वधर्ममपिअवेक्ष्यविकंपितुंनार्हसीतिसंबंधः यच्चोक्तम् नचश्रेयोऽनुपश्यामिहत्वास्वजनमाहवइत्यादितत्राह धर्म्यादिति धर्मादनपेतान्न्याय्याद्युद्धादन्यत् ॥ ३१ ॥

किंच महतिश्रेयसिस्वयमेवोपगतेसतिकुतोविकंपसइत्याह यदृच्छयेति यदृच्छयाप्रार्थितमेवोपपन्नंप्राप्तमीदृशंयुद्धंसुखिनःसभाग्याएव लभंते यतोनिरावरणंस्वर्गद्वारमेवैतत् यद्वा यएवंविधंयुद्धंलभंतेतएवसुखिनइत्यर्थः. एतेनस्वजनंहिकथंहत्वासुखिनःस्यामेतियदुक्तंतन्निरस्तंभवति॥३२॥ विपक्षेदोषमाह अथचेत्त्वमिति॥३३॥किंच अकीर्तिमिति अव्ययांशाश्वतीं संभावितस्यबहुमानितस्याकीर्तिर्मरणादति

यदृच्छयाचोपपन्नंस्वर्गद्वारमपावृतम् ॥ सुखिनःक्षत्रियाःपार्थलभंतेयुद्धमीदृशम् ॥ ३२ ॥ अथचेत्त्वमिमंधर्म्यंसंग्रामं नकरिष्यसि॥ ततःस्वधर्मंकीर्तिंचहित्वापापमवाप्स्यसि ॥ ३३ ॥ अकीर्तिंचापिभूतानिकथयिष्यंतितेऽव्ययाम् ॥ संभावितस्यचाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ॥ ३४ ॥ भयाद्रणादुपरतंमंस्यंतेत्वांमहारथाः ॥ येषांचत्वंबहुमतोभूत्वायास्यसिलाघवम् ॥ ३५ ॥ अवाच्यवादांश्चबहून्वदिष्यंतितवाहिताः ॥ निंदंतस्तवसामर्थ्यंततोदुःखतरंनुकिम् ॥ ३६ ॥ हतोवाप्राप्स्यसिस्वर्गंजित्वावाभोक्ष्यसेमहीम् ॥ तस्मादुत्तिष्ठकौंतेययुद्धायकृतनिश्चयः ॥ ३७ ॥ सुखदुःखेसमेकृत्वालाभालाभौजयाजयौ ॥ ततोयुद्धाययुज्यस्वनैवंपापमवाप्स्यसि ॥ ३८ ॥ ॥ ॥ ॥

रिच्यते अधिकतराभवति॥३४॥ किंच भयादिति येषांबहुगुणत्वेनत्वंपूर्वंसंमतोऽभूस्तएवभयेनसंग्रामात्त्वांनिवृत्तंमन्येरन्ततश्चपूर्वंबहुमतोभूत्वालाघवंयास्यसि ॥३५॥ किंच अवाच्येति अवाच्यान्वादान्वचनानर्हान्शब्दांस्तवाहितास्त्वच्छत्रवोवदिष्यंति ॥३६॥ यच्चोक्तंनचैतद्विद्मःकतरन्नोगरीयोयद्वाजयेमयदिवानोजयेयुरितितत्राह हतोवेति पक्षद्वयेऽपितवलाभएवेत्यर्थः॥३७॥ यदप्युक्तंपापमेवाश्रयेदस्मानि

तितत्राह सुखदुःखइति सुखदुःखेसमेकृत्वातथातयोःकारणभूतौयौलाभालाभावपितयोरपिकारणभूतौजयाजयावपिसमौकृत्वाएतेषांस मत्वेकारणंहर्षविषादराहित्यं युज्यस्वसन्नद्धोभव सुखाद्यभिलाषंहित्वास्वधर्मबुद्ध्यायुद्ध्यमानःपापंनप्राप्स्यसीत्यर्थः ॥३८॥ उपदिष्टंज्ञान योगमुपसंहरंस्तत्साधनंकर्मयोगंप्रस्तौति एषातइति सम्यक्ख्यायतेप्रकाश्यतेवस्तुतत्त्वमनयेतिसंख्यासम्यक्ज्ञानंतस्मिन्प्रकाशमान मात्मतत्त्वंसांख्यंतस्मिन्करणीयाबुद्धिरेषातवाभिहिता एवमभिहितायामपिसांख्यबुद्धौतवचेदात्मतत्त्वमपरोक्षंनसंभवतितर्ह्यंतःकरणशु द्धिद्वारात्मतत्त्वापरोक्षार्थंकर्मयोगेत्विमांबुद्धिंशृणु ययाबुद्ध्यायुक्तःपरमेश्वरार्पितकर्मयोगेनशुद्धांतःकरणःसन तत्प्रसादप्राप्तापरोक्षज्ञाने

एषातेऽभिहितासांख्येबुद्धिर्योगेत्विमांशृणु ॥ बुद्ध्यायुक्तोययापार्थकर्मबंधंप्रहास्यसि ॥ ३९ ॥
नेहाभिक्रमनाशोस्तिप्रत्यवायोनविद्यते ॥ स्वल्पमप्यस्यधर्मस्यत्रायतेमहतोभयात् ॥ ४० ॥
व्यवसायात्मिकाबुद्धिरेकेहकुरुनंदन ॥ बहुशाखाह्यनंताश्वबुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ॥ ४१ ॥

नकर्मात्मकंबंधंप्रकर्षेणहास्यसि त्यक्ष्यसि ॥ ३९॥ ननुकृष्यादिवत्कर्मणांकदाचिद्विघ्नबाहुल्येनफलेव्यभिचारान्मंत्राद्यंगवैगुण्येनचप्रत्यवा यसंभवात्कुतःकर्मयोगेनकर्मबंधप्रहरणंतत्राह नेहेति इहनिष्कामकर्मयोगेअभिक्रमस्यप्रारंभस्यनाशोनिष्फलत्वंनास्ति प्रत्यवायश्वनवि द्यतेईश्वरोद्देशेनैवविघ्नवैगुण्याद्यसंभवात् किंच अस्यधर्मस्यस्वल्पमपिउपक्रममात्रमपिकृतंमहतोभयात्संसारात्त्रायतेरक्षति नतुकाम्य कर्मवत्किंचिदंगवैगुण्यादिनानैष्फल्यमस्येत्यर्थः ॥ ४० ॥ कुतइत्यपेक्षायामुभयोर्वैषम्यमाह व्यसायेति इहईश्वराराधनलक्षणेकर्मयोगे

व्यवसायात्मिकापरमेश्वरभक्त्यैवध्रुवंतरिष्यामीतिनिश्चयात्मिकाएकैवैकनिष्ठैवबुद्धिर्भवति अव्यवसायिनांतुबहिर्मुखानांकामिनांकामा नामानंत्यादनंताःतत्रापिकर्मगुणफलादिभेदात्बहुशाखाश्चबुद्धयोभवंति ईश्वराराधनार्थेहिनित्यनैमित्तिकंकर्मकिंचिदंगवैगुण्येनापिनन श्यति यथाशक्नुयात्तथाकुर्यादितिहितद्विधीयते नचवैगुण्यम् ईश्वरोद्देशेनैववैगुण्योपरमात् नतुतथाकाम्यंकर्म अग्निहोत्रंजुहुयात्स्वर्गका मः दध्नेंद्रियकामोजुहुयात् अतोमहद्वैषम्यमितिभावः ॥ ४१ ॥ ननुकामिनोऽपिकष्टान्कामान्विहायव्यवसायात्मिकामेवबुद्धिंकिंनकुर्वं तितत्राह यामिति पुष्पितांविषलतावदापातरमणीयांप्रकृष्टांपरमार्थफलपरामेववदंतिवाचंस्वर्गादिफलश्रुतिंये तेषांतयावाचाऽपहृतचेत

यामिमांपुष्पितांवाचंप्रवदंत्यविपश्चितः ॥ वेदवादरताःपार्थनान्यदस्तीतिवादिनः ॥ ४२ ॥
कामात्मानःस्वर्गपराजन्मकर्मफलप्रदाम् ॥ क्रियाविशेषबहुलांभोगैश्वर्यगतिंप्रति ॥ ४३ ॥
भोगैश्वर्यप्रसक्तानांतयापहृतचेतसाम् ॥ व्यवसायात्मिकाबुद्धिःसमाधौनविधीयते ॥ ४४ ॥

सांव्यवसायात्मिकाबुद्धिर्नविधीयतइतितृतीयेनान्वयः किमितितथावदंति यतोऽविपश्चितोमूढाः तत्रहेतुःवेदेयेवादाः अर्थवादाः अक्षय्यं हवैचातुर्मास्ययाजिनःसुकृतंभवति अपामसोमममृताअभूमेत्याद्याः तेष्वेवरताःप्रीताःअतएवअतःपरमन्यदीश्वरतत्त्वंप्राप्यंनास्तीतिवच नशीलाः ॥ ४२ ॥ अतएवकामात्मानइति कामात्मानः कामाकुलचित्ताःअतःस्वर्गएवपरःपुरुषार्थोयेषांते जन्मचतत्रकर्माणिचतत्फला निचप्रददातीतितथाताम्भोगैश्वर्ययोर्गतिंप्राप्तिंप्रतिसाधनभूतायेक्रियाविशेषाःतेबहुलायस्यांतांप्रवदंतीत्यनुषंगः ॥४३॥ ततश्च भोगैश्वर्य

प्रसक्तानामितिभोगैश्वर्ययोःप्रसक्तानांअभिनिविष्टानां तयापुष्पितयावाचापहृतंआकृष्टंचेतोयेषांतेषां समाधिःचित्तैकाग्र्यं परमेश्वरैका
ग्र्याभिमुखत्वंतस्मिन्निश्चयात्मिकाबुद्धिर्नविधीयते कर्मकर्तरिप्रयोगोनोत्पद्यतइत्यर्थः ॥ ४४ ॥ ननुचयदिस्वर्गादिकंपरमंफलंनभवति
तर्हिकिमितिवेदैस्तत्साधनतयाकर्माणिविधीयंतेतत्राह त्रैगुण्यविषयाइति त्रिगुणात्मकाःसकामायेऽधिकारिणःतद्विषयास्तेषांकर्मफ
लसंबंधप्रतिपादकावेदाः त्वंतुनिस्त्रैगुण्योनिष्कामोभव तत्रोपायमाह निर्द्वंद्वःसुखदुःखशीतोष्णादिशुगुलानिद्वंद्वानितद्रहितोभव तानि
सहस्वेत्यर्थः कथमित्यत्राह नित्यसत्वस्थःसन्धैर्यमवलंब्येत्यर्थः तथानिर्योगक्षेमःअप्राप्तस्वीकारोयोगः प्राप्तपरिपालनंक्षेमंतद्रहितः

त्रैगुण्यविषयावेदानिस्त्रैगुण्योभवार्जुन ॥ निर्द्वंद्वोनित्यसत्त्वस्थोनिर्योगक्षेमआत्मवान् ॥ ४५ ॥
यावानर्थउदपानेसर्वतःसंप्लुतोदके ॥ तावान्सर्वेषुवेदेषुब्राह्मणस्यविजानतः ॥ ४६ ॥

आत्मवान्अप्रमत्तः नहिद्वंद्वाकुलस्ययोगक्षेमव्याप्टतस्यचप्रमादिनःत्रैगुण्यातिक्रमः संभवतीति ॥ ४५ ॥ ननुवेदोक्तनानाफलपरित्यागेन
निष्कामतयाईश्वराराधनविषयाव्यवसायात्मिकाबुद्धिस्तुकुबुद्धिरेवेत्याशंक्याह यावानिति उदकंपीयतेऽस्मिन्नित्युदपानंवापीकूपतडा
गादितस्मिन्स्वल्पोदकेएकत्रकृत्स्नस्यार्थस्याभावात् तत्रतत्रपरिभ्रमणेनविभागशोयावान्स्नानपानादिरर्थःप्रयोजनंभवतितावान्सर्वोप्य
र्थःसर्वतःसंप्लुतोदकेमहाहृदेएकत्रैवयथाभवति एवंयावान्सर्वेषुवेदेषुतत्तत्कर्मफलरूपोऽर्थः तावान्सर्वोपिविजानतोव्यवसायात्मिकाबु
द्धियुक्तस्यब्राह्मणस्यब्रह्मनिष्ठस्यभवत्येव ब्रह्मानंदेक्षुद्रानंदानामंतर्भूतत्वात् एतस्यैवानंदस्यान्यानिभूतानिमात्रामुपजीवंतीतिश्रुतेः त

स्मादियमेवबुद्धिःसुबुद्धिरित्यर्थः ॥ ४६ ॥ तर्हिसर्वेकर्मफलानिपरमेश्वराराधनादेवभविष्यंतीत्यभिसंधायप्रवर्तेतकिंकर्मणेत्याशंक्यतद्वार यन्नाह कर्मण्येवेति तेतवतत्त्वज्ञानार्थिनःकर्मण्येवाधिकारः तत्फलेषुबंधहेतुष्वधिकारःकामोमास्तु ननुकर्मणिकृतेतत्फलंस्यादेवभोजने कृतेतृप्तिवदित्याशंक्याह माकर्मफलहेतुर्भूःकर्मफलंप्रवृत्तिहेतुर्यस्यतथाभूतोमाभूःकामितस्यैवस्वर्गादेर्नियोज्यविशेषणत्वेनफलत्वादका मितंफलंनस्यादितिभावःअतएवफलंबंधकंभविष्यतीतिभयादकर्मणिकर्माऽकरणेपितवसंगोनिष्ठामास्तु ॥ ४७ ॥ किंतर्हि योगस्थइति योगःपरमेश्वरैकपरतातत्रस्थितः कर्माणिकुरु तथासंगंकर्तृत्वाभिनिवेशंत्यक्त्वाकेवलमीश्वराश्रयेणैवकुरु तत्फलस्यज्ञानस्यापिसिद्ध्य

कर्मण्येवाधिकारस्तेमाफलेषुकदाचन ॥ माकर्मफलहेतुर्भूर्मातेसंगोऽस्त्वकर्मणि ॥ ४७ ॥
योगस्थःकुरुकर्माणिसंगंत्यक्त्वाधनंजय ॥ सिद्ध्यसिद्ध्योःसमोभूत्वासमत्वंयोगउच्यते ॥ ४८ ॥
दूरेणह्यवरंकर्मबुद्धियोगाद्धनंजय ॥ बुद्धौशरणमन्विच्छकृपणाःफलहेतवः ॥ ४९ ॥

सिद्ध्योःसमोभूत्वाकेवलमीश्वरार्पणेनैवकुरु यतएवंभूतंसमत्वमेवयोगउच्यतेसद्भिः चित्तसमाधानरूपत्वात् ॥ ४८ ॥ काम्यंतुकर्मातिनि कृष्टमित्याह दूरेणेति बुद्ध्याव्यवसायात्मिकयाकृतःकर्मयोगोबुद्धियोगः बुद्धिसाधनभूतोवातस्मात्सकाशात्‌अन्यत्‌काम्यंकर्मदूरेणावर म्अत्यंतमपकृष्टम् हियस्मादेवंतस्माद्बुद्धौज्ञानेशरणमाश्रयंकर्मयोगमन्विच्छअनुतिष्ठ यद्वा बुद्धौशरणंत्रातारमीश्वरमाश्रयेत्यर्थः फलहे तवस्तुसकामानराः कृपणाःदीनाः योवाएतदक्षरमविदित्वागार्ग्यस्माँल्लोकात्प्रैतिसकृपणइतिश्रुतेः ॥ ४९ ॥ ॥ ॥

बुद्धियोगयुक्तस्तुश्रेष्ठइत्याह बुद्धीति सुकृतंस्वर्गादिप्रापकं दुष्कृतंनिरयादिप्रापकं तेउभेइहैवजन्मनिपरमेश्वरप्रसादेनजहातित्यजति त स्माद्योगायतदर्थायकर्मयोगायग्रुज्यस्वघटस्व यतः कर्मसुयत्कौशलंबंधकानामपितेषांईश्वराराधनेनमोक्षपरत्वसंपादनचातुर्यंसएवयो गः ॥ ५० ॥ कर्मणांमोक्षसाधनत्वप्रकारमाह कर्मेति कर्मजंफलंत्यक्त्वाकेवलमीश्वराराधनार्थमेवकर्मकुर्वाणामनीषिणोज्ञानिनोभूत्वाज न्मरूपेणबंधेनविनिर्मुक्ताःसंतोऽनामयंसर्वोपद्रवरहितंविष्णोःपदंमोक्षाख्यंगच्छंति ॥ ५१ ॥ कदातत्पदमहंप्राप्स्यामीत्यपेक्षायामाह यदेति

बुद्धियुक्तोजहातीहउभेसुकृतदुष्कृते ॥ तस्माद्योगाययुज्यस्वयोगःकर्मसुकौशलम् ॥ ५० ॥ कर्मजंबुद्धियुक्ताहिफलंत्य क्त्वामनीषिणः ॥जन्मबंधविनिर्मुक्ताःपदंगच्छंत्यनामयम्॥५१ ॥ यदातेमोहकलिलंबुद्धिर्व्यतितरिष्यति ॥ तदागंता सिनिर्वेदंश्रोतव्यस्यश्रुतस्यच ॥ ५२ ॥ श्रुतिविप्रतिपन्नातेयदास्थास्यतिनिश्चला ॥ समाधावचलाबुद्धिस्तदायोग मवाप्स्यसि ॥ ५३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

द्वाभ्यां मोहोदेहादिष्वात्मबुद्धिःतदेवकलिलं कलिलंगहनंविदुरित्यभिधानकोशस्मृतेः ततश्चायमर्थः एवंपरमेश्वराराधनेक्रियमाणेयदातत्प्र सादेनतवबुद्धिःदेहाभिमानलक्षणंमोहमयंगहनंदुर्गंविशेषेणातितरिष्यति तदाश्रोतव्यस्य श्रुतस्यार्थस्यचनिर्वेदंवैराग्यंगंतासिप्राप्स्यसित योरनुपादेयत्वेनजिज्ञासांनकरिष्यसीत्यर्थः ॥५२॥ ततश्च श्रुतीतिश्रुतिभिःनानालौकिकवैदिकार्थश्रवणैःविप्रतिपन्नाइतःपूर्वंविक्षिप्तासती तवबुद्धिर्यदासमाधौस्थास्यतीति समाधीयतेचित्तमस्मिन्निति समाधिःपरमेश्वरः तस्मिन्निश्चलाविक्षेपरहिताप्रिविषयांतरैरनाकृष्टातदेवा

चलाअभ्यासपटुत्वेनतत्रैवस्थिरालयव्याप्तिः सती तदायोगंयोगफलंतत्त्वज्ञानमवाप्स्यसि ॥ ५३ ॥ पूर्वश्लोकोक्तस्यात्मतत्त्वज्ञस्यलक्ष णंजिज्ञासुः अर्जुनउवाच स्थितप्रज्ञस्येति स्वाभाविकेसमाधौस्थितस्यातएवस्थितानिश्चलाप्रज्ञाबुद्धिर्यस्यतस्यकाभाषा भाष्यतेऽनयेति भाषा लक्षणमितियावत् केनलक्षणेनस्थितप्रज्ञउच्यतइत्यर्थः तथास्थितधीः किंकथंभाषणमासनंव्रजनंचकुर्यादित्यर्थः ॥ ५४ ॥ अत्रच यानिसाधकस्यज्ञानसाधनानितान्येवस्वाभाविकानिसिद्धस्यलक्षणानि अतःसिद्धस्यलक्षणानिकथयन्नेवांतरंगाणिज्ञानसाधनान्याह या

अर्जुनउवाच ॥ स्थितप्रज्ञस्यकाभाषासमाधिस्थस्यकेशव ॥ स्थितधीःकिंप्रभाषेतकिमासीतव्रजेतकिम् ॥ ५४ ॥
श्रीभगवानुवाच ॥ प्रजहातियदाकामान्सर्वान्पार्थमनोगतान् ॥आत्मन्येवात्मनातुष्टःस्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥ ५५॥
दुःखेष्वनुद्विग्नमनाःसुखेषुविगतस्पृहः ॥ वीतरागभयक्रोधःस्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥ ५६ ॥ यःसर्वत्रानभिस्नेहस्तत्त
त्प्राप्यशुभाशुभम् ॥ नाभिनंदतिनद्वेष्टितस्यप्रज्ञाप्रतिष्ठिता ॥ ५७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

वदध्यायसमाप्ति तत्रप्रथमप्रश्नोत्तरमाह प्रजहातीतिद्वाभ्यां श्रीभगवानुवाच मनसिस्थितान्कामान्यदाप्रकर्षेणजहाति त्यागेहेतुः आत्म न्येवस्वस्मिन्नेवपरमानंदरूपेआत्मनास्वयमेवतुष्टइति आत्मारामःसन्यदाक्षुद्रविषयाभिलाषांस्त्यजति तदातेन लक्षणेनमुनिः स्थित प्रज्ञउच्यतइत्यर्थः ॥ ५५॥ किंच दुःखेष्विति दुःखेषुप्राप्तेष्वपि अनुद्विग्नमक्षुभितंमनोयस्यसः सुखेषुविगतास्पृहायस्यसः तत्रहेतुः वीता अपगतारागभयक्रोधायस्मात् तत्ररागः प्रीतिः सम्मुनिः स्थितधीः स्थितप्रज्ञइत्युच्यते ॥ ५६ ॥ कथंभाषेतेत्यस्योत्तरमाह यइति यः स

वंत्रपुत्रादिष्वपिअनभिस्नेहःस्नेहशून्यः अतएवबाधितानुवृत्त्यातत्तच्छुभमनुकूलंप्राप्यनाभिनंदति नप्रशंसति अशुभंप्रतिकूलंप्राप्यनद्वे
ष्टिननिंदति किंतुकेवलमुदासीनएवभाषते तस्यप्रज्ञाप्रतिष्ठितेत्यर्थः ॥५७॥ किंच यदेति यदाचायंयोगीइंद्रियार्थेभ्यःसकाशात्इंद्रियाणिसं
हरते प्रत्याहरति अनायासेनसंहारेदृष्टांतः अंगानिकरचरणादीनिकूर्मोयथास्वभावेनैवआकर्षति तद्वत् ॥५८॥ ननुनेंद्रियाणांविषयेष्वप्र
वृत्तिःस्थितप्रज्ञस्यलक्षणंभवितुमर्हति जडानामातुराणामुपवासपराणांचविषयेष्वप्रवृत्तेरविशेषात्तत्राह विषयाइति इंद्रियैर्विषयाणा
माहरणंग्रहणमाहारः निराहारस्येंद्रियैर्विषयग्रहणमकुर्वतोदेहिनोदेहाभिमानिनोऽज्ञस्यविषयाविनिवर्तंते तदनुभवोनिवर्ततइत्यर्थः किं

यदासंहरतेचायंकूर्मोंऽगानीवसर्वशः ॥इंद्रियाणींद्रियार्थेभ्यस्तस्यप्रज्ञाप्रतिष्ठिता ॥ ५८ ॥
विषयाविनिवर्तंतेनिराहारस्यदेहिनः ॥ रसवर्जंरसोऽप्यस्यपरंदृष्ट्वानिवर्तते ॥ ५९ ॥
यततोह्यपिकौन्तेयपुरुषस्यविपश्चितः ॥ इन्द्रियाणिप्रमाथीनिहरंतिप्रसभंमनः ॥ ६० ॥

तु रसोरागोऽभिलाषस्तद्वर्जम् अभिलाषस्तुननिवर्ततइत्यर्थः रसोऽपिरागोऽपिपरंपरमात्मानंदृष्ट्वास्यस्थितप्रज्ञस्यस्वतोनिवर्तते नश्य
तीत्यर्थः यद्वा निराहारस्योपवासपरस्यविषयाःप्रायशोविनिवर्तंते क्षुधासंतप्तस्यशब्दस्पर्शाद्यपेक्षाभावात् परंतुरसवर्जम् रसापेक्षातुन
निवर्ततइत्यर्थः शेषंसमानम् ॥५९॥ इंद्रियसंयमंविनातुस्थितप्रज्ञतानसंभवति अतःसाधकावस्थायांतत्रमहान्प्रयत्नःकर्तव्यइत्याह यत
तोह्यपीतिद्वाभ्यां यततःमोक्षेप्रयतमानस्यापिविपश्चितोविवेकिनोऽपिमनःइंद्रियाणिप्रसभंबलाद्धरंति यतःप्रमाथीनिप्रमथनशीलानि

प्रक्षोभकाणि ॥ ६० ॥ यस्मादेवंतस्मात् तानीति युक्तोयोगीतानींद्रियाणिसंयम्यमत्परःसन्आसीत यस्यवशेवशवर्तीनि एतेनकथमासी तेतिप्रश्नस्यवशीकृतेंद्रियःसन्आसीतेत्युत्तरमुक्तंभवति ॥ ६१ ॥ बाह्येंद्रियसंयमाभावेदोषमुक्त्वा मनःसंयमाभावेदोषमाह ध्यायतइतिद्वा भ्याम् गुणबुद्ध्याविषयान्ध्यायतःपुरुषस्यतेषुसंगआसक्तिर्भवति आसक्त्याचतेष्वधिकःकामोभवति कामाच्चकेनचित्प्रतिहतात्क्रोधोभव ति ॥ ६२ ॥ किंच क्रोधादिति क्रोधात्संमोहःकार्याकार्यविवेकाभावः ततःशास्त्राचार्योपदिष्टार्थस्मृतेर्विभ्रमोविचलनं ततोबुद्धेश्चेतनाया

तानिसर्वाणिसंयम्ययुक्तआसीतमत्परः ॥ वशेहियस्येंद्रियाणितस्यप्रज्ञाप्रतिष्ठिता ॥ ६१ ॥
ध्यायतोविषयान्पुंसःसंगस्तेषूपजायते ॥ संगात्संजायतेकामःकामत्क्रोधोऽभिजायते ॥ ६२ ॥
क्रोधाद्भवतिसंमोहःसंमोहात्स्मृतिविभ्रमः ॥ स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशोबुद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥ ६३ ॥
रागद्वेषवियुक्तैस्तुविषयानिंद्रियैश्चरन् ॥ आत्मवश्यैर्विधेयात्माप्रसादमधिगच्छति ॥ ६४ ॥

विनाशः वृक्षादिष्विवाभिभवःततःप्रणश्यतिमृततुल्योभवति ॥ ६३ ॥ नन्विंद्रियाणांविषयप्रवणस्वभावानांनिरोद्धुमशक्यत्वादयंदोषो दुष्परिहरइतिस्थितप्रज्ञत्वंकथंस्यादित्याशंक्याह रागेतिद्वाभ्याम् रागद्वेषरहितैर्विगतदर्पैरिंद्रियैर्विषयांश्चरन्भुंजानोऽपिप्रसादंशांतिंप्राप्नो ति रागद्वेषराहित्यमेवाह आत्मनोमनसोवश्यैर्विधेयोवशवर्तीआत्मामनोयस्येति अनेनैवकथंव्रजेतभुंजीतेत्यस्यचतुर्थप्रश्नस्यस्वाधीनै रिंद्रियैर्विषयानधिगच्छतिइत्युत्तरमुक्तंभवति ॥ ६४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

प्रसादेसतिकिंस्यादित्यत्राह प्रसादइति प्रसादेसतिसर्वदुःखनाशस्ततश्चप्रसन्नचेतसोबुद्धिःप्रतिष्ठिताभवतीत्यर्थः ॥ ६५ ॥ इंद्रियनिग्रहस्य स्थितप्रज्ञतासाधनत्वंव्यतिरेकमुखेनोपपादयति नास्तीति अयुक्तस्यावशीकृतेंद्रियस्यनास्तिबुद्धिः शास्त्राचार्योपदेशाभ्यामात्मविष याबुद्धिःप्रज्ञैवनोत्पद्यते कुतस्तस्यप्रतिष्ठावार्ता कुतइत्यतआह नचायुक्तस्यभावनाध्यानं भावनयाहिबुद्धेरात्मनिप्रतिष्ठाभवति साचायु क्तस्ययतोनास्ति नचाभावयतआत्मध्यानमकुर्वतःशांतिःआत्मनिचित्तोपरतिः अशांतस्यकुतःसुखंमोक्षानंद इत्यर्थः ॥६६॥नास्तिबुद्धिर

प्रसादेसर्वदुःखानांहानिरस्योपजायते ॥ प्रसन्नचेतसोह्याशुबुद्धिःपर्यवतिष्ठते ॥ ६५ ॥ नास्तिबुद्धिरयुक्तस्यनचायुक्त स्यभावना ॥ नचाभावयतःशांतिरशांतस्यकुतःसुखं॥६६॥इंद्रियाणांहिचरतांयन्मनोऽनुविधीयते॥तदस्यहरतिप्रज्ञां वायुर्नावमिवांभसि॥६७॥तस्माद्यस्यमहाबाहोनिगृहीतानिसर्वशः॥ इंद्रियाणींद्रियार्थेभ्यस्तस्यप्रज्ञाप्रतिष्ठिता॥६८॥

युक्तस्येत्यत्रहेतुमाह इंद्रियाणामिति इंद्रियाणामवशीकृतानांस्वैरंविषयेषुचरतांमध्येयदेवैकमिंद्रियंमनोऽनुविधीयते अवशीकृतंसदिंद्रि येणसहगच्छति तदेवैकमिंद्रियमस्यमनसःपुरुषस्यवाप्रज्ञांहरति विषयविक्षिप्तांकरोति किमुतवक्तव्यंबहूनिप्रज्ञांहरंतीति यथाप्रमत्त स्यकर्णधारस्यनावंवायुःसमुद्रेसर्वतःपरिभ्रामयति तद्वत् ॥६७॥ इंद्रियसंयमस्यस्थितप्रज्ञत्वसाधनत्वलक्षणत्वंप्रोक्तमुपसंहरतियस्मादिति प्रतिष्ठिताभवतीत्यर्थः लक्षणत्वोपसंहारेतस्यप्रज्ञाप्रतिष्ठिताज्ञातव्येत्यर्थः महाबाहोइतिसंबोधनंवैरिनिग्रहसमर्थस्यतवात्रापिसामर्थ्यं भवेदितिसूचयति ॥ ६८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ननुचकश्चिदपिप्रसुप्तइवदर्शनादिव्यापारशून्यःसर्वात्मनानिगृहीतेंद्रियोलोकेनदृश्यतेअतोऽसंभावितमिदंलक्षणमित्याशंक्याह यानिशेति सर्वेषांभूतानांयानिशानिशेवनिशाआत्मनिष्ठा आत्माज्ञानध्वांतावृतमतीनांतस्यांदर्शनादिव्यवहाराभावात् तस्यामात्मनिष्ठायां संयमीनिगृहीतेंद्रियोजागर्ति प्रबुद्ध्यते यस्यांतुविषयबुद्ध्याभूतानिजाग्रति प्रबुद्ध्यंते साआत्मतत्त्वंपश्यतोमुनेर्निशा तस्यांदर्शनादिव्यापारस्तस्यनास्तीत्यर्थः एतदुक्तंभवति यथादिवांधानामुलूकादीनांरात्रावेवदर्शनंनतुदिवसे एवंब्रह्मज्ञस्योन्मीलिताक्षस्यापिब्रह्मण्येवदृष्टिर्नतुविषयेषु अतोनासंभावितमिदंलक्षणमिति ॥६९॥ ननुविषयेषुदृष्ट्यभावेकथमसौतान्भुंक्तेइत्यपेक्षायामाह आपूर्यमाणमि

यानिशासर्वभूतानांतस्यांजागर्तिसंयमी ॥ यस्यांजाग्रतिभूतानिसानिशापश्यतोमुनेः ॥६९॥ आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठंसमुद्रमापःप्रविशंतियद्वत् ॥ तद्वत्कामायंप्रविशंतिसर्वेसशांतिमाप्नोतिनकामकामी ॥ ७० ॥
विहायकामान्यःसर्वान्पुमांश्चरतिनिःस्पृहः ॥ निर्ममोनिरहंकारःसशांतिमधिगच्छति ॥ ७१ ॥

ति नानानदीभिरापूर्यमाणमपिअचलप्रतिष्ठंअनतिक्रांतमर्यादमेवसमुद्रंपुनरप्यन्याआपोयथाप्रविशंति तथाकामाविषयायंमुनिमंतर्दृष्टिंभोगैरविक्रियमाणमेवप्रारब्धकर्मभिराक्षिप्ताःसंतःप्रविशंति सशांतिंकैवल्यंप्राप्नोति नतुकामकामीभोगकामनाशीलः ॥७०॥ यस्मादेवंतस्माद्विहायेति प्राप्तान्कामान्विहायत्यक्त्वाउपेक्ष्यअप्राप्तेषुचनिःस्पृहः यतोनिरहंकारः अतएवतद्भोगसाधनेषुनिर्ममःसन्नंतर्दृष्टिर्भूत्वायश्चरतिप्रारब्धवशेनभोगान्भुंक्ते यत्रक्वापिगच्छतिवासशांतिमाप्नोति ॥ ७१ ॥ ॥ ॥ ॥

उक्तांज्ञाननिष्ठांस्तुवन्नुपसंहरति एषेति ब्राह्मीस्थितिःब्रह्मज्ञाननिष्ठाएषाएवंविधा एनांपरमेश्वराराधनेनशुद्धांतःकरणःपुमान्प्राप्यनविमु ह्यतिपुनःसंसारमोहंनप्राप्नोति यतःअंतकालेमृत्युसमयेऽपिअस्यांक्षणमात्रमपिस्थित्वाब्रह्मणिनिर्वाणंलयमृच्छति प्राप्नोति किंपुनर्वक्त व्यंबाल्यमारभ्यस्थित्वाप्राप्नोतीति ॥७२॥ शोकपंकनिमग्नंयःसांख्ययोगोपदेशतः ॥ उज्जहारार्जुनंभक्तंसकृष्णःशरणंमम ॥ १ ॥ इतिश्रीम द्भ० सुबोधिन्यांटीकायांद्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ एवंतावदशोच्यानन्वशोचस्त्वमित्यादिनाप्रथमंमोक्षसाधनत्वेनदेहात्मविवेकबुद्धिरु

एषाब्राह्मीस्थितिःपार्थनैनांप्राप्यविमुह्यति ॥ स्थित्वास्यामंतकालेऽपिब्रह्मनिर्वाणमृच्छति
॥ ७२ ॥ ॥इतिश्रीमद्भगवद्गीता० सांख्ययोगोनामद्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ अर्जुनउवाच ॥
ज्यायसीचेत्कर्मणस्तेमताबुद्धिर्जनार्दन ॥ तत्किंकर्मणिघोरेमांनियोजयसिकेशव ॥ १ ॥

क्ता तदनंतरमेषातेभिहितासांख्येबुद्धिर्योगेत्विमांशृणिवत्यादिनाकर्मचोक्तं नचतयोर्गुणप्रधानभावःस्पष्टंदर्शितः तत्रबुद्धियुक्तस्यस्थितप्रज्ञ स्यनिष्कामत्वनियतेंद्रियत्वनिरहंकारत्वाद्यभिधानादेषाब्राह्मीस्थितिःपार्थेतिसप्रशंससमुपसंहाराच्च बुद्धिकर्मणोर्मध्येबुद्धेः श्रैष्ठ्यंभगवतो ऽभिमतंमन्वानोऽर्जुनउवाच ज्यायसीचेदिति कर्मणःसकाशान्मोक्षांतरंगत्वेनबुद्धिर्ज्यायसीअधिकतराश्रेष्ठाचेत्तवसंमता तर्हिकिमर्थंत युद्ध्यस्वेतितस्मादुत्तिष्ठेतिचवारंवारंवदन्घोरेहिंसात्मकेकर्मणिमांनियोजयसिप्रवर्तयसि ॥ १ ॥ ॥ ॥ ॥

ननुधर्म्याद्धियुद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्यनविद्यतइत्यादिनाकर्मणोऽपिश्रेष्ठत्वमुक्तमेवेत्याशंक्याह व्यामिश्रेणेति क्वचित्कर्मप्रशंसाक्वचि
ज्ज्ञानप्रशंसेत्येवंव्यामिश्रंसंदेहोत्पादकमिवयद्वाक्यंतेनमेबुद्धिंमतिमुभयत्रदोलायितां कुर्वन्मोहयसीव परमकारुणिकस्यतवमोहकत्वं
नास्त्येवतथापिभ्रांत्याममैवंभातिइतीवशब्देनोक्तं अतउभयोर्मध्येयद्भद्रंतदेकंनिश्चित्यवदेति यद्वा इदमेवश्रेयःसाधनमितिनिश्चित्ययेना
नुष्ठितेनश्रेयोमोक्षमहमाप्नुयांप्राप्स्यामि तदेवैकंनिश्चित्यवदेत्यर्थः ॥२॥ अत्रोत्तरंश्रीभगवानुवाच लोकेस्मिन्निति अयमर्थः यदिमयापर
स्परनिरपेक्षंमोक्षसाधनत्वेनकर्मज्ञानयोगरूपंनिष्ठाद्वयमुक्तंस्यात्तर्हिद्वयोर्मध्येयद्भद्रंतदेकंवदेतित्वदीयः प्रश्नःसंगच्छेत नतुमयातथोक्तंकिं

व्यामिश्रेणेववाक्येनबुद्धिंमोहयसीवमे ॥ तदेकंवदनिश्चित्ययेनश्रेयोऽहमाप्नुयाम् ॥ २ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥
लोकेऽस्मिन्द्विविधानिष्ठापुराप्रोक्तामयानघ ॥ ज्ञानयोगेनसांख्यानांकर्मयोगेनयोगिनाम् ॥ ३ ॥

तुद्वाभ्यामेकैवब्रह्मनिष्ठोक्ता गुणप्रधानभूतयोस्तयोःस्वातंत्र्यानुपपत्तेः एकस्याएवतुप्रकारभेदमात्रमधिकारभेदेनोक्तमिति अस्मिन्शु
द्धाशुद्धान्तःकरणतयाद्विविधेलोकेअधिकारिजनेद्वेविधेप्रकारौयस्याःसाद्विविधानिष्ठामोक्षपरतापुरापूर्वाध्यायेमयासर्वज्ञेनप्रोक्तास्पष्टमेवो
क्ता प्रकारद्वयमेवनिर्दिशतिसांख्यानांशुद्धांतःकरणानांज्ञानभूमिकामारूढानांज्ञानपरिपाकार्थं ज्ञानयोगेनध्यानादिना निष्ठाब्रह्मपरतोक्ता
तानिसर्वाणिसंयम्ययुक्तआसीतमत्परइत्यादिनासांख्यभूमिकामारुरुक्षूणांतुअंतःकरणशुद्धिद्वारातदारोहार्थंतदुपायभूतकर्मयोगाधिका
रिणांयोगिनांकर्मयोगेननिष्ठोक्ता धर्म्याद्धियुद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्यनविद्यतइत्यादिना अतएवचित्तशुद्ध्यशुद्धिरूपावस्थाभेदेनैवद्विवि

धापिनिष्ठोक्ता एषातेऽभिहितासांख्येबुद्धिर्योगेत्विमांशृण्विति ॥ ३ ॥ अतःसम्यक्चित्तशुद्ध्यर्थंज्ञानोत्पत्तिपर्यंतंवर्णाश्रमोचितानिकर्माणि कर्तव्यानि अन्यथाचित्तशुद्ध्यभावेनज्ञानानुत्पत्तेरित्याह नकर्मणामिति कर्मणामनारंभादननुष्ठानान्नैष्कर्म्यंज्ञानंनाश्नुते नाप्नोति ननुच एवमेवप्रव्राजिनोलोकमीप्संतः प्रव्रजंतीतिसंन्यासस्यमोक्षांगत्वश्रुतेः संन्यासादेवमोक्षोभविष्यतीतिकिंकर्मभिरित्याशंक्योक्तम् नचेति नचचित्तशुद्धिंविनाकृतात्संन्यसनादेवज्ञानशून्यात्सिद्धिंमोक्षंसमधिगच्छति प्राप्नोति ॥४॥ कर्मणांचसंन्यासस्तेष्वनासक्तिमात्रंनतुस्वरू

नकर्मणामनारंभान्नैष्कर्म्यंपुरुषोऽश्नुते ॥ नचसंन्यसनादेवसिद्धिंसमधिगच्छति ॥ ४ ॥
नहिकश्चित्क्षणमपिजातुतिष्ठत्यकर्मकृत् ॥ कार्यतेह्यवशःकर्मसर्वःप्रकृतिजैर्गुणैः ॥ ५ ॥
कर्मेंद्रियाणिसंयम्ययआस्तेमनसास्मरन् ॥ इंद्रियार्थान्विमूढात्मामिथ्याचारःसउच्यते ॥ ६ ॥
यस्त्विंद्रियाणिमनसानियम्यारभतेऽर्जुन ॥ कर्मेंद्रियैःकर्मयोगमसक्तःसविशिष्यते ॥ ७ ॥

पेणाशक्यत्वादित्याह नहीति जातुकस्यांचिदवस्थायांक्षणमात्रमपिकश्चिदपिज्ञानीवाज्ञोवाकर्मकृत्कर्माण्यकुर्वाणोनतिष्ठति तत्रहेतुः प्रकृतिजैःस्वभावप्रभवैःरागद्वेषादिगुणैःसर्वोऽपिजनःकर्मकार्यतेकर्मणिप्रवर्तते अवशः अस्वतंत्रःसन्॥५॥अतोऽज्ञंकर्मत्यागिनंनिंदति कर्में द्रियाणीति वाक्पाण्यादीनिकर्मेंद्रियाण्यपिसंयम्यनिगृह्ययोमनसाभगवद्ध्यानच्छलेनेंद्रियार्थान्विषयान्स्मरन्नास्ते. अविशुद्धतयामन सआत्मनिस्थैर्याभावात् समिथ्याचारःकपटाचारोदांभिकउच्यतइत्यर्थः॥६॥एतद्विपरीतःकर्मकर्ताश्रेष्ठइत्याहयस्त्विंतियस्तुज्ञानेंद्रियाणि

मनसानियम्यईश्वरप्रवणानिकृत्वाकर्मेंद्रियैःकर्मरूपंयोगंउपायमारभते अनुतिष्ठति असक्तःफलाभिलाषरहितःसन्सविशिष्यते विशिष्टोभवतिचित्तशुद्ध्याज्ञानवान्भवतीत्यर्थः ॥७॥ यस्मादेवंतस्मान् नियतमिति नियतंनित्यंसंध्योपासनादिकर्मकुरु हियस्मादकर्मणःकर्माकरणात्सकाशात्कर्मज्यायःअधिकतरम् अन्यथाकर्मणःसर्वकर्मशून्यस्यतवशरीरनिर्वाहोऽपिनभवेत् ॥८॥सांख्यास्तुसर्वमपिकर्मबंधकत्वान्नकार्यमित्याहुस्तन्निराकुर्वन्नाह यज्ञार्थादिति यज्ञोऽत्रविष्णुःयज्ञोवैविष्णुरितिश्रुतेःतदाराधनार्थात्कर्मणोऽन्यत्रतदेकंविनाऽयंलोकःकर्मबंधनःकर्मभिर्बध्यतेनत्वीश्वराराधनार्थेनकर्मणा अतस्तदर्थंविष्णुप्रीत्यर्थंमुक्तसंगोनिष्कामःसन्कर्मसम्यगाचर ॥ ९ ॥ प्रजापतिवचनादपि

नियतंकुरुकर्मत्वंकर्मज्यायोह्यकर्मणः ॥ शरीरयात्रापिचतेनप्रसिद्ध्येदकर्मणः ॥ ८ ॥ यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्रलोकोऽयंकर्मबंधनः ॥ तदर्थंकर्मकौंतेयमुक्तसंगःसमाचर ॥ ९ ॥ सहयज्ञाःप्रजाःसृष्ट्वापुरोवाचप्रजापतिः ॥ अनेनप्रसविष्यध्वमेषवोऽस्त्विष्टकामधुक् ॥ १० ॥

कर्मकर्तैवश्रेष्ठइत्याह सहयज्ञाइतिचतुर्भिः यज्ञेनसहवर्त्ततइतिसहयज्ञाः यज्ञाधिकृताब्राह्मणाद्याःप्रजाःपुरासर्गादौसृष्ट्वाब्रह्माइदमुवाच अनेनयज्ञेनप्रसविष्यध्वंप्रसूयध्वम् प्रसवोवृद्धिः उत्तरोत्तरामभिवृद्धिंलभध्वमित्यर्थः तत्रहेतुः एषयज्ञःवोयुष्माकंइष्टकामधुकइष्टान्कामान्दोग्धीतितथाअभीष्टभोगप्रदोऽस्त्वित्यर्थः अत्रचयज्ञग्रहणमावश्यककर्मोपलक्षणार्थम् काम्यकर्मप्रशंसातुप्रकरणेऽसंगतापिसामान्यतोऽकर्मणःकर्मश्रेष्ठमित्येतदर्थेत्यदोषः ॥ १० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

कथमिष्टकामदोग्धायज्ञोभवेदित्यत्राह देवानिति अनेनयज्ञेनयूयंदेवान्भावयत हविर्भागैःसंवर्धयत तेचदेवावोयुष्मान्संवर्धयंतु वृष्ट्या दिनान्नोत्पत्तिद्वारेण एवमन्योन्यंसंवर्धयंतोदेवाश्चयूयंचपरस्परंश्रेयोऽभीष्टमर्थंप्राप्स्यथ ॥ ११ ॥ एतदेवस्पष्टीकुर्वन्कर्माकरणेदोषमाह इष्टानिति यज्ञैर्भाविताःसंतोदेवा वृष्ट्यादिद्वारेण वःयुष्मभ्यं भोगान् दास्यंतिहि अतोदेवैर्दत्तानन्नादीनेभ्योदेवेभ्यःपंचयज्ञादिभिरदत्वायो भुंक्तेसतुचोरएवज्ञेयः ॥१२॥ अतश्चयजंतएवश्रेष्ठानेतराइत्याह यज्ञशिष्टाशिनइति वैश्वदेवादियज्ञावशिष्टंयेऽश्नंतितेपंचसूनाकृतैःसर्वैःकि

देवान्भावयतानेनतेदेवाभावयंतुवः ॥ परस्परंभावयंतःश्रेयःपरमवाप्स्यथ ॥ ११ ॥ इष्टान्भोगान्हिवोदेवादास्यंतेय ज्ञभाविताः॥तैर्दत्तानप्रदायैभ्योयोभुंक्तेस्तेनएवसः ॥१२॥ यज्ञशिष्टाशिनःसंतोमुच्यंतेसर्वकिल्बिषैः॥भुंजतेतेत्वघंपा पायेपचंत्यात्मकारणात् ॥ १३ ॥ अन्नाद्भवंतिभूतानिपर्जन्यादन्नसंभवः॥यज्ञाद्भवतिपर्जन्योयज्ञःकर्मसमुद्भवः ॥१४॥

ल्बिषैर्मुच्यंते पंचसूनाश्चस्मृतावुक्ताः कंडनीपेषणीचुल्लीउदकुंभीचमार्जनी पंचसूनागृहस्थस्यताभिःस्वर्गंनविंदतीति येत्वात्मनोभोजना र्थमेवान्नंपचंति नतुवैश्वदेवाद्यर्थंतेपापाःदुराचाराःअघमेवभुंजते ॥१३॥ जगच्चक्रप्रवृत्तिहेतुत्वादपिकर्मकर्तव्यमित्याह अन्नादितित्रिभिः अ न्नाच्छुक्रशोणितरूपेणपरिणताद्भूतान्युत्पद्यंते अन्नस्यचसंभवःपर्जन्याद्वृष्टेः सचपर्जन्योयज्ञाद्भवति सचयज्ञःकर्मसमुद्भवःकर्मणायजमा नादिव्यापारेणसम्यङ्निष्पद्यतइत्यर्थः अग्नौप्रास्ताहुतिःसम्यगादित्यमुपतिष्ठति आदित्याज्जायतेवृष्टिर्वृष्टेरन्नंततःप्रजाइतिस्मृतेः॥१४॥

तथाकर्मब्रह्मोद्भवमिति तच्चयजमानादिव्यापाररूपंकर्मब्रह्मोद्भवंविद्धि ब्रह्मवेदःतस्मात्प्रवृत्तंजानीहि तच्चब्रह्मवेदाख्यंअक्षरात्परब्रह्मणः समुद्भूतंविद्धि अस्यमहतोभूतस्यनिःश्वसितमेतद्यदृग्वेदोयजुर्वेदःसामवेदइतिश्रुतेः यतएवमक्षरादेवयज्ञप्रवृत्तेरत्यंततस्याभिप्रेतोयज्ञः तस्मात्सर्वगतमप्यक्षरंब्रह्मनित्यंसर्वदायज्ञेप्रतिष्ठितं यज्ञेनोपायभूतेनप्राप्यतइतियज्ञेप्रतिष्ठितमुच्यते उद्यमस्थासदालक्ष्मीरितिवत् य द्वायस्माज्जगच्चक्रमूलंकर्म तस्मात्सर्वगतंमंत्रार्थवादैःसर्वेष्वसिद्धार्थप्रतिपादकेषुभूतार्थाख्यानादिषुगतंस्थितमपिवेदाख्यंब्रह्मसर्वदायज्ञेच तात्पर्यरूपेणप्रतिष्ठितं अतोयज्ञादिकर्मकर्तव्यमित्यर्थः ॥ १५ ॥ यस्मादेवंपरमेश्वरेणैवभूतानांपुरुषार्थसिद्धयेकर्मादिचक्रंप्रवर्तितंतस्मात्त

कर्मब्रह्मोद्भवंविद्धिब्रह्माक्षरसमुद्भवम् ॥ तस्मात्सर्वगतंब्रह्मनित्यंयज्ञेप्रतिष्ठितम् ॥ १५ ॥

एवंप्रवर्तितंचक्रंनानुवर्तयतीहयः ॥ अघायुरिंद्रियारामोमोघंपार्थसजीवति ॥ १६ ॥

यस्त्वात्मरतिरेवस्यादात्मतृप्तश्चमानवः ॥ आत्मन्येवचसंतुष्टस्तस्यकार्यंनविद्यते ॥ १७ ॥

दकुर्वतोवृथैवजीवितमित्याह एवमिति परमेश्वरवाक्यभूताद्वेदाख्याद्ब्रह्मणःपुरुषाणांकर्मणिप्रवृत्तिःततःकर्मनिष्पत्तिःततःपर्जन्यस्ततो ऽन्नं ततोभूतानि भूतानांचपुनस्तथैवकर्मणिप्रवृत्तिःइत्येवंप्रवर्तितंचक्रंयोनानुवर्तयतिनानुतिष्ठतिसअघायुः अघंपापरूपंआयुर्यस्यसः य तइंद्रियैर्विषयेष्वेवरमति नतुईश्वराराधनार्थेकर्मणि अतोमोघंव्यर्थंसजीवति ॥ १६ ॥ तदेवंनकर्मणामनारंभान्नैष्कर्म्यमित्यादिनाज्ञस्यां तःकरणशुद्ध्यर्थंकर्मयोगमुक्त्वाज्ञानिनःकर्मानुपयोगमाह यस्त्वितिद्वाभ्याम् आत्मन्येवरतिःप्रीतिर्यस्य ततश्चात्मन्येवतृप्तः स्वानंदा

नुभवेननिर्वृतः अतएवात्मन्येवसंतुष्टोभोगापेक्षारहितोयस्तस्यकर्तव्यंनास्ति॥ १७॥तत्रहेतुमाह नैवतस्येति कृतेनकर्मणातस्यार्थः पुण्यं नैवास्ति नचाकृतेनकश्चनकोऽपिप्रत्यवायोऽस्ति निरहंकारत्वेनविधिनिषेधातीतत्वात् तथापि तस्मात्तदेषांनप्रियंयदेतन्मनुष्याविदुरिति श्रुतेःमोक्षेदेवकृतविघ्नसंभवात् तत्परिहारार्थंकर्मभिर्देवाःसेव्याइत्याशंक्योक्तं सर्वभूतेषुब्रह्मादिस्थावरांतेषुकश्चिदपिअर्थव्यपाश्रयः आश्रयएवव्यपाश्रयः अर्थेमोक्षआश्रयणीयोऽस्यनास्तीत्यर्थः विघ्नाभावस्यश्रुत्यैवोक्तत्वात् तथाचश्रुतिः तस्यहनदेवाश्चनाभूत्याईशतेआत्माह्येषांसभवतिइति हनेत्यव्ययमप्यर्थे देवाअपितस्यात्मतत्त्वज्ञस्यअभूत्यैब्रह्मताप्रतिबंधनायनेशतेनशक्नुवंतीतिश्रुतेरर्थः देवकृतास्तुवि

नैवतस्यकृतेनार्थोनाकृतेनेहकश्चन॥ नचास्यसर्वभूतेषुकश्चिदर्थव्यपाश्रयः ॥ १८ ॥
तस्मादसक्तःसततंकार्यंकर्मसमाचर॥ असक्तोह्याचरन्कर्मपरमाप्नोतिपूरुषः ॥ १९ ॥
कर्मणैवहिसंसिद्धिमास्थिताजनकादयः॥ लोकसंग्रहमेवापिसंपश्यन्कर्तुमर्हसि॥ २० ॥

घ्नाः सम्यग्ज्ञानोत्पत्तेःप्रागेव यदेतद्ब्रह्ममनुष्याविदुस्तदेषां देवानांनप्रियमितिश्रुत्याब्रह्मज्ञानस्यैवाप्रियत्वोक्त्यातत्रैवविघ्नकर्तृत्वस्यसूचितत्वात्॥ १८॥यस्मादेवंभूतस्यज्ञानिनएवकर्मानुपयोगोनान्यस्यतस्मात्त्वंकर्मकुर्वित्याह तस्मादिति असक्तःफलसंगरहितः सन्कार्यमवश्यकर्तव्यतयाविहितंनित्यनैमित्तिकंकर्मसम्यगाचर हियस्मात्असक्तःकर्माचरन्पुरुषःपरंमोक्षंचित्तशुद्धिज्ञानद्वाराप्राप्नोति॥ १९॥अत्रसदाचारंप्रमाणयति कर्मणैवेति कर्मणैवशुद्धसत्त्वाःसंतःसंसिद्धिंसम्यग्ज्ञानंप्राप्ताइत्यर्थः यद्यपित्वंसम्यग्ज्ञानिनमेवात्मानंमन्यसेतथापिक

र्माचरणंभद्रमेवेत्याहलोकसंग्रहमिति लोकस्यसंग्रहःस्वधर्मेप्रवर्तनं मयाकर्मणिकृतेजनःसर्वोपिकरिष्यतिअन्यथाज्ञानिदृष्टांतेनअज्ञःक
र्मत्यजेदित्येवंलोकरक्षणमपितावत्प्रयोजनंपश्यन्कर्मकर्तुमेवार्हसि नतुत्यक्तुमित्यर्थः ॥२०॥कर्मकरणेलोकसंग्रहोयथास्यात्तथाह यदिति
इतरःप्राकृतोजनःतत्तदेवाचरति सश्रेष्ठोजनःकर्मशास्त्रंनिवृत्तिशास्त्रंवायत्प्रमाणंमन्यते तदेवलोकोऽप्यनुसरति॥२१॥अत्रचाहमेवदृष्टांत
इत्याहत्रिभिः नमेपार्थेति हेपार्थमेकर्तव्यंनास्ति यतस्त्रिष्वपिलोकेष्वनवाप्तंअप्राप्तंसदवाप्तव्यंप्राप्यंनास्ति तथापिकर्मण्यहंवर्ते कर्मक

यद्यदाचरतिश्रेष्ठस्तत्तदेवेतरोजनः॥सयत्प्रमाणंकुरुतेलोकस्तदनुवर्तते ॥२१॥ नमेपार्थास्तिकर्तव्यंत्रिषुलोकेषुकिं
चन ॥ नानवाप्तमवाप्तव्यंवर्तएवचकर्मणि ॥ २२ ॥ यदिह्यहंनवर्तेयंजातुकर्मण्यतंद्रितः ॥ ममवर्त्मानुवर्ततेमनुष्याः
पार्थसर्वशः॥ २३ ॥ उत्सीदेयुरिमेलोकानकुर्यांकर्मचेदहम् ॥ संकरस्यचकर्तास्यामुपहन्यामिमाःप्रजाः ॥ २४ ॥ स
क्ताःकर्मण्यविद्वांसोयथाकुर्वंतिभारत ॥ कुर्याद्विद्वांस्तथासक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम् ॥ २५ ॥ ॥ ॥ ॥

रोम्येवेत्यर्थः॥२२॥अकरणेलोकस्यनाशंदर्शयति यदीति जातुकदाचित् अतंद्रितोऽनलसःसन्यदिकर्मणिनवर्तेयं कर्मनानुतिष्ठेयं तर्हिम
मैववर्त्ममार्गंमनुष्याःअनुवर्ततेअनुवर्तेरन्नित्यर्थः॥२३॥ततःकिमतआह उत्सीदेयुरिति उत्सीदेयुःकर्मलोपेननश्येयुः ततश्चयोवर्णसंकरो
भवेत्तस्याप्यहमेवकर्तास्यां भवेयं एवमहमेवप्रजाउपहन्यां मलिनीकुर्याम् ॥२४॥ तस्मादात्मविदापिलोकसंग्रहार्थंतत्कृपयाकर्मकार्यमेवे
त्युपसंहरति सक्ताइति कर्मणिसक्ता अभिनिविष्टाःसंतोऽज्ञाःयथाकर्मकुर्वंति असक्तःसन्विद्वानपितथैवकुर्यात् लोकसंग्रहंकर्तुमिच्छुः॥२५॥

ननुकृपयातत्त्वज्ञानमेवोपदेष्टुंयुक्तंनेत्याह नेति अज्ञानांअतएवकर्मसंगिनांकर्मासक्तानामकर्तात्मोपदेशेनबुद्धेर्भेदंअन्यथात्वंनजनयेत् क
र्मणःसकाशाद्बुद्धिचालनंनकुर्यात् अपितुजोषयेत् सेवयेत् जुषप्रीतिसेवनयोः अज्ञान्कर्माणिकारयेत् कथं युक्तःअवहितोभूत्वास्वयंचस
माचरन् बुद्धिचालनेकृतेसतिकर्मसुश्रद्धानिवृत्तेर्ज्ञानस्यचानुत्पत्तेस्तेषामुभयभ्रंशःस्यादितिभावः ॥२६॥ ननुविदुषापिचेत्कर्मकर्तव्यं त
र्हिविद्वदविदुषोःकोविशेषइत्याशंक्योभयोर्विशेषंदर्शयति प्रकृतेरितिद्वाभ्याम् प्रकृतेर्गुणैःप्रकृतिकार्यैरिंद्रियैःसर्वप्रकारेणक्रियमाणानिया

नबुद्धिभेदंजनयेदज्ञानांकर्मसंगिनाम्॥जोषयेत्सर्वकर्माणिविद्वान्युक्तःसमाचरन् ॥ २६ ॥ प्रकृतेःक्रियमाणानिगुणैःक
र्माणिसर्वशः॥अहंकारविमूढात्माकर्ताहमितिमन्यते ॥ २७॥ तत्त्ववित्तुमहाबाहोगुणकर्मविभागयोः ॥ गुणागुणेषुवर्तं
तइतिमत्वानसज्जते ॥ २८ ॥ प्रकृतेर्गुणसंमूढाःसज्जंतेगुणकर्मसु ॥ तानकृत्स्नविदोमंदान्कृत्स्नविन्नविचालयेत् ॥२९॥

निकर्माणितान्यहमेवकर्ता करोमीतिमन्यते तत्रहेतुः अहंकारेणइंद्रियादिष्वात्माध्यासेनविमूढआत्माबुद्धिर्यस्यसः ॥ २७ ॥ विद्वांस्तु
तथानमन्यतइत्याह तत्त्वविदिति नाहंगुणात्मकइतिगुणेभ्यआत्मनोविभागःनमेकर्माणीतिकर्मभ्योऽप्यात्मनोविभागस्तयोर्गुणकर्मविभा
गयोर्यस्तत्त्ववेत्तिसतुनसज्जतेकर्तृत्वाभिनिवेशंनकरोति तत्रहेतुः गुणाइंद्रियाणिगुणेषुविषयेषुवर्तंते नाहमितिमत्वा ॥ २८ ॥ नबुद्धिभेदंज
नयेदित्युक्तमुपसंहरति प्रकृतेरिति यैःप्रकृतेर्गुणैः सत्त्वादिभिःसंमूढाःसंतोगुणेष्विंद्रियेषुतत्कर्मसुचसज्जंतेवयंकुर्मइति तानकृत्स्नविदोमंद

मतीन्कृत्स्नवित्सर्वज्ञोनविचालयेत् ॥ २९ ॥ तदेवंतत्त्वविदापिकर्मकर्तव्यंत्वंतुनाद्यापितत्त्ववित् अतःकर्मैवकुर्वित्याह मयीति सर्वाणिक
र्माणिमयिसंन्यस्यसमर्प्याध्यात्मचेतसांतर्यामिण्यधीनोऽहंकरोमीतिदृष्ट्यानिराशीर्निष्कामोऽतएव मत्फलसाधनं मदर्थमिदंकर्मेत्येवंमम
ताशून्यश्चभूत्वा विगतज्वरस्त्यक्तशोकश्चभूत्वा युद्ध्यस्व ॥३०॥ एवंकर्मानुष्ठानेगुणमाह येमेमतमिति मद्वाक्ये श्रद्धावंतः अनसूयंतः
दुःखात्मकेकर्मणिप्रवर्तयतीतिदोषदृष्टिमकुर्वंतश्चयेमेमदीयमिदंमतंअनुतिष्ठंति तेऽपिशनैःकर्मकुर्वाणाःसम्यग्ज्ञानिवत्कर्मभिर्मुच्यंते ३१

मयिसर्वाणिकर्माणिसंन्यस्याध्यात्मचेतसा ॥ निराशीर्निर्ममोभूत्वायुद्ध्यस्वविगतज्वरः ॥३०॥
येमेमतमिदंनित्यमनुतिष्ठंतिमानवाः ॥ श्रद्धावंतोऽनसूयंतोमुच्यंतेतेऽपिकर्मभिः ॥ ३१ ॥
येत्वेतदभ्यसूयंतोनानुतिष्ठंतिमेमतम् ॥ सर्वज्ञानविमूढांस्तान्विद्धिनष्टानचेतसः ॥ ३२ ॥
सदृशंचेष्टतेस्वस्याःप्रकृतेर्ज्ञानवानपि ॥ प्रकृतिंयांतिभूतानिनिग्रहःकिंकरिष्यति ॥ ३३ ॥

विपक्षेदोषमाह येत्विति येतुमेमतं ईश्वरार्थंकर्मकर्तव्यमित्यनुशासनमभ्यसूयंतःद्विषंतःनानुतिष्ठंति तानअचेतसःविवेकशून्यानतएवस
र्वस्मिन्कर्मणिब्रह्मविषयेचयज्ज्ञानंतत्रविमूढान्नष्टान्विद्धि ॥ ३२ ॥ ननुतर्हिमहाफलत्वादिंद्रियाणिनिगृह्यनिष्कामाःसंतःसर्वेऽपिस्वधर्ममेमे
वकिंनानुतिष्ठंतितत्राह सदृशमिति प्रकृतिःप्राचीनकर्मसंस्काराधीनस्वभावःस्वस्याः स्वकीयायाःप्रकृतेःस्वभावस्यसदृशमनुरूपमेवगुण
दोषज्ञानवानपिचेष्टते किंपुनर्वक्तव्यमज्ञश्चेष्टतइति तस्माद्भूतानिसर्वेऽपिप्राणिनःप्रकृतिंयांति अनुवर्तंतेएवंसतिइंद्रियनिग्रहःकिंकरिष्यति

प्रकृतेर्बलिष्ठत्वादित्यर्थः॥ ३३॥ नन्वेवंप्रकृत्यधीनैवचेत्पुरुषस्यप्रवृत्तिः तर्हिविधिनिषेधवैयर्थ्यंप्राप्तमित्याशंक्याह इंद्रियस्येंद्रियस्येतिवीप्सयाप्रत्येकंसर्वेषामिंद्रियाणामित्युक्तम् अर्थेस्वस्वविषयेऽनुकूलेरागः प्रतिकूलेद्वेषश्चेत्येवंरागद्वेषौव्यवस्थितौ अवश्यंभाविनौ ततश्चतदनुरूपाप्रवृत्तिरितिभूतानांप्रकृतिः तथापितयोर्वशवर्तीनभवेदितिशास्त्रेणनियम्यते हियस्मात् अस्यमुमुक्षोःतौपरिपंथिनौप्रतिपक्षौ अयंभावः विषयस्मरणादिनारागद्वेषावुत्पाद्यानवहितंपुरुषमनर्थेऽपिगंभीरेस्त्रोतसीवप्रकृतिर्बलात्प्रवर्तयति शास्त्रंतुततःप्रागेवविषयेषुरागद्वेषप्रतिबंधकेपरमेश्वरभजनादौप्रवर्तयति गंभीरस्त्रोतःपातात्पूर्वमेवनावमाश्रितइवनानर्थंप्राप्नोतीति ॥ ३४ ॥ तदेवंस्वाभाविकींपश्वादिसदृशीं

इंद्रियस्येंद्रियस्यार्थेरागद्वेषौव्यवस्थितौ ॥ तयोर्नवशमागच्छेत्तौह्यस्यपरिपंथिनौ ॥ ३४ ॥
श्रेयान्स्वधर्मोविगुणःपरधर्मात्स्वनुष्ठितात् ॥ स्वधर्मेनिधनंश्रेयःपरधर्मोभयावहः ॥ ३५ ॥ अर्जुनउ० ॥ अथकेनप्रयुक्तोऽयंपापंचरतिपूरुषः ॥ अनिच्छन्नपिवार्ष्णेयबलादिवनियोजितः ॥ ३६ ॥

प्रकृतिंत्यक्त्वास्वधर्मेप्रवर्तितव्यमित्युक्तं तर्हिस्वधर्मस्ययुद्धादेर्दुःखरूपस्ययथावत्कर्तुमशक्यत्वात्परधर्मस्यचअहिंसादेःसुकरत्वाद्धर्मत्वाविशेषाच्चतत्रप्रवर्तितुमिच्छंतंप्रत्याह श्रेयानिति किंचिदंगहीनोपिस्वधर्मःश्रेयान् प्रशस्यतरः स्वनुष्ठितात्सर्वांगपूर्त्याकृतादपिपरधर्मात्सकाशात् तत्रहेतुः स्वधर्मेयुद्धादौप्रवर्तमानस्यनिधनंमरणमपिश्रेष्ठम् स्वर्गादिप्रापकत्वात् परधर्मस्तुस्वस्यभयावहः निषिद्धत्वेननरकप्रापकत्वात्॥ ३५॥ तयोर्नवशमागच्छेदित्युक्तंतदेतदशक्यंमन्वानोऽर्जुनउवाच अथकेनेति वृष्णेर्वंशेवतीर्णोवार्ष्णेयः हेवार्ष्णेयअनर्थरू

पंपापंकर्त्तुमनिच्छन्नपिकेनप्रयुक्तःप्रेरितोऽयंपुरुषःपापंचरति कामक्रोधौविवेकबलेननिरुंधतोऽपिपुरुषस्यपुनःपापेप्रवृत्तिदर्शनादन्योऽपि तयोर्मूलभूतःकश्चित्प्रवर्तकोभवेदितिसंभावनायांप्रश्नः ॥३६॥ अत्रोत्तरम् श्रीभगवानुवाच कामएषइति यस्त्वयापृष्टोहेतुरेषकामएव ननुक्रोधोपिपूर्वंत्वयोक्तःइंद्रियस्येंद्रियस्येत्यत्र सत्यं नासौततःपृथक् किंतु क्रोधोप्येषएवकामएव केनचित्प्रतिहतःक्रोधात्मनापरिणमते अतःपूर्वंपृथक्त्वेनोक्तोऽपिक्रोधःकामजएवेत्याभिप्रायेणकामेनैकीकृत्योच्यते रजोगुणात्समुद्भवतीतितथा अनेनसत्त्ववृद्ध्यारजसिक्षयंनोतेसतिकामोऽपिक्षीयतइतिसूचितम् एनंकामंइहमोक्षमार्गेवैरिणंविद्धि अयंचवक्ष्यमाणक्रमेणहंतव्यएव यतोनासौदानेनसंधातुंशक्य

श्रीभगवानुवाच ॥ ॥कामएषक्रोधएषरजोगुणसमुद्भवः ॥ महाशनोमहापाप्माविद्ध्येनमिहवैरिणम् ॥३७॥ धूमेनाव्रियतेवन्हिर्यथाऽदर्शोमलेनच ॥यथोल्बेनावृतोगर्भस्तथातेनेदमावृतम् ॥ ३८॥ आवृतंज्ञानमेतेनज्ञानिनोनित्यवैरिणा ॥ कामरूपेणकौंतेयदुष्पूरेणानलेनच ॥३९॥

इत्याह महाशनः महदशनंयस्य दुष्पूरइत्यर्थः नचसाम्नासंधातुंशक्यः यतोमहापाप्माअत्युग्रः ॥३७॥कामस्यवैरित्वंदर्शयतिधूमेनेति यथाधूमेनसहजेनवन्हिराव्रियते आच्छाद्यते यथावाआदर्शोमलेनागंतुकेन यथाचउल्बेनगर्भवेष्टनचर्मणागर्भःसर्वतोनिरुद्ध्यावृतः तथा प्रकारत्रयेणापितेनकामेनावृतमिदम् ॥३८॥ इदंशब्दनिर्दिष्टंदर्शयन्वैरित्वंस्फुटयति आवृतमिति इदंतुविवेकज्ञानमेतेनावृतम् अज्ञस्यखलुभोगसमयेकामःसुखहेतुरेव परिणामेतुवैरितांप्रपद्यते ज्ञानिनःपुनःतत्कालमप्यनर्थानुसंधानाद्दुःखहेतुरेवेतिनित्यवैरिणेत्युक्तम् किंच

विषयैः पूर्यमाणोऽपिदुष्पूरः अपूर्यमाणः शोकसंतापहेतुत्वादनलतुल्यः अनेनसर्वान्प्रतिनित्यवैरित्वमुक्तम् ॥ ३९ ॥ इदानींतस्याधिष्ठानंक थयन्जयोपायमाह इंद्रियाणीतिद्वाभ्याम् विषयदर्शनश्रवणादिभिः संकल्पेनाध्यवसायेनचकामस्याविर्भावादिंद्रियाणिचमनश्चबुद्धि श्चास्याधिष्ठानमुच्यते एतैरिंद्रियादिभिर्दर्शनादिव्यापारवद्भिराश्रयभूतैर्विवेकज्ञानमावृत्यदेहिनंविमोहयति ॥ ४० ॥ यस्मादेवंतस्मात्त्वमि ति आदौविमोहात्पूर्वमेवइंद्रियाणिमनोबुद्धिंचनियम्यपापरूपमेनंकामंहिस्फुटंप्रजहि घातय यद्वा प्रजहिपरित्यज ज्ञानंआत्मविषयंवि ज्ञानंशास्त्रीयंतयोर्नाशकं यद्वा ज्ञानंशास्त्राचार्योपदेशजम् विज्ञानंनिदिध्यासनजं तमेवधीरोविज्ञायप्रज्ञांकुर्वीतेतिश्रुतेः ॥ ४१ ॥ अथात्रप्रस

इंद्रियाणिमनोबुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते ॥ एतैर्विमोहयत्येषज्ञानमावृत्यदेहिनम् ॥ ४० ॥
तस्मात्त्वमिंद्रियाण्यादौनियम्यभरतर्षभ ॥ पाप्मानंप्रजहिह्येनंज्ञानविज्ञाननाशनम् ॥ ४१ ॥
इंद्रियाणिपराण्याहुरिंद्रियेभ्यःपरंमनः ॥ मनसस्तुपराबुद्धिर्योबुद्धेःपरतस्तुसः ॥ ४२ ॥

न्नतयाचित्तप्रणिधानेनइंद्रियाणिनियंतुंशक्यंते तदात्मस्वरूपंदेहादिभ्योविविच्यदर्शयति इंद्रियाणीति इंद्रियाणिदेहादिभ्योग्राह्येभ्यःप राणिश्रेष्ठान्याहुः सूक्ष्मत्वात्प्रकाशकत्वाच्च अतएवतद्व्यतिरिक्तत्वमप्यर्थादुक्तंभवति इंद्रियेभ्यश्चसंकल्पात्मकंमनःपरम् तत्प्रवर्तकत्वात् मनसस्तुबुद्धिर्निश्चयात्मिकापरा निश्चयपूर्वकत्वात्संकल्पस्य यस्तुबुद्धेःपरःतत्साक्षित्वेनावस्थितःसर्वांतरःसआत्माविमोहयतिदेहिनमि ति देहिशब्दोक्तआत्मासइतिपरामृश्यते ॥ ४२ ॥ उपसंहरति एवमिति बुद्धेरेवविषयेंद्रियादिजन्याःकामादिविक्रियाः आत्मातुनिर्वि

कारस्तत्साक्षीत्येवंबुद्धेःपरमात्मानंबुध्वा आत्मनाएवंभूतनिश्चयात्मिकयाबुद्ध्यात्मानंमनःसंस्तभ्यनिश्चलंकृत्वाकामरूपंशत्रुंजहिमारय दुरासदंदुःखेनासादनीयंदुर्विज्ञेयगतिमित्यर्थः ॥४३॥ स्वधर्मेणयमाराध्यभक्त्यामुक्तिमितानराः तंकृष्णंपरमानंदंतोषयेत्सर्वकर्मभिः ॥१॥ इतिसुबोधिन्यांटीकायांतृतीयोऽध्यायः ॥३॥ आविर्भावतिरोभावावाविष्कर्तुंस्वयंहरिः तत्त्वंपदविवेकार्थंकर्मयोगंप्रशंसति ॥१॥ एवंताव दध्यायद्वयेनकर्मयोगोपायोज्ञानयोगोपायश्चमोक्षसाधनत्वेनउक्तः तमेवब्रह्मार्पणादिगुणविधानेनत्वंपदार्थविवेकादिनाचप्रपंचयिष्यन्प्रथ

एवंबुद्धेःपरंबुद्ध्वासंस्तभ्यात्मानमात्मना ॥ जहिशत्रुंमहाबाहोकामरूपंदुरासदम् ॥ ४३ ॥ इतिश्रीमद्भगव० कर्म योगोनामतृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ इमंविवस्वतेयोगंप्रोक्तवानहमव्ययम् ॥ विवस्वा न्मनवेप्राहमनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ॥ १ ॥ एवंपरंपराप्राप्तमिमंराजर्षयोविदुः ॥सकालेनेहमहतायोगोनष्टःपरंतप ॥ २ ॥ सएवायंमयातेऽद्ययोगःप्रोक्तःपुरातनः ॥ भक्तोऽसिमेसखाचेतिरहस्यंह्येतदुत्तमम् ॥ ३ ॥ ॥ ॥

मंतावत्परंपराप्राप्तत्वेनस्तुवन् श्रीभगवानुवाच इममितित्रिभिः अव्ययफलत्वादव्ययं इमंयोगं पुराहंविवस्वतेआदित्यायकथितवान् सचस्वपुत्रायमनवेश्राद्धदेवायप्राह सचमनुःस्वपुत्रायेक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ॥१॥ एवमिति राजानश्चतऋषयश्चान्येऽपिराजर्षयोनिमिप्रमुखाः स्वपुत्रादिभिरिक्ष्वाकुप्रमुखैःप्रोक्तमिमंयोगंविदुर्जानंतिस्म अद्यतनानामज्ञानेकारणमाह हेपरंतप शत्रुतापन सयोगःकालवशादिहलोके नष्टःविच्छिन्नः ॥२॥ सएवायमिति सएवायंयोगोऽद्यविच्छिन्नेसंप्रदायेसतिपुनश्चमयातेतुभ्यमुक्तःयतस्त्वंममभक्तोऽसिसखाचेति अन्य

स्मैमयानोच्यते हियस्मादिदमुत्तमंरहस्यम्॥ ३॥भगवतोविवस्वंतंप्रतियोगोपदेशासंभवंपश्यन्नर्जुनउवाच अपरमिति अपरमर्वाचीनंतव जन्म परंप्राक्कालीनंविवस्वतोजन्म तस्मात्तवाधुनिकत्वाच्चिरंतनायविवस्ततेत्वमादौयोगंप्रोक्तवानित्येतत्कथमहंविजानीयांज्ञातुंशक्नुया म् ॥४॥इतिपृष्टवंतमर्जुनंरूपांतरेणोपदिष्टवानित्यभिप्रायेणोत्तरं श्रीभगवानुवाच बहूनीति ममबहूनिजन्मानितवचव्यतीतानितानिसर्वा ण्यहंवेदजानामिअलुप्तविद्याशक्तित्वात् त्वंतुनजानासि अविद्यावृतत्वात् ॥५॥ नन्वनादेस्तवकुतोजन्मअविनाशिनश्चकथंपुनर्जन्मयेन

अर्जुनउ० ॥ ॥अपरंभवतोजन्मपरंजन्मविवस्वतः॥ कथमेतद्विजानीयांत्वमादौप्रोक्तवानिति ॥ ४ ॥

॥ श्रीभगवानु० ॥ ॥बहूनिमेव्यतीतानिजन्मानितवचार्जुन॥ तान्यहंवेदसर्वाणिनत्वंवेत्थपरंतप॥ ५॥

अजोऽपिसन्नव्ययात्माभूतानामीश्वरोऽपि सन् ॥ प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संभवाम्यात्ममायया ॥ ६॥

यदायदाहिधर्मस्यग्लानिर्भवति भारत ॥ अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥ ७ ॥

बहूनिमेव्यतीतानीत्युच्यते ईश्वरस्यतवपुण्यपापविहीनस्यकथंजीववज्जन्मेत्यतआह अजोऽपीति सत्यमेवंतथापिअजोऽपिसन्नहंतथाव्य यात्मापिअनश्वरस्वभावोऽपिसन्तथाईश्वरोऽपिकर्मपारतंत्र्यरहितोऽपिसन्स्वमाययासंभवामि सम्यगप्रच्युतज्ञानबलवीर्यादिशक्त्यैवभ वामि ननु तथापिषोडशकलात्मकर्लिंगदेहशून्यस्यतवकुतोजन्मेत्यतउक्तं स्वांशुद्धसत्त्वात्मिकांप्रकृतिमधिष्ठायस्वीकृत्यविशुद्धोर्जितस त्त्वमूर्त्यास्वेच्छयाअवतरामीत्यर्थः ॥६॥ कदासंभवसीत्यपेक्षायामाहयदायदेति धर्मस्यग्लानिर्हानिः अधर्मस्यअभ्युत्थानमाधिक्यं॥७॥

किमर्थमित्यपेक्षायामाह परित्राणायेति साधूनांस्वधर्मवर्तिनांरक्षणाय दुष्टंकर्मकुर्वतीतिदुष्कृतस्तेषांवधायच एवंधर्मस्यसंस्थापनार्थाय साधुरक्षणेनदुष्टवधेनचधर्मस्थिरीकर्तुंयुगेयुगेतत्तदवसरेसंभवामीत्यर्थः नचैवंदुष्टनिग्रहंकुर्वतोऽपिनैर्घृण्यंशंकनीयं यथाचाहुः लालनेताडनेमातुर्नाकारुण्यंयथार्भके तद्वदेवमहेशस्यनियंतुर्गुणदोषयोरिति ॥८॥ एवंविधानामीश्वरजन्मकर्मणांज्ञानेफलमाह जन्मकर्मेति मेजन्मस्वेच्छाकृतंकर्मचधर्मपालनरूपंदिव्यमलौकिकंतत्त्वतःपरानुग्रहार्थमेवेतियोवेत्तिसदेहाभिमानंत्यक्त्वापुनर्जन्मनैति नप्राप्नोति किंतुमामेवप्राप्नोति ॥ ९ ॥ कथंजन्मकर्मज्ञानेनत्वत्प्राप्तिःस्यादित्यत्राह वीतरागेति अहंशुद्धसत्त्वावतारैर्धर्मपरिपालनंकरोमीतिमदीयंपरमकारुणिकत्वंज्ञात्वा वीताविगतारागभयक्रोधायेभ्यस्ते विक्षेपाभावात् मन्मयामदेकचित्ताभूत्वामामेवोपाश्रिताःसंतोमत्प्रसादलभ्यंयदात्मज्ञानंचतपश्चतत्परिपाकहेतुःस्वधर्मःतयोर्द्वंद्वैकवद्भावः तेनज्ञानतपसापूताःशुद्धानिरस्ताज्ञानतत्कार्यमलाःसंतोमद्भावंमत्सायुज्यंप्राप्ताबहवः नत्वधुनैवप्रवृत्तोऽयंमद्भक्तिमार्गइत्यर्थः तदेवंतान्यहंवेदसर्वाणीत्यादिनाविद्याविद्योपाधिभ्यांतत्त्वंपदार्थावीश्वरजीवौप्रदर्श्यैश्वरस्यचाविद्याभावेन नित्यशुद्धत्वाज्जीवस्यचेश्वरप्रसादलब्धज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तेः शुद्धस्य सतश्चिदंशेनतदैक्यमुक्तमितिद्रष्टव्यम् ॥ १० ॥

परित्राणायसाधूनांविनाशायचदुष्कृताम् ॥ धर्मसंस्थापनार्थायसंभवामियुगेयुगे ॥ ८ ॥
जन्मकर्मचमेदिव्यमेवंयोवेत्तितत्त्वतः ॥ त्यक्त्वादेहंपुनर्जन्मनैतिमामेतिसोऽर्जुन ॥ ९ ॥
वीतरागभयक्रोधामन्मयामामुपाश्रिताः ॥ बहवोज्ञानतपसापूतामद्भावमागताः ॥ १० ॥

ननुतर्हिकिंत्वय्यपिवैषम्यमस्ति यस्मादेवंत्वदेकशरणानामेवात्मभावंददासिनान्येषांसकामानामित्यतआह येयथेति यथायेनप्रकारेण सकामतयानिष्कामतयावायेमांभजंतितानहंतथैवतदपेक्षितफलदानेनभजामिअनुगृह्णामि नतुयेसकामामांविहायेंद्रादीनेवभजंतेतान हमुपेक्षइतिमंतव्यम् यतःसर्वशःसर्वप्रकारैःइंद्रादिसेवकाअपिममैववर्त्मभजनमार्गमनुवर्ततें इंद्रादिरूपेणापिममैवसेव्यत्वात् ॥ ११ ॥ तर्हिमोक्षार्थमेवकिमितिसर्वेत्वांनभजंतीत्यतआह कांक्षंतइति कर्मणांसिद्धिंफलंकांक्षंतः प्रायशःइहमनुष्यलोकेइंद्रादिदेवताएवयजंतेन तुसाक्षान्मामेव हियस्मात्कर्मजासिद्धिःकर्मजंफलंशीघ्रंभवति नतुज्ञानफलंकैवल्यं दुष्प्राप्यत्वाज्ज्ञानस्य॥ १२ ॥ ननुकेचित्सकामतयाप्र

येयथामांप्रपद्यंतेतांस्तथैवभजाम्यहम् ॥ ममवर्त्मानुवर्ततेमनुष्याःपार्थसर्वशः ॥ ११ ॥
कांक्षंतःकर्मणांसिद्धिंयजंतइहदेवताः ॥ क्षिप्रंहिमानुषेलोकेसिद्धिर्भवतिकर्मजा ॥ १२ ॥
चातुर्वर्ण्यंमयासृष्टंगुणकर्मविभागशः ॥ तस्यकर्तारमपिमांविद्ध्यकर्तारमव्ययम् ॥ १३ ॥

वर्ततेकेचिन्निष्कामतयेतिकर्मवैचित्र्यं तत्कर्तृणांचब्राह्मणादीनामुत्तममध्यमादिवैचित्र्यंकुर्वतस्तवकथंवैषम्यंनास्तीत्याशंक्याह चातुर्व र्ण्यमिति चत्वारोवर्णाएवचातुर्वर्ण्यम् स्वार्थेष्यञ्प्रत्ययः अयमर्थःसत्वप्रधानाब्राह्मणास्तेषांशमदमादीनिकर्माणि सत्वरजःप्रधानाःक्षत्रि यास्तेषांचशौर्ययुद्धादीनिकर्माणि रजस्तमःप्रधानावैश्यास्तेषांकृषिवाणिज्यादीनिकर्माणि तमःप्रधानाःशूद्रास्तेषांचत्रैवर्णिकशुश्रूषादिक र्माणीत्येवंगुणानांकर्मणांचविभागैश्चातुर्वर्ण्यंमयैवसृष्टमिति सत्यं तथाप्येवंतस्यकर्तारमपिफलतोऽकर्तारमेवमांविद्धि तत्रहेतुः अव्ययं

आसक्तिराहित्येनश्रमरहितंनाशादिरहितं ॥१३॥ तदेवदर्शयन्नाह नमामिति कर्माणिविश्वसृष्ट्यादीन्यपिमांनलिंपंति आसक्तंनकुर्वंति नि रहंकारत्वात्आप्तकामत्वेनममनकर्मफलेस्पृहाभावाच्च मांनलिंपंतीतितिकिंवक्तव्यं यतःकर्मफलेस्पृहाराहित्येनमांयोऽभिजानातिसोऽपिक र्मभिर्नबद्ध्यते ममनिर्लेपत्वेकारणंनिरहंकारत्वनिःस्पृहत्वादिकंजानतस्तस्याप्यहंकारादिशैथिल्यात् ॥ १४ ॥ येयथामांप्रपद्यंतइत्यादिचतु र्भिःश्लोकैःप्रासंगिकमीश्वरस्यवैषम्यंपरिहृत्यपूर्वोक्तमेवकर्मयोगंप्रपंचयितुमनुस्मारयति एवमिति अहंकारादिराहित्येनकृतंकर्मबंधकंनभव

नमांकर्माणिलिंपंतिनमेकर्मफलेस्पृहा ॥ इतिमांयोऽभिजानातिकर्मभिर्नसबद्ध्यते ॥१४॥ एवंज्ञात्वाकृतंकर्मपूर्वैरपिमु मुक्षुभिः ॥ कुरुकर्मैवतस्मात्त्वंपूर्वैःपूर्वतरंकृतम् ॥१५॥ किंकर्मकिमकर्मेतिकवयोऽप्यत्रमोहिताः ॥ तत्तेकर्मप्रवक्ष्यामिय ज्ज्ञात्वामोक्ष्यसेऽशुभात्॥ १६ ॥कर्मणोह्यपिबोद्धव्यंबोद्धव्यंचविकर्मणः ॥अकर्मणश्चबोद्धव्यंगहनाकर्मणोगतिः १७

तीत्येवंज्ञात्वापूर्वैर्जनकादिभिरपिमुमुक्षुभिःसत्त्वशुद्ध्यर्थंपूर्वतरंयुगांतरेष्वपिकृतम् तस्मात्त्वमपिप्रथमंकर्मैवकुरु ॥१५॥ तच्चतत्त्वविद्भिःसह विचार्यकर्तव्यंनलोकपरंपरामात्रेणेत्याह किंकर्मेति किंकर्मकीदृशंकर्मकरणं किमकर्मकीदृशंकर्माकरणमित्येतस्मिन्नर्थेविवेकिनोऽपिमो हिताः अतोयज्ज्ञात्वानुष्ठायअशुभात्संसारान्मोक्ष्यसे मुक्तोभविष्यसि तत्कर्माकर्मचतुष्टयमहंप्रवक्ष्यामिशृणु ॥ १६ ॥ ननुलोकप्रसिद्धमेव कर्मदेहादिव्यापारात्मकं अकर्मचतदव्यापारात्मकं अतःकथमुच्यतेकवयोऽप्यत्रमोहंप्राप्ताइतितत्राह कर्मणइति कर्मणोविहितव्यापा

रस्यापितत्त्वंबोद्धव्यमस्ति नतुलोकसिद्धमात्रमेव अकर्मणाऽविहितव्यापारस्यापितत्त्वंबोद्धव्यमस्ति विकर्मणोऽपिनिषिद्धस्यापितत्त्वं बोद्धव्यमस्ति यतः कर्मणोगतिर्गहना कर्मणइत्युपलक्षणार्थम् कर्माकर्मविकर्मणांतत्त्वंबोद्धव्यमस्ति यतः दुर्विज्ञेयमित्यर्थः ॥ १७ ॥ त देवंकर्मादीनांदुर्विज्ञेयत्वंदर्शयन्नाह कर्मण्यकर्मेति परमेश्वराराधनलक्षणेकर्मणिविषयेअकर्मकर्मेदंनभवतीतियःपश्येत्तस्यज्ञानहेतुत्वे नबंधकत्वाभावात् अकर्मणिचविहिताकरणेकर्मयःपश्येत्तस्य प्रत्यवायोत्पादकत्वेनबंधहेतुत्वात् मनुष्येषुकर्मकुर्वाणेषुसबुद्धिमान्व्यव सायात्मकबुद्धिमत्त्वाच्छ्रेष्ठः संस्तौति सयुक्तःयोगीतेनकर्मणाज्ञानयोगावाप्तेः सएवकृत्स्नकर्मकर्ताच सर्वतःसंप्लुतोदकस्थानीयेतस्मिन्क र्मणिसर्वकर्मफलानामंतर्भूतत्वात् तदेवमारुरुक्षोःकर्मयोगाधिकारावस्थायांनकर्मणामनारंभादित्यादिनोक्तएवकर्मयोगःस्फुटीकृतः तत्प्र

कर्मण्यकर्मयःपश्येदकर्मणिचकर्मयः ॥ सबुद्धिमान्मनुष्येषुसयुक्तःकृत्स्नकर्मकृत् ॥ १८ ॥

पंचरूपत्वाच्चास्यप्रकरणस्यनपौनरुक्त्यदोषः अनेनैवयोगारूढावस्थायांयस्त्वात्मरतिरेवस्यादित्यादिनायः कर्मानुपयोगउक्तस्तस्याप्य र्थात्प्रपंचःकृतोवेदितव्यः यदाआरुरुक्षोरपिकर्मबंधकंनभवति तदारूढस्यकुतोबंधकंस्यादित्यत्रापिश्लोकोयोज्यते यद्वा कर्मणिदेहेंद्रिया दिव्यापारेवर्तमानेऽप्यात्मनोदेहादिव्यतिरेकानुभवेनाकर्मस्वाभाविकंनैष्कर्म्यमेवयः पश्येत् तथाकर्मणिचज्ञानरहितेदुःखबुद्ध्याकर्मणां त्यागेकर्मयःपश्येत् तस्यप्रतिबंधकत्वेनमिथ्याचारत्वात् तदुक्तं कर्मेंद्रियाणिसंयम्ययआस्तेमनसास्मरन्निति यएवंभूतःसतुसर्वेषुमनुष्ये षुबुद्धिमान्पंडितः तत्रहेतुःयतःकृत्स्नानिसर्वाणियदृच्छयाप्राप्तान्याहारादीनिकर्माणिकुर्वन्नपिसयुक्तएवाकर्त्रात्मज्ञानेनसमाधिस्थएवेत्य

र्थः अनेनैवज्ञानिनःस्वभावादापन्नंकलंजभक्षणादिकंनदोषाय अज्ञस्यतुरागतःकृतंदोषायेतिविकर्मणोऽपितत्त्वंनिरूपितंद्रष्टव्यं ॥ १८ ॥ कर्मण्यकर्मयःपश्येदितिश्रुत्यर्थार्थापत्तिभ्यांयदुक्तमर्थद्वयंतदेवस्पष्टयति यस्येत्यादिपंचभिः सम्यगारभ्यंतइतिसमारंभाःकर्माणि काम्यतइतिकामःफलंतत्संकल्पेनवर्जितायस्यभवंतितंपंडितमाहुःतत्रहेतुः यतस्तैःसमारंभैःशुद्धचित्तेसतिजातेनज्ञानाग्निनादग्धानिअकर्मतांनीतानिकर्माणियस्यतं आरूढावस्थायांतुकामःफलविषयस्तदर्थमिदंकर्मकर्तव्यमितिकर्मविषयःसंकल्पश्चताभ्यांवर्जितःशेषंस्पष्टं ॥ १९ ॥

यस्यसर्वेसमारंभाः कामसंकल्पवर्जिताः ॥ ज्ञानाग्निदग्धकर्माणंतमाहुःपंडितंबुधाः ॥१९॥
त्यक्त्वाकर्मफलासंगंनित्यतृप्तोनिराश्रयः ॥ कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपिनैवकिंचित्करोतिसः ॥ २० ॥
निराशीर्यतचित्तात्मात्यक्तसर्वपरिग्रहः ॥ शारीरंकेवलंकर्मकुर्वन्नाप्नोतिकिल्बिषम् ॥ २१ ॥

किंचत्यक्त्वेतिकर्मणितत्फलेचासक्तिंत्यक्त्वानित्येननिजानंदेनतृप्तःअतएवयोगक्षेमार्थमाश्रयणीयरहितः एवंभूतोयःस्वाभाविकेविहितेचकर्मणिअभितःप्रवृत्तोऽपिकिंचिदपिनैवकरोतितस्यकर्माकर्मतामापद्यतइत्यर्थः॥२०॥ किंच निराशीरितिनिर्गताआशिषःकामनायस्मात् यतंनियतंचित्तंआत्माचशरीरंयस्य त्यक्ताःसर्वेपरिग्रहायेनसः शारीरंशरीरमात्रनिर्वर्त्यंकर्तृत्वाभिनिवेशरहितंकर्मकुर्वन्नपिकिल्बिषंबंधनंनप्राप्नोति योगारूढपक्षेशरीरनिर्वाहमात्रोपयोगिस्वाभाविकंभिक्षाटनादिकर्मकुर्वन्नपिकिल्बिषंविहिताकरणनिमित्तंदोषंनप्राप्नोतीति ॥ २१ ॥

किंच यदृच्छेति अप्रार्थितोपस्थितोलाभोयदृच्छालाभः तेनसंतुष्टः द्वंद्वानिशीतोष्णादीन्यतीतःअतिक्रांतः तत्सहनशीलइत्यर्थः विम त्सरोनिर्वैरः यदृच्छालाभस्यापिसिद्धावसिद्धौचसमःहर्षविषादरहितः यएवंभूतःसपूर्वोत्तरभूमिकयोर्यथायथंविहितंस्वाभाविकंवाकर्मकृ त्वाऽपिनबंधंप्राप्नोति ॥२२॥ किंच गतसंगस्येति गतसंगस्यनिष्कामस्यरागादिभिर्मुक्तस्य ज्ञानेवस्थितंचेतोयस्य यज्ञायपरमेश्वरार्थंकर्मा चरतःसतःसमग्रंसवासनंकर्मप्रविलीयते अकर्मभावमापद्यते आरूढयोगपक्षेयज्ञायेति यज्ञसंरक्षणार्थंलोकसंग्रहार्थमेवकर्मकुर्वतइत्य

यदृच्छालाभसंतुष्टोद्वंद्वातीतोविमत्सरः ॥ समःसिद्धावसिद्धौचकृत्वाऽपिननिबद्ध्यते ॥ २२ ॥
गतसंगस्यमुक्तस्यज्ञानावस्थितचेतसः ॥ यज्ञायाचरतःकर्मसमग्रंप्रविलीयते ॥ २३ ॥
ब्रह्मार्पणंब्रह्महविर्ब्रह्माग्नौब्रह्मणाहुतम् ॥ ब्रह्मैवतेनगंतव्यंब्रह्मकर्मसमाधिना ॥ २४ ॥

र्थः ॥ २३ ॥ तदेवंपरमेश्वराराधनलक्षणंकर्मज्ञानहेतुत्वेनबंधकत्वाभावादकर्मैव आरूढावस्थायांत्वकर्त्रात्मज्ञानेनबाधितत्वात्स्वाभावि कमपिकर्माकर्मैवेति कर्मण्यकर्मयःपश्येदित्यनेनोक्तःकर्मप्रविलयःप्रपंचितः इदानींकर्मणितदंगेषुचब्रह्मैवानुस्यूतंपश्यतःकर्मप्रविलयमा ह ब्रह्मार्पणमिति अर्प्यतेऽनेनेत्यर्पणंस्रुवादितदपिब्रह्मैव अर्प्यमाणंहविरपिघृतादिकंब्रह्मैव ब्रह्मैवाग्निस्तस्मिन्ब्रह्मणाकर्त्राचहुतंब्रह्मैव होमः अग्निश्चकर्ताचक्रियाचब्रह्मैवेत्यर्थः एवंब्रह्मण्येवकर्मात्मकेसमाधिश्चित्तैकाग्र्यंयस्यतेनब्रह्मैवगंतव्यंप्राप्यंनतुफलांतरमित्यर्थः ॥ २४ ॥

प ज्ञं नामश्च मा को प ज्ञेन ब्रह्म प ज्ञ कर के अप वज्ञान कर के

एतदेवयज्ञत्वेनसम्पादितंसर्वत्रब्रह्मदर्शनलक्षणंज्ञानं सर्वयज्ञोपायप्राप्यत्वात्सर्वयज्ञेभ्यःश्रेष्ठमित्येवंस्तोतुं अधिकारिभेदेनज्ञानोपायभूता न्बहून्यज्ञानाह दैवमित्यष्टभिः देवाइंद्रवरुणादयइज्यंतेयस्मिन् एवकारेणेंद्रादिषुब्रह्मबुद्धिराहित्यंदर्शितं तंदैवंयज्ञं अपरेकर्मयोगिनःपर्यु पासतेश्रद्धयाऽनुतिष्ठंति अपरेतुज्ञानयोगिनःब्रह्मरूपेऽग्नौयज्ञेनैवोपायभूतेनब्रह्मार्पणमित्युक्तप्रकारेणयज्ञमुपजुह्वति यज्ञादिसर्वकर्माणिप्र विलापयंतीत्यर्थः सोऽयंज्ञानयज्ञः॥२५॥ श्रोत्रादीनीति अन्येनैष्ठिकब्रह्मचारिणस्तत्तदिंद्रियसंयमरूपेष्वग्निषुश्रोत्रादीनिजुह्वति प्रविलाप यंतिइंद्रियाणिनिरुध्यसंयमप्रधानास्तिष्ठंतीत्यर्थः इंद्रियाण्येवाग्नयस्तेषुशब्दादीनन्येगृहस्थाजुह्वतिविषयान् भोगसमयेऽप्यनासक्ताःसं

दैवमेवापरेयज्ञंयोगिनःपर्युपासते ॥ ब्रह्माग्नावपरेयज्ञंयज्ञेनैवोपजुह्वति ॥ २५॥ श्रोत्रा
दीनींद्रियाण्यन्येसंयमाग्निषुजुह्वति ॥ शब्दादीन्विषयानन्यइंद्रियाग्निषुजुह्वति ॥ २६ ॥
सर्वाणींद्रियकर्माणिप्राणकर्माणिचापरे॥ आत्मसंयमयोगाग्नौजुह्वतिज्ञानदीपिते ॥ २७ ॥

तोऽग्नित्वेनभावितेष्विंद्रियेषुहविष्ट्वेनभावितान्शब्दादीन्प्रक्षिपंतीत्यर्थः ॥२६॥ सर्वाणीति अपरेध्याननिष्ठाः बुद्धींद्रियाणांश्रोत्रादीनांक र्माणिश्रवणदर्शनादीनि कर्मेंद्रियाणांवाक्पाण्यादीनांकर्माणिवचनोपादानादीनिच प्राणानांदशानांकर्माणि प्राणस्यबहिर्गमनं अपा नस्याधोनयनम् व्यानस्यव्यानयनाकुंचनप्रसारणादि समानस्याशितपीतादीनांसम्यगुन्नयनम् उदानस्योर्ध्वनयनम् उद्गारेनाग आख्यातःकूर्मउन्मीलनेस्मृतः कृकरःक्षुतकृज्ज्ञेयोदेवदत्तोविजंभणे नजहातिमृतंवापिसर्वव्यापीधनंजयः इत्येवंरूपाणिजुह्वति क्वआ

त्मनिसंयमोध्यानैकाग्र्यंसएवयोगःसएवाग्निस्तस्मिन् ज्ञानेनध्येयविषयेणदीपितेप्रज्वलिते ध्येयंसम्यग्ज्ञात्वातस्मिन्मनःसंयम्यतानिस
वाणिकर्माण्युपरमयतीत्यर्थः ॥ २७ ॥ किंच द्रव्येति द्रव्यदानमेवयज्ञोयेषांतेद्रव्ययज्ञाः कृच्छ्रचांद्रायणादितपएवयज्ञोयेषांतेतपोयज्ञाः
योगश्चित्तवृत्तिनिरोधलक्षणःसमाधिःसएवयज्ञोयेषांतेयोगयज्ञाः स्वाध्यायेनवेदेनश्रवणमननादिनायत्तदर्थज्ञानंतदेवयज्ञोयेषांते अथवा
वेदपाठयज्ञास्तदर्थज्ञानयज्ञाश्चेतिद्विविधा यतयःप्रयत्नशीलाः सम्यक्शितंनिशितंतीक्ष्णीकृतंव्रतंयेषांते किंच ॥ २८ ॥ अपानइति
अपानेअधोवृत्तौप्राणमूर्ध्ववृत्तिंपूरकेणजुह्वति पूरककालेप्राणमपानेनैकीकुर्वंति तथाकुंभकेनप्रणापानयोरूर्ध्वाधोगतीरुद्ध्वारेचककाले

द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञायोगयज्ञास्तथापरे ॥ स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्चयतयःसंशितव्रताः ॥ २८ ॥
अपानेजुह्वतिप्राणंप्राणेऽपानंतथापरे ॥ प्राणापानगतीरुद्ध्वाप्राणायामपरायणाः ॥ २९ ॥
अपरेनियताहाराःप्राणान्प्राणेषुजुह्वति ॥ सर्वेऽप्येतेयज्ञविदोयज्ञक्षपितकल्मषाः ॥ ३० ॥

अपानंप्राणेजुह्वति एवंपूरककुंभकरेचकैःप्राणायामपरायणाअपरेइत्यर्थः ॥ २९ ॥ किंच अपरइति अपरेत्वाहारसंकोचमभ्यस्यंतः स्व
यमेवजीर्यमाणेष्विंद्रियेषुतत्तदिंद्रियवृत्तिलयंहोमंभावयंतीत्यर्थः यद्वा अपानेजुह्वतिप्राणंप्राणेऽपानंतथापरइत्यनेनपूरकरेचकयोरावर्त्य
मानयोर्हंसःसोहमित्यनुलोमतःप्रतिलोमतश्चाभिव्यज्यमानेनाजपामंत्रेणतत्त्वंपदार्थैक्यंव्यतिहारेणभावयंतीत्यर्थः तदुक्तंयोगशास्त्रे स
कारेणबहिर्यातिहकारेणविशेत्पुनः प्राणस्तत्रसएवाहंहंसइत्यनुचिंतयेदिति प्राणापानगतीरुद्ध्वेत्यनेनतुश्लोकेनप्राणायामयज्ञाः अपरैःक

थ्यंतेतत्रायमर्थः द्वौभागौपूरयेदन्नैस्तोयेनैकंप्रपूरयेत् मारुतस्यप्रचारार्थंचतुर्थमवशेषयेदित्येवमादिवचनोक्तोनियतआहारोयेषांते कुंभकेनप्राणापानगतीरुद्ध्वाप्राणायामपरायणाःसंतःप्राणानिंद्रियाणिप्राणेषुजुह्वति कुंभकेहिसर्वेप्राणाएकीभवंतीतितत्रैवलीयमानेष्विंद्रियेषुहोमंभावयंतीत्यर्थः तदुक्तंयोगशास्त्रे यथायथासदाभ्यासान्मनसःस्थिरताभवेत् वायुवाक्कायदृष्टीनांस्थिरताचतथातथेति तदेवमुक्तानांद्वादशानांयज्ञविदांफलमाह सर्वेइति यज्ञान्विदंतिलभंतइतियज्ञविदः यज्ञज्ञाइतिवा यज्ञैःक्षपितंनाशितंकल्मषंयैस्ते ॥ ३० ॥ यज्ञशिष्टेतियज्ञान्कृत्वावशिष्टेकालेऽनिषिद्धमन्नममृतरूपंभुंजतइतितथातेसनातनंनित्यंब्रह्मज्ञानद्वारेणप्राप्नुवंति तदकरणेदोषमाह नायंलोकइ

यज्ञशिष्टामृतभुजोयांतिब्रह्मसनातनं ॥ नायंलोकोऽस्त्ययज्ञस्यकुतोऽन्यःकुरुसत्तम ॥ ३१ ॥
एवंबहुविधायज्ञावितताब्रह्मणोमुखे ॥ कर्मजान्विद्धितान्सर्वानेवंज्ञात्वाविमोक्ष्यसे ॥ ३२ ॥
श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञःपरंतप ॥ सर्वंकर्माखिलंपार्थज्ञानेपरिसमाप्यते ॥ ३३ ॥

तिअयमल्पसुखोऽपिमनुष्यलोकः अयज्ञस्ययज्ञानुष्ठानशून्यस्यनास्ति कुतोऽन्यःपरलोकःअतोयज्ञाः सर्वथाकर्तव्याइत्यर्थः ॥३१॥ ज्ञानयज्ञंस्तोतुंउक्तान्यज्ञानुपसंहरति एवमिति ब्रह्मणोवेदस्यमुखेवितताःवेदेनसाक्षाद्विहिताइत्यर्थःतथापितान्सर्वान्वाङ्मनःकायकर्मजनितानात्मस्वरूपसंस्पर्शरहितान्विद्धि जानीहि आत्मनःकर्मागोचरत्वादेवंज्ञात्वाज्ञाननिष्ठःसन्संसाराद्विमुक्तोभविष्यसि ॥ ३२ ॥ कर्मयज्ञाज्ज्ञानयज्ञस्तुश्रेष्ठइत्याह श्रेयानिति द्रव्यमयादनात्मव्यापारजन्याद्दैवादियज्ञाज्ज्ञानयज्ञःश्रेयान्श्रेष्ठःयद्यपिज्ञानयज्ञस्यापिमनोव्यापाराधीन

त्वमस्त्येवतथाप्यात्मरूपस्यज्ञानस्यमनःपरिणामेऽभिव्यक्तिमात्रं नतुतज्जन्यत्वमितिद्रव्यमयाद्विशेषः श्रेष्ठत्वेहेतुः सर्वंकर्माखिलंफलस
हितंज्ञानेपरिसमाप्यते अंतर्भवतीत्यर्थः सर्वंतदभिसमेतियत्किंचित्प्रजाःसाधुकुर्वंतीतिश्रुतेः॥३३॥एवंभूतात्मज्ञानेसाधनमाह तद्विद्धीति
तज्ज्ञानंविद्धिप्राप्नुहि ज्ञानिनांप्रणिपातेनदंडवन्नमस्कारेण ततःपरिप्रश्नेनकुतोऽयंममसंसारःकथंवानिवर्ततइतिप्रश्नेन सेवयाशुश्रूषयाच
ज्ञानिनःशास्त्रज्ञास्तत्त्वदर्शिनःअपरोक्षानुभवसंपन्नाश्चतेतुभ्यंज्ञानमुपदेशेनसंपादयिष्यंति॥३४॥ज्ञानफलमाह यज्ज्ञात्वेतिसार्धैस्त्रिभिःय
ज्ज्ञानंज्ञात्वाप्राप्यपुनर्बंधुवधादिनिमित्तंमोहंनप्राप्स्यसि तत्रहेतुः येनज्ञानेनभूतानिपितृपुत्रादीनिस्वाविद्यारचितानिस्वात्मन्येवाभेदेनद्र

तद्विद्धिप्रणिपातेनपरिप्रश्नेनसेवया॥उपदेक्ष्यंतितेज्ञानंज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः॥३४॥ यज्ज्ञात्वानपुनर्मोहमेवंयास्यसि
पांडव॥ येनभूतान्यशेषेणद्रक्ष्यस्यात्मन्यथोमयि॥३५॥ अपिचेदसिपापेभ्यःसर्वेभ्यःपापकृत्तमः॥ सर्वंज्ञानप्लवेनैववृ
जिनंसंतरिष्यसि॥३६॥यथैधांसिसमिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन॥ ज्ञानाग्निःसर्वकर्माणिभस्मसात्कुरुतेतथा॥३७॥

क्ष्यसि अथोअनंतरमात्मानंमयिपरमात्मन्येवाभेदेनद्रक्ष्यसीत्यर्थः॥ ३५॥ किंच अपिचेदिति सर्वेभ्यःपापकारिभ्योयद्यपिअतिशयेनपा
पकारीत्वमसि तथापिसर्वंपापसमुद्रंज्ञानपोतेनैवसम्यगनायासेनतरिष्यसि॥ ३६॥ समुद्रवत्स्थितस्यैवपापस्यातिलंघनमात्रंनतुपापस्य
नाशइतिभ्रांतिंदृष्टांतेनवारयन्नाह यथेति एधांसिकाष्ठानिप्रदीप्तोऽग्निर्यथाभस्मीभावंनयति तथाआत्मज्ञानरूपोऽग्निःप्रारब्धकर्मव्यति
रिक्तानिसर्वाणिकर्माणिभस्मीकरोतीत्यर्थः॥ ३७॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तत्रहेतुमाह नहीतिपवित्रंशुद्धिकरंइहतपोयोगादिषुमध्येज्ञानतुल्यंनास्त्येवतर्हिसर्वेऽप्यात्मज्ञानमेवकिंनाभ्यस्यंतीत्यतआहतत्स्वयमिति सार्धेन तदात्मविषयंज्ञानंकालेनमहताकर्मयोगेनसंसिद्धोयोग्यतांप्राप्तःसन्स्वयमेवानायासेनलभते नतुकर्मयोगंविनेत्यर्थः ॥ ३८ ॥ किंचश्रद्धावानिति श्रद्धावान्गुरूपदिष्टेऽर्थेआस्तिक्यबुद्धिमान् तत्परस्तदेकनिष्ठःसंयतेंद्रियश्चतज्ज्ञानंलभतेनान्यः अतः श्रद्धादिसंपत्त्याज्ञानलाभात्प्राक्कर्मयोगएवशुद्ध्यर्थमनुष्ठेयःज्ञानलाभानंतरंतुनतस्यकिंचित्कृत्यमस्तीत्याह ज्ञानंलब्ध्वात्वचिरेणपरांशांतिंमोक्षंप्राप्नोति ॥३९॥

नहिज्ञानेनसदृशंपवित्रमिहविद्यते ॥ तत्स्वयंयोगसंसिद्धःकालेनात्मनिविंदति ॥ ३८ ॥
श्रद्धावाँल्लभतेज्ञानंतत्परःसंयतेंद्रियः ॥ ज्ञानंलब्ध्वापरांशांतिमचिरेणाधिगच्छति ॥ ३९ ॥
अज्ञश्चाश्रद्दधानश्चसंशयात्माविनश्यति ॥ नायंलोकोऽस्तिनपरोनसुखंसंशयात्मनः ॥ ४० ॥
योगसंन्यस्तकर्माणंज्ञानसंछिन्नसंशयम् ॥ आत्मवंतंनकर्माणिनिबध्नंतिधनंजय ॥ ४१ ॥

ज्ञानाधिकारिणमुक्त्वातद्विपरीतमनधिकारिणमाह अज्ञश्चेति अज्ञोगुरूपदिष्टार्थानभिज्ञःकथंचिज्ज्ञानेजातेप्यश्रद्दधानश्चजातायामपिश्रद्धायांममेदंसिद्ध्येद्वानवेतिसंशयाक्रांतचित्तश्चनश्यति स्वार्थाद्भ्रश्यति एतेषुत्रिष्वपिसंशयात्मासर्वथानश्यतियतस्तस्यायंलोकोनास्ति धनार्जनविवाहाद्यसिद्धेः नचपरलोकः धर्मस्यानिष्पत्तेःनचसुखं संशयेनैवभोगस्याप्यसंभवात्॥४०॥अध्यायद्वयोक्तांपूर्वापरभूमिकाभेदेनकर्मज्ञानमयींद्विविधांब्रह्मनिष्ठामुपसंहरति योगेतिद्वाभ्यां योगेनपरमेश्वराराधनरूपेणतस्मिन्संन्यस्तानिसमर्पितानिकर्माणियेनतम्पुरु

षंकर्माणिस्वफलैर्निबध्नंति अतश्चज्ञानेनाकर्त्रात्मबोधेनसंछिन्नःसंशयोदेहाद्यभिमानलक्षणोयस्यतंचात्मवंतमप्रमादिनंकर्माणिलोकसंग्र
हार्थानिस्वाभाविकानिवाननिबध्नंति ॥४१॥ तस्मादिति यस्मादेवंतस्मादात्मनोऽज्ञानेनसंभूतंहृदिस्थितमेनंसंशयंशोकादिनिमित्तंदेहा
त्मविवेकज्ञानखड्गेनछित्त्वापरमात्मज्ञानोपायभूतंकर्मयोगमातिष्ठाश्रय तत्रचप्रथमंप्रस्तुताययुद्धायोत्तिष्ठ हेभारत क्षत्रियत्वेनयुद्धस्यस्व
धर्मत्वंदर्शितं ॥४२॥ पुम्भवस्थादिभेदेनकर्मज्ञानमयीद्विधा निष्ठोक्तायेनतंवंदेशौरिंसंशयसंछिदं ॥१॥ इतिसुबोधिन्यांटीकायांचतुर्थोध्यायः

तस्मादज्ञानसंभूतंहृत्स्थंज्ञानासिनात्मनः ॥ छित्त्वैनंसंशयंयोगमातिष्ठोत्तिष्ठभारत ॥ ४२ ॥
इतिश्रीमद्भग०ज्ञानयोगोनामचतुर्थोऽध्यायः ॥४॥ अर्जुनउवाच ॥ संन्यासंकर्मणांकृष्णपुन
र्योगंचशंससि ॥ यच्छ्रेयएतयोरेकंतन्मेब्रूहिसुनिश्चितम् ॥ १ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ संन्या
सःकर्मयोगश्चनिःश्रेयसकरावुभौ ॥ तयोस्तुकर्मसंन्यासात्कर्मयोगोविशिष्यते ॥ २ ॥

॥४॥निवार्यसंशयंजिष्णोःकर्मसंन्यासयोगयोः जितेंद्रियस्यचयतेःपंचमेमुक्तिमब्रवीत् ॥१॥अज्ञानसंभूतंसंशयंज्ञानासिनाछित्त्वाकर्मयोग
मातिष्ठेत्युक्तंतत्रपूर्वापरविरोधंमन्वानोर्जुनउवाच संन्यासमिति यस्त्वात्मरतिरेवस्यादित्यादिनासर्वंकर्माखिलंपार्थेत्यादिनाचज्ञानिनःक
र्मसंन्यासंकथयसि ज्ञानासिनासंशयंछित्त्वायोगमातिष्ठेतिपुनर्योगंचकथयसि नचकर्मसंन्यासःकर्मयोगश्चैकस्यैकदैवसंभवतःविरुद्धस्वरूप
त्वात् तस्मादेतयोर्मध्येएकस्मिन्ननुष्ठातव्येसतिममयच्छ्रेयःश्रेष्ठंसुनिश्चितंतदेकंब्रूहि ॥१॥ अत्रोत्तरं श्रीभगवानुवाच संन्यासइति अयंभा

वः नहिवेदांतवेद्यात्मतत्त्वविदंप्रतिकर्मयोगमहंब्रवीमि यतःपूर्वोक्तेनसंन्यासेनविरोधःस्यात् अपितुदेहात्माभिमानिनंत्वांबंधुवधादिनि मित्तशोकमोहादिकृतमेनंसंशयंदेहात्मविवेकज्ञानासिनाछित्त्वापरमात्मज्ञानोपायभूतंकर्मयोगमातिष्ठेतिब्रवीमि कर्मयोगेनशुद्धचित्तस्य चात्मतत्त्वज्ञानेजातेसतितत्परिपाकार्थंज्ञाननिष्ठांगत्वेनसंन्यासःपूर्वमुक्तः एवंसत्यंगप्रधानयोर्विकल्पायोगात्संन्यासःकर्मयोगश्चेत्येतावु भावपिभूमिकाभेदेनसमुच्चितावेवनिःश्रेयसंसाधयतः तथाऽपितुतयोर्मध्येकर्मसंन्यासात्सकाशात्कर्मयोगोविशिष्टोभवति ॥२॥ कुतइत्य पेक्षायांसंन्यासित्वेनकर्मयोगंस्तुवन्तस्यश्रेष्ठत्वंदर्शयति ज्ञेयइति रागद्वेषादिराहित्येनपरमेश्वरार्थंकर्माणियोनुतिष्ठतिसनित्यंकर्मानुष्ठा

ज्ञेयःसनित्यसंन्यासीयोनद्वेष्टिनकांक्षति ॥ निर्द्वंद्वोहिमहाबाहोसुखंबंधात्प्रमुच्यते ॥ ३ ॥ सांख्ययोगौपृथग्बालाःप्रव दंतिनपंडिताः ॥ एकमप्यास्थितःसम्यगुभयोर्विंदतेफलम् ॥ ४ ॥

नकालेऽपिसंन्यासीत्येवज्ञेयः तत्रहेतुः निर्द्वंद्वोरागद्वेषादिशून्योहिशुद्धचित्तोज्ञानद्वारासुखमनायासेनसंसारात्प्रमुच्यते ॥ ३ ॥ यस्मादेवमंगप्रधानत्वेनोभयोरवस्थाभेदेनक्रमसमुच्च यः अतोविकल्पमंगीकृत्योभयोःकःश्रेष्ठइतिप्रश्नोऽज्ञानिनामेवोचितोनविवेकिनामित्याह सांख्ययोगाविति सांख्यशब्देनज्ञाननिष्ठावा चिनातदंगंसंन्यासंलक्षयति संन्यासकर्मयोगावेकफलौसंतौपृथक्स्वतंत्राविति बालाःअज्ञाएवप्रवदंतिनतुपंडिताः तत्रहेतुः अनयोरेकम पिसम्यगास्थित आश्रितःसन्नुभयोरपिफलंप्राप्नोतितथाहिकर्मयोगंसम्यगनुतिष्ठन्शुद्धचित्तःसन्ज्ञानद्वारायदुभयोःफलंकैवल्यंविंदति सं न्यासंसम्यगास्थितोपिपूर्वमनुष्ठितस्यकर्मयोगस्यापिपरंपरयाज्ञानद्वारायदुभयोःफलंकैवल्यंतद्विंदतीतिनपृथक्फलत्वमनयोरित्यर्थः ॥ ४ ॥

एतदेवस्फुटयति यत्सांख्यैरिति सांख्यैर्ज्ञाननिष्ठैःसंन्यासिभिर्यत्स्थानंमोक्षाख्यंप्रकर्षेणसाक्षादवाप्यते योगैरित्यत्रअर्शआदित्वान्मत्वर्थी योऽच्प्रत्ययोद्रष्टव्यःतेनकर्मयोगिभिरपितदेवज्ञानद्वारेणगम्यते अवाप्यतइत्यर्थः अतःसांख्यंचयोगंचैकफलत्वेनैक्यंयःपश्यतिसएवसम्यक्पश्यति॥५॥यदिकर्मयोगिनोऽप्यंततःसंन्यासेनैवज्ञाननिष्ठातर्हिआदितएवसंन्यासःकर्तुंयुक्तइतिमन्वानंप्रत्याह संन्यासइति अयोगतः कर्मयोगंविनासंन्यासःप्राप्तुंदुःखंदुःखहेतुः अशक्यइत्यर्थःचित्तशुद्ध्यभावेनज्ञाननिष्ठायाअसंभवात् योगयुक्तस्तुशुद्धचित्ततयामुनिःसंन्या

यत्सांख्यैःप्राप्यतेस्थानंतद्योगैरपिगम्यते ॥ एकंसांख्यंचयोगंचयःपश्यतिसपश्यति ॥ ५ ॥
संन्यासस्तुमहाबाहोदुःखमाप्तुमयोगतः ॥ योगयुक्तोमुनिर्ब्रह्मनचिरेणाधिगच्छति ॥ ६ ॥
योगयुक्तोविशुद्धात्माविजितात्माजितेंद्रियः ॥ सर्वभूतात्मभूतात्माकुर्वन्नपिनलिप्यते ॥ ७ ॥

सीभूत्वाऽचिरेणैवब्रह्माधिगच्छति अपरोक्षंजानाति अतश्चित्तशुद्धेःप्राक्कर्मयोगएवसंन्यासाद्विशिष्यतेइतिपूर्वोक्तंसिद्धं तदुक्तंवार्तिककृद्भिः प्रमादिनोबहिश्चित्ताःपिशुनाःकलहोत्सुकाः संन्यासिनोऽपिदृश्यंतेदैवसंदूषिताशयाइति ॥ ६ ॥ कर्मयोगादिक्रमेणब्रह्माधिगमेसत्यपितदुपरितनेनकर्मणाबंधःस्यादेवेत्याशंक्याह योगयुक्तइति योगेनयुक्तोऽतोविशुद्धआत्माचित्तंयस्यातएवविजितआत्माशरीरंयेन अतएवविजितानींद्रियाणियेन ततश्चसर्वेषांभूतानामात्मभूतआत्मायस्य सःलोकसंग्रहार्थंस्वाभाविकंवाकर्मकुर्वन्नपिनलिप्यते तैर्नबद्ध्यते ॥ ७ ॥

कर्मकुर्वन्नपिनलिप्यतइत्येतद्विरुद्धमित्याशंक्यकर्तृत्वाभिमानाभावान्नविरुद्धमित्याह नैवेतिद्वाभ्यां कर्मयोगेनयुक्तःक्रमेणतत्त्वविद्भूत्वाद
र्शनश्रवणादीनिकुर्वन्नपि इंद्रियाणींद्रियार्थेषुवर्तंतइतिधारयन्बुद्ध्यानिश्चित्यकिंचिदप्यहंनकरोमीतिमन्येतमन्यते तत्रदर्शनश्रवणस्पर्शना
वघ्राणाशनानिचक्षुरादिज्ञानेंद्रियव्यापाराः गतिःपादयोः स्वापोबुद्धेः श्वासःप्राणस्य प्रलपनंवागिंद्रियस्य विसर्गःपायूपस्थयोर्ग्रहणंहस्त
योःउन्मेषणनिमेषणेकूर्माख्यप्राणस्येतिविवेकःएतानिकर्माणिकुर्वन्नपिअनभिमानात्ब्रह्मविन्नलिप्यतेतथाचपारमर्षसूत्रं तदधिगमउत्त

नैवकिंचित्करोमीतियुक्तोमन्येततत्त्ववित् ॥ पश्यञ्छृण्वन्स्पृशञ्जिघ्रन्नश्नन्गच्छन्स्वपञ्श्वसन् ॥ ८ ॥
प्रलपन्विसृजन्गृह्णन्नुन्मिषन्निमिषन्नपि ॥ इंद्रियाणींद्रियार्थेषुवर्तंतइतिधारयन् ॥ ९ ॥
ब्रह्मण्याधायकर्माणिसंगंत्यक्त्वाकरोतियः॥ लिप्यतेनसपापेनपद्मपत्रमिवांभसा ॥ १० ॥
कायेनमनसाबुद्ध्याकेवलैरिंद्रियैरपि ॥ योगिनःकर्मकुर्वंतिसंगंत्यक्त्वात्मशुद्धये ॥ ११ ॥

रपूर्वाघयोरसंश्लेषविनाशौतद्व्यपदेशादिति ॥८॥९॥ तर्हियस्यकरोमीत्यभिमानोऽस्तितस्यकर्मलेपोदुर्वारोऽविद्धशुचित्तत्वात् संन्यासोऽपि
नास्तीतिमहत्संकटमापन्नमित्याशंक्याह ब्रह्मणीति ब्रह्मण्याधायपरमेश्वरेसमर्प्यतत्फलेचसंगंत्यक्त्वायःकर्माणिकरोति असौपापेनबंधहे
तुतयापापिष्ठेनपुण्यपापात्मकेनकर्मणानलिप्यते यथापद्मपत्रमंभसिस्थितमप्यंभसानलिप्यतेतद्वत् ॥१०॥बंधकत्वाभावमुक्त्वामोक्षहेतु
त्वंसदाचारेणदर्शयति कायेनेतिकायेनस्नानादि मनसाध्यानादि बुद्ध्यातत्त्वनिश्चयादिकेवलैःकर्माभिनिवेशरहितैरिंद्रियैश्चश्रवणकीर्तना

दिलक्षणंकर्मफलसंगंत्यक्त्वाचित्तशुद्धयेकर्मयोगिनःकर्मकुर्वंति ॥ ११ ॥ ननुतेनैवकर्मणाकश्चिन्मुच्यतेकश्चिद्बध्यतइतिव्यवस्थाकथमत आह युक्तइति युक्तःपरमेश्वरैकनिष्ठःसन्कर्मणांफलंत्यक्त्वाकर्माणिकुर्वन्नात्यंतिकींशांतिंमोक्षंप्राप्नोति अयुक्तस्तुबहिर्मुखःकामकारेणकाम तःप्रवृत्त्याफलेआसक्तोनितरांबंधंप्राप्नोति ॥ १२ ॥ एवंतावच्चित्तशुद्धिशून्यस्यसंन्यासात्कर्मयोगोविशिष्यतइत्येतत्प्रपंचितम् इदानींशुद्ध चित्तस्यसंन्यासःश्रेष्ठइत्याह सर्वकर्माणीति वशीयतचित्तः सर्वाणिकर्माणिविक्षेपकाणिमनसाविवेकयुक्तेनसंन्यस्यसुखंयथाभवत्येवंज्ञान निष्ठः सन्नास्ते क्वास्तइत्यतआह नवद्वारे नेत्रेनासिकेकर्णौमुखंचेतिसप्तशिरोगतानि अधोगतेद्वेपायूपस्थरूपे इत्येवंनवद्वाराणियस्मिंस्त

युक्तःकर्मफलंत्यक्त्वाशांतिमाप्नोतिनैष्ठिकीम् ॥ अयुक्तःकामकारेणफलेसक्तोनिबध्यते ॥ १२ ॥
सर्वकर्माणिमनसासंन्यस्यास्तेसुखंवशी ॥ नवद्वारेपुरेदेहीनैवकुर्वन्नकारयन् ॥ १३ ॥
नकर्तृत्वंनकर्माणिलोकस्यसृजातिप्रभुः ॥ नकर्मफलसंयोगंस्वभावस्तुप्रवर्तते ॥ १४ ॥

स्मिन्पुरे पुरवदहंभावशून्येदेहे देही अवतिष्ठते अहंकाराभावादेवस्वयंतेनदेहेननैवकुर्वन्ममकाराभावाच्चनकारयन्नित्यविशुद्धचित्ताद्व्यावृ त्तिरुक्ता अविशुद्धचित्तोहिसंन्यस्यपुनःकरोतिकारयतिच नत्वयंतथा अतः सुखमास्तइत्यर्थः ॥ १३ ॥ ननु एषएवसाधुकर्मकारयतितंय मेभ्योलोकेभ्यउन्निनीषत एषएवासाधुकर्मकारयतितंयमेभ्योलोकेभ्योऽधोनिनीषतइत्यादिश्रुतेः परमेश्वरेणैवशुभाशुभफलेषुकर्मसुकर्तृ त्वेनप्रयुज्यमानोऽस्वतंत्रःपुरुषःकथंतानिकर्माणित्यजेत् ईश्वरेणैवज्ञानमार्गेप्रयुज्यमानःशुभान्यशुभानिचत्यक्ष्यतीतिचेत् एवंसतिवैषम्य

॥३०॥

नैर्घृण्याभ्यांप्रयोजककर्तृत्वादीश्वरस्यापिपुण्यपापसंबंधःस्यादित्याशंक्याह नकर्तृत्वमितिद्वाभ्यां प्रभुःईश्वरः जीवलोकस्यकर्तृत्वादिकंन सृजतिकिंतु जीवस्यैवस्वभावोऽविद्यैवकर्तृत्वादिरूपेणप्रवर्तते अनाद्यविद्याकामवशात्प्रवृत्तिस्वभावंजीवलोकमीश्वरःकर्मसुनियुंक्ते नतु स्वयमेवकर्तृत्वादिकमुत्पादयतीत्यर्थः ॥ १४ ॥ यस्मादेवंतस्मात् नादत्तइति प्रयोजकोऽपिसन्प्रभुःकस्यचित्पापंसुकृतंचनैवादत्ते नभजते तत्रहेतुःविभुःपरिपूर्णः आप्तकामइत्यर्थः यदिहिस्वार्थकामनयाकारयेत्तर्हितथास्यात् नत्वेतदस्ति आप्तकामस्यैवाचिंत्यनिजमाययातत्त त्पूर्वकर्मानुसारेणप्रवर्तकत्वात् ननुभक्तानुगृह्णतोऽभक्तान्निगृह्णतश्चवैषम्योपलंभात्कथमाप्तकामत्वमित्यतआह अज्ञानेनेति निग्रहोऽपिदंड

नादत्तेकस्यचित्पापंनचैवसुकृतंविभुः ॥ अज्ञानेनावृतंज्ञानंतेनमुह्यंतिजंतवः ॥१५॥ ज्ञानेनतुतदज्ञानंयेषांनाशितमा त्मनः ॥ तेषामादित्यवज्ज्ञानंप्रकाशयतितत्परम् ॥१६॥ तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः ॥ गच्छंत्यपुनरा वृत्तिंज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ॥ १७ ॥

रूपोऽनुग्रहएवेत्येवमज्ञानेनसर्वत्रसमःपरमेश्वरइत्येवंभूतंज्ञानमावृतम् तेनहेतुनाजंत वोजीवामुह्यंति भगवतिवैषम्यंमन्यंतइत्यर्थः ॥१५॥ ज्ञानिनस्तुनमुह्यंतीत्याह ज्ञानेनेति आत्मनोभगवतोज्ञानेनयेषांतद्वैषम्योपलंभकम ज्ञानंनाशितंतज्ज्ञानंतेषामज्ञानंनाशयित्वातत्परंपरिपूर्णमीश्वरस्वरूपंप्रकाशयति यथाआदित्यस्तमोनिरस्यसमस्तंवस्तुजातंप्रकाशयतित द्वत् ॥ १६ ॥ एवंभूतेश्वरोपासनाफलमाह तद्बुद्धयइति तस्मिन्नेवबुद्धिर्निश्चयात्मिकायेषाम् तस्मिन्नेवात्मामनोयेषाम् तस्मिन्नेवनिष्ठा तात्पर्यंयेषाम् तदेवपरमयनमाश्रयोयेषाम् ततश्चतत्प्रसादलब्धेनात्मज्ञानेननिर्धूतंनिरस्तंकल्मषंयेषांते अपुनरावृत्तिंमुक्तिंयांति ॥ १७ ॥

॥३०॥

कीदृशास्तेज्ञानिनोयेऽपुनरावृत्तिंगच्छंतीत्यपेक्षायामाह विद्याविनयसंपन्नइति विषमेष्वपिसमंब्रह्मैवद्रष्टुंशीलंयेषांते पंडिताज्ञानिनइत्य र्थः तत्रविद्याविनयाभ्यांयुक्तेब्राह्मणेच शुनोयःपचतितस्मिन्श्वपाकेचेतिकर्मणावैषम्यं गविहस्तिनिशुनिचेतिजातितोवैषम्यंदर्शितं ॥ १८॥ ननु विषमेषुसमदर्शनंनिषिद्धंकुर्वंतोपिकथंतेपंडिताः यथाहगौतमः समासमाभ्यांविषमसमेपूज्यतइति अस्यार्थःसमायपूजायाविषमेप्र कारेकृतेसति विषमायचसमेप्रकारेकृतेसति सपूजकइहलोकात्परलोकाच्चहीयतइति तत्राह इहैवेति इहैवजीवद्भिरेवतैः सृज्यतइतिस

विद्याविनयसंपन्नेब्राह्मणेगविहस्तिनि ॥ शुनिचैवश्वपाकेचपंडिताःसमदर्शिनः ॥ १८ ॥
इहैवतैर्जितःसर्गोयेषांसाम्येस्थितंमनः ॥ निर्दोषंहिसमंब्रह्मतस्माद्ब्रह्मणितेस्थिताः ॥ १९ ॥
नप्रहृष्येत्प्रियंप्राप्यनोद्विजेत्प्राप्यचाप्रियम् ॥ स्थिरबुद्धिरसंमूढोब्रह्मविद्ब्रह्मणिस्थितः ॥ २० ॥

र्गःसंसारोजितः निरस्तः कैः येषांमनःसाम्येसमत्वेस्थितम् तत्रहेतुः हियस्मात्ब्रह्मसमंनिर्दोषंचतस्मात्तेसमदर्शिनोब्रह्मण्येवस्थिताः ब्रह्मभावंप्राप्ताइत्यर्थः गौतमोक्तस्तुदोषोब्रह्मभावप्राप्तेःपूर्वमेव पूज्यतइतिपूजकावस्थाश्रवणात् ॥ १९॥ ब्रह्मप्राप्तस्यलक्षणमाह नेति यो ब्रह्मविद्भूत्वाब्रह्मण्येवस्थितःसप्रियंप्राप्यनप्रहृष्येत् नप्रहृष्टोहर्षवान्स्यात् अप्रियंचप्राप्यनोद्विजेत् नविषीदतीत्यर्थः यतःस्थिरबुद्धिःस्थि रानिश्चलाबुद्धिर्यस्य तत्कुतः यतोऽसंमूढःनिवृत्तमोहः ॥ २० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मोहनिवृत्त्याबुद्धिस्थैर्येहेतुमाह बाह्यस्पर्शेष्विति इंद्रियैःस्पृश्यंतइतिस्पर्शाविषयाःबाह्येंद्रियविषयेषुअसक्तात्माअनासक्तचित्तः आत्म
न्यंतःकरणेयदुपशमात्माकंसात्विकंसुखंतद्विंदति लभते सचोपशमात्मकंसुखंलब्ध्वाब्रह्मणियोगेनसमाधिनायुक्तस्तदैक्यंप्राप्तआत्माय
स्यसःअक्षय्यंसुखमश्नुतेप्राप्नोति ॥ २१ ॥ ननु प्रियविषयभोगानामपिनिवृत्तेःकथंमोक्षःपुरुषार्थःस्यात्तत्राह येहीति संस्पृश्यंतइतिसंस्प
र्शाविषयाःतेभ्योजातायेभोगाःसुखानितेहिवर्तमानकालेऽपिस्पर्धासूयादिव्याप्तत्वाद्दुःखस्यैवयोनयःकारणभूताः तथा आदिमंतोंऽतवंत
श्चअतोविवेकीतेषुनरमते ॥ २२ ॥ तस्मान्मोक्षएवपरःपुरुषार्थस्तस्यचकामक्रोधवेगोऽतिप्रतिपक्षोऽतस्तत्सहनसमर्थएवमोक्षभागित्या

बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्माविंदत्यात्मनियत्सुखं॥ सब्रह्मयोगयुक्तात्मासुखमक्षय्यमश्नुते ॥ २१ ॥
येहिसंस्पर्शजाभोगादुःखयोनयएवते ॥ आद्यन्तवन्तःकौन्तेयनतेषुरमतेबुधः ॥ २२ ॥
शक्नोतीहैवयःसोढुंप्राक्शरीरविमोक्षणात्॥ कामक्रोधोद्भवंवेगंसयुक्तःससुखीनरः ॥ २३ ॥

ह शक्नोतीति कामात्क्रोधाच्चोद्भवतियोवेगोमनोनेत्रादिक्षोभलक्षणः तमिहैवतदुद्भवसमयएवयोनरःसोढुंप्रतिरोद्धुंशक्नोति तदपिनक्षण
मात्रम् किंतुशरीरविमोक्षणात्प्राक् यावद्देहपातमित्यर्थः यएवंभूतःसएवमुक्तःसमाहितःसुखीचभवति नान्यः यद्वा मरणादूर्ध्वंविलपं
तीभिर्युवतीभिरालिंग्यमानोऽपिपुत्रादिभिर्दह्यमानोऽपियथाप्राणशून्यःकामक्रोधवेगंसहते तथामरणात्प्रागपिजीवन्नेवयःसहेतसएवयु
क्तः सुखीचेत्यर्थः तदुक्तंवसिष्ठेन प्राणेगतेयथादेहःसुखंदुःखंनविंदति तथाचेत्प्राणयुक्तोऽपिसकैवल्याश्रयोभवेदिति ॥ २३ ॥ ॥

नकेवलंकामक्रोधवेगसंहरणमात्रेणमोक्षंप्राप्नोति अपितु योंऽतरिति अंतःआत्मन्येवसुखंयस्यनविषयेषु अंतरेवारामःक्रीडायस्यनबहिःअं तरेवज्योतिर्दृष्टिर्यस्यनगीतनृत्यादिषु सएवब्रह्मणिभूतःस्थितःसन्ब्रह्मणिनिर्वाणंलयमधिगच्छतिप्राप्नोति ॥२४॥ किंच लभंतइति ऋषयः सम्यग्दर्शिनःक्षीणंकल्मषंयेषां छिन्नंद्वैधंसंशयोयेषां यतःसंयतआत्माचित्तंयेषां सर्वेषांभूतानांहितेरताःकृपालवस्तेब्रह्मनिर्वाणंमोक्षंलभंते ॥ २५ ॥ किंच कामक्रोधवियुक्तानामिति कामक्रोधाभ्यांवियुक्तानां यतीनांसंन्यासिनां संयतचित्तानांज्ञातात्मतत्त्वानां अभितउभयतः

योंऽतःसुखोंतरारामस्तथांऽतर्ज्योतिरेवयः ॥ सयोगीब्रह्मनिर्वाणंब्रह्मभूतोऽधिगच्छति ॥ २४ ॥
लभंतेब्रह्मनिर्वाणमृषयःक्षीणकल्मषाः ॥ छिन्नद्वैधायतात्मानःसर्वभूतहितेरताः ॥ २५ ॥
कामक्रोधवियुक्तानांयतीनांयतचेतसाम् ॥ अभितोब्रह्मनिर्वाणंवर्ततेविदितात्मनाम् ॥ २६ ॥
स्पर्शान्कृत्वाबहिर्बाह्यांश्चक्षुश्चैवांतरेभ्रुवोः ॥ प्राणापानौसमौकृत्वानासाभ्यंतरचारिणौ ॥ २७ ॥

मृतानांजीवतांच नदेहांतरएवतेषांब्रह्मणिलयः अपितुजीवतामपिवर्ततइत्यर्थः ॥२६॥ सयोगीब्रह्मनिर्वाणमित्यादिषुयोगीमोक्षमाप्नोती त्युक्तंतमेवयोगंसंक्षेपेणदर्शयन्नाह स्पर्शानितिद्वाभ्यां बाह्याएवस्पर्शारूपरसादयोविषयाश्चिंतिताःसंतोंऽतःप्रविशंति तांस्तच्चिंतात्यागेनब हिरेवकृत्वाचक्षुश्चभ्रुवोरंतरेभ्रूमध्यएवकृत्वाऽत्यंतंनेत्रयोर्निमीलनेनिद्रयामनोलीयते उन्मीलनेनचबहिःप्रसरति तदुभयदोषपरिहारार्थं मर्धनिमीलनेनभ्रूमध्येदृष्टिंनिधायेत्यर्थः उच्छ्वासनिःश्वासरूपेणनासिकयोरभ्यंतरेचचरंतौप्राणापानावूर्ध्वाधोगतिनिरोधेनसमौकृत्वा कुं

भयित्वेत्यर्थः यद्वा प्राणोयथाबहिर्नैनिर्याति यथाचापानोंऽतर्नप्रविशति किंतु नासामध्यएवद्वावपियथाचरतः तथामंदाभ्यामुच्छ्वासनिः श्वासाभ्यांसमौकृत्वेति ॥ २७ ॥ यतइति अनेनोपायेनयताःसंयताइंद्रियमनोबुद्धयोयस्य मोक्षएवपरमयनंप्राप्यंयस्य अतएवविगताइ च्छाभयक्रोधायस्य यएवंभूतोमुनिःससदाजीवन्नपिमुक्तएवेत्यर्थः ॥२८॥ नन्वेवमिंद्रियादिसंयममात्रेणकथंमुक्तिःस्यान्नतावन्मात्रेण किंतु ज्ञानद्वारेणेत्याह भोक्तारमिति यज्ञानांतपसांचमद्भक्तैःसमर्पितानांयदृच्छयाभोक्तारम् पालकमितिवा सर्वेषांलोकानांमहांतमीश्वरंसर्वेषां भूतानांसुहृदंनिरपेक्षोपकारिणमंतर्यामिणंमांज्ञात्वामत्प्रसादेनशांतिंमोक्षंगच्छति प्राप्नोति ॥ २९ ॥ विकल्पशंकापोहेनयेनैवंसांख्ययोग

यतेंद्रियमनोबुद्धिर्मुनिर्मोक्षपरायणः ॥ विगतेच्छाभयक्रोधोयःसदामुक्तएवसः ॥ २८ ॥ भोक्तारंयज्ञतपसांसर्वलोक महेश्वरम् ॥ सुहृदंसर्वभूतानांज्ञात्वामांशांतिमृच्छति ॥ २९ ॥ इतिश्रीमद्भ०कर्मसंन्यासयोगोनामपंचमोऽध्यायः ॥५॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ अनाश्रितःकर्मफलंकार्यंकर्मकरोतियः ॥ ससंन्यासीचयोगीचननिरग्निर्नचाक्रियः ॥ १ ॥

योः समुच्चयःक्रमेणोक्तःसर्वज्ञंनौमितंहरिम् १ इतिसुबोधिन्यांटीकायांपंचमोऽध्यायः ॥५॥ चित्तेशुद्धेऽपिनध्यानंविनासंन्यासमात्रतः ॥ मु क्तिःस्यादितिषष्ठेऽस्मिन्ध्यानयोगोवितन्यते १ पूर्वाध्यायांतेसंक्षेपेणोक्तंयोगंप्रपंचयितुंषष्ठाध्यायारंभः तत्रतावत्सर्वकर्माणिमनसेत्यारभ्य संन्यासपूर्विकायाज्ञाननिष्ठायास्तात्पर्येणाभिधानात्दुःखरूपत्वाच्चकर्मणःसहसासंन्यासातिप्रसंगंप्राप्तंवारयितुंसंन्यासादपिश्रेष्ठत्वेनकर्म योगंस्तौति श्रीभगवानुवाच अनाश्रितइतिद्वाभ्यां कर्मफलमनाश्रितोऽनपेक्षमाणःअवश्यंकर्तव्यतयाविहितंकर्मयःकरोतिसएवसंन्यासी

वापिकूपतडागादिदेवतायजनानिच अन्नप्रदानमारामेपूर्तमित्यभिधीयते॥

योगीच नतुनिरग्निः अग्निसाध्येष्टाख्यकर्मत्यागी नचाक्रियोऽनग्निसाध्यपूर्ताख्यकर्मत्यागीच ॥ १ ॥ कुतइत्यपेक्षायांकर्मयोगस्यैवसंन्यासत्वं संपादयन्नाह यमिति यंसंन्यासमितिप्राहुः प्रकर्षेणश्रेष्ठत्वेनाहुः संन्यासएवात्यरेचयदित्यादिश्रुतेः केवलात्फलसंन्यसनाद्धेतोःयोगमेवतं जानीहि कुतइत्यपेक्षायामितिशब्दोक्तोहेतुर्योगेऽप्यस्तीत्याह नहीति नसंन्यस्तःफलसंकल्पोयेनसः कर्मनिष्ठोज्ञाननिष्ठोवाकश्चिदपिनहि योगीभवति अतःफलसंकल्पत्यागसाम्यात्संन्यासात्संन्यासीच फलसंकल्पत्यागादेवचित्तविक्षेपाभावात्योगीचभवत्येवसइत्यर्थः ॥ २ ॥

यंसंन्यासमितिप्राहुर्योगंतंविद्धिपांडव ॥ नह्यसंन्यस्तसंकल्पोयोगीभवतिकश्चन ॥ २ ॥
आरुरुक्षोर्मुनेर्योगंकर्मकारणमुच्यते ॥ योगारूढस्यतस्यैवशमःकारणमुच्यते ॥ ३ ॥
यदाहिनेंद्रियार्थेषुनकर्मस्वनुषज्जते ॥ सर्वसंकल्पसंन्यासीयोगारूढस्तदोच्यते ॥ ४ ॥

तर्हियावज्जीवंकर्मयोगएवप्राप्तइत्याशंक्यतस्यावधिमाह आरुरुक्षोरिति ज्ञानयोगमारोढुंप्राप्तुमिच्छोःपुंसस्तदारोहेकारणंकर्मोच्यते चित्त शुद्धिकरत्वात् ज्ञानयोगमारूढस्यतुतस्यैवज्ञाननिष्ठस्यशमःसमाधिश्चित्तविक्षेपककर्मोपरमोज्ञानपरिपाकेकारणमुच्यते ॥ ३ ॥ कीदृशोऽसौ योगारूढःयस्यशमःकारणमुच्यतइत्यत्राह यदाहीति इंद्रियार्थेषुइंद्रियभोग्येषुशब्दादिषुतत्साधनेषुचकर्मसुयदानानुषज्जतेआसक्तिंनकरो ति तत्रहेतुः आसक्तिमूलभूतान्सर्वान्भोगविषयान्कर्मविषयांश्चसंकल्पान्संन्यसितुंत्यक्तुंशीलंयस्यसः तदायोगारूढउच्यते ॥ ४ ॥

अतोविषयासक्तित्यागेमोक्षंतदासक्तौचबंधंपर्यालोच्यरागादिस्वभावंत्यजेदित्याह उद्धरेदिति आत्मना विवेकयुक्तेनात्मानंसंसारादुद्धरेत् न त्ववसादयेत् अधोननयेत् हियस्मात् आत्मैवमनःसंगादुपरतआत्मनःस्वस्यबंधुरुपकारकः रिपुरपकारकश्च॥५॥कथंभूतस्यात्मैवबंधुः क थंभूतस्यचात्मैवरिपुरित्यपेक्षायामाह बंधुरिति येनात्मनैवआत्माकार्यकारणसंघातरूपोजितोवशीकृतः तस्यतथाभूतस्यात्मनः आत्मैवं बंधुः अनात्मनोऽजितात्मनस्तुआत्मैवात्मनःशत्रुत्वेशत्रुवदपकारकारित्वेवर्तेत ॥ ६ ॥ जितात्मनःस्वस्मिन्बंधुत्वंस्फुटयति जितात्मन

उद्धरेदात्मनात्मानंनात्मानमवसादयेत् ॥ आत्मैवह्यात्मनोबंधुरात्मैवरिपुरात्मनः ॥ ५ ॥
बंधुरात्मात्मनस्तस्ययेनात्मैवात्मनाजितः ॥ अनात्मनस्तुशत्रुत्वेवर्तेतात्मैवशत्रुवत् ॥ ६ ॥
जितात्मनःप्रशांतस्यपरमात्मासमाहितः ॥ शीतोष्णसुखदुःखेषुतथामानापमानयोः ॥ ७ ॥
ज्ञानविज्ञानतृप्तात्माकूटस्थोविजितेंद्रियः ॥ युक्तइत्युच्यतेयोगीसमलोष्टाश्मकांचनः ॥ ८ ॥

इति जितःआत्मायेनतस्यप्रशांतस्यरागादिरहितस्यैवपरंकेवलमात्माशीतोष्णादिषुसत्स्वपिसमाहितः स्वात्मनिष्ठोभवति नान्यस्य यद्वा तस्यहृदिपरमात्मासमाहितः स्थितोभवति ॥ ७ ॥ योगारूढस्यलक्षणंश्रैष्ठ्यंचोक्तमुपपाद्योपसंहरति ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मेति ज्ञानमौपदेशि कं विज्ञानमपरोक्षानुभवस्ताभ्यांतृप्तोनिराकांक्षआत्माचित्तंयस्य अतःकूटस्थोनिर्विकारः अतएवविजितानिइंद्रियाणियेन अतएवसमा निलोष्टादीनियस्य मृत्खंडपाषाणसुवर्णेषुहेयोपादेयबुद्धिशून्यः सयुक्तोयोगारूढइत्युच्यते ॥ ८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

सुहृन्मित्रादिषुसमबुद्धियुक्तस्ततोऽपिश्रेष्ठइत्याह सुहृदिति सुहृत्स्वभावेनैवहिताशंसी मित्रंस्नेहवशेनोपकारकःअरिर्घातुकः उदासीनोवि वदमानयोरुभयोरप्युपेक्षकः मध्यस्थोविवदमानयोरुभयोरपिहिताशंसी द्वेष्यःद्वेषविषयः बंधुःसंबंधी साधवःसदाचाराः पापादुराचाराः एतेषुसमारागद्वेषादिशून्याबुद्धिर्यस्यसतुविशिष्टः ॥ ९ ॥ एवंयोगारूढस्यलक्षणमुक्त्वेदानींतस्यसांगंयोगंविधत्ते योगीत्यादिनासयोगोपर मोमतइत्यंतेनग्रंथेन योगीति योगीयोगारूढः आत्मानंमनः युंजीत समाहितंकुर्यात् सततंनिरंतरंरहसिएकांतेस्थितःसन्नेकाकीसंगशू

सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबंधुषु ॥ साधुष्वपिचपापेषुसमबुद्धिर्विशिष्यते ॥ ९ ॥
योगीयुंजीतसततमात्मानंरहसिस्थितः ॥एकाकीयतचित्तात्मानिराशीरपरिग्रहः ॥ १० ॥
शुचौदेशेप्रतिष्ठाप्यस्थिरमासनमात्मनः ॥ नात्युच्छ्रितंनातिनीचंचैलाजिनकुशोत्तरम् ॥ ११ ॥
तत्रैकाग्रंमनःकृत्वायतचित्तेंद्रियक्रियः ॥ उपविश्यासनेयुंज्याद्योगमात्मविशुद्धये ॥ १२ ॥

न्यः यतंसंयतंचित्तंआत्मादेहश्चयस्यनिराशीःनिराकांक्षःनिराहारोवा अपरिग्रहःपरिग्रहशून्यश्च ॥ १० ॥ आसननियमंदर्शयन्नाह शुचावि ति द्वाभ्याम् शुद्धेस्थानेआत्मनःस्वस्यासनंस्थापयित्वा कीदृशम् स्थिरमचलम् नातिचोन्नतंनचातिनीचंच चैलंवस्त्रमजिनंव्याघ्रादिचर्म चैलाजिनेकुशेभ्यउत्तरेयस्मिन् कुशानामुपरिचर्मतदुपरिवस्त्रमास्तीर्येत्यर्थः ॥ ११ ॥ तत्रेति तत्रतस्मिन्नासनेउपविश्यएकाग्रंविक्षेपरहितं मनःकृत्वा योगंयुंज्यात् अभ्यसेत् यताःसंयताःचित्तस्येंद्रियाणांचक्रियायस्यात्मनोमनसोविशुद्धयेउपशांतये ॥ १२ ॥ ॥ ॥

चित्तैकाग्र्योपयोगिनीं देहादिधारणां दर्शयन्नाह सममिति द्वाभ्यां कायइतिदेहमध्यभागोविवक्षितः कायश्चशिरश्चग्रीवाचकायशिरोग्रीवंमूलाधारादारभ्यमूर्द्धाग्रपर्यंतंसमंअवक्रंनिश्चलंधारयन्स्थिरः दृढप्रयत्नोभूत्वेत्यर्थः स्वकीयंनासिकाग्रंसंप्रेक्ष्यच अर्धनिमीलितनेत्रइत्यर्थः इतस्ततोदिशश्चानवलोकयन्नासीतेत्युत्तरेणान्वयः ॥ १३ ॥ प्रशांतेति प्रशांतआत्माचित्तंयस्य विगताभीर्भयंयस्य ब्रह्मचारिव्रतेब्रह्मचर्येस्थितः सन्मनःसंयम्यप्रत्याहृत्यमय्येवचित्तंयस्य अहमेवपरःपुरुषार्थोयस्यसमत्परः एवंयुक्तोभूत्वाआसीत तिष्ठेत् ॥ १४ ॥ योगाभ्या

समंकायशिरोग्रीवंधारयन्नचलंस्थिरः ॥ संप्रेक्ष्यनासिकाग्रंस्वंदिशश्चानवलोकयन् ॥ १३ ॥
प्रशांतात्माविगतभीर्ब्रह्मचारिव्रतेस्थितः ॥ मनःसंयम्यमच्चित्तोयुक्तआसीतमत्परः ॥ १४ ॥
युंजन्नेवंसदात्मानंयोगीनियतमानसः ॥ शांतिंनिर्वाणपरमांमत्संस्थामधिगच्छति ॥ १५ ॥
नात्यश्नतस्तुयोगोऽस्तिनचैकांतमनश्नतः ॥ नचातिस्वप्नशीलस्यजाग्रतोनैवचार्जुन ॥ १६ ॥

सफलमाह युंजन्नेवमिति एवमुक्तप्रकारेणसदाआत्मानंमनोयुंजन्समाहितंकुर्वन्नियतंनिरुद्धंमानसंचित्तंयस्यसः शांतिंसंसारोपरतिंप्राप्नोति कथंभूताम् निर्वाणंपरमंप्राप्यंयस्यांतांमत्संस्थांमद्रूपेणावस्थितिम् ॥ १५ ॥ योगाभ्यासनिष्ठस्याहारादिनियममाह नेतिद्वाभ्याम् अत्यंतमधिकंभुंजानस्य एकांतमत्यंतमभुंजानस्यापियोगःसमाधिर्नभवति तथाऽतिनिद्राशीलस्यातिजाग्रतश्चयोगोनैवास्ति ॥ १६ ॥

तर्हिकथंभूतस्ययोगोभवतीत्यतआह युक्तेति युक्तोनियतआहारोविहारश्चगतिर्यस्य कर्मसुकार्येषुयुक्तानियतैवचेष्टायस्य युक्तौनियतौस्वप्ना ववोधौनिद्राजागरौयस्यतस्यदुःखनिवर्तकोयोगोभवतिसिद्ध्यति ॥ १७ ॥ कदानिष्पन्नयोगःपुरुषोभवतीत्यपेक्षायामाह यदेति विनियतं विशेषेणनिरुद्धंसच्चित्तमात्मन्येवयदानिश्चलंतिष्ठति किंच सर्वकामेभ्यःऐहिकामुष्मिकभोगेभ्यःविगततृष्णोभवतितदाप्राप्तयोगइत्युच्यते ॥ १८ ॥ आत्मैकाकारतयावस्थितस्यचित्तस्योपमानमाह यथेति वातशून्येदेशेस्थितोदीपोयथानेंगते नविचलति साउपमादृष्टांतः कस्य आत्मविषयंयोगंयुंजतोऽभ्यसतोयोगिनोयतंनियतंचित्तंयस्यनिष्कंपतयाप्रकाशकतयाचाचंचलंतच्चित्तंतद्वत्तिष्ठतीत्यर्थः ॥ १९ ॥ यंसंन्यास

युक्ताहारविहारस्ययुक्तचेष्टस्यकर्मसु ॥ युक्तस्वप्नावबोधस्ययोगोभवतिदुःखहा ॥ १७ ॥ यदाविनियतंचित्तमात्मन्ये वावतिष्ठते ॥ निःस्पृहःसर्वकामेभ्योयुक्तइत्युच्यतेतदा ॥१८॥यथादीपोनिवातस्थोनेंगतेसोपमास्मृता॥ योगिनोयत चित्तस्ययुंजतोयोगमात्मनः॥१९॥यत्रोपरमतेचित्तंनिरुद्धंयोगसेवया॥यत्रचैवात्मनात्मानंपश्यन्नात्मनितुष्यति॥२०॥

मितिप्राहुर्योगंतंविद्धिपांडवेत्यादौकर्मैवयोगशब्देनोक्तं नात्यश्नतस्तुयोगोस्तीत्यादौतुसमाधिर्योगशब्देनोक्तः तत्रमुख्योयोगःकइत्यपेक्षा यांसमाधिमेवस्वरूपतःफलतश्चलक्षयन्सएवमुख्योयोगइत्याह यत्रेतिसार्द्धैस्त्रिभिः यत्रयस्मिन्नवस्थाविशेषेयोगाभ्यासेननिरुद्धंचित्तंउपर तंभवतीतियोगस्यस्वरूपलक्षणमुक्तं तथाचपातंजलंसूत्रं योगश्चित्तवृत्तिनिरोधइति इष्टप्राप्तिलक्षणेनफलेनतमेवलक्षयति यत्रचयस्मिन्न वस्थाविशेषेआत्मनाशुद्धेनमनसात्मानमेवपश्यतिनतुदेहादिपश्यंश्चात्मन्येवतुष्यति नतुविषयेषु यत्रेत्यादीनांयच्छब्दानांतंयोगसंज्ञितं

विद्यादितिचतुर्थेनान्वयः ॥ २० ॥ आत्मन्येवतोषेहेतुमाह सुखमिति यत्रयस्मिन्नवस्थाविशेषेयत्तत्किमपिनिरतिशयमात्यंतिकंनित्यंसु
खंवेत्ति ननुतदाविषयेंद्रियसंबंधाभावात्कुतःसुखंस्यात्तत्राह अतींद्रियंविषयेंद्रियसंबंधातीतम् केवलंबुद्ध्यैवात्माकारतयाग्राह्यम् अतएव
चयत्रस्थितःसन्तत्त्वतःआत्मस्वरूपान्नैवचलति ॥ २१ ॥ अचलत्वमेवोपपादयति यमिति यमात्मसुखरूपलाभंलब्ध्वाततोऽधिकमपरं
लाभंनमन्यतेनचिंतयति तस्यैवनिरतिशयसुखत्वात् यस्मिंश्चस्थितोमहतापिशीतोष्णादिदुःखेननविचाल्यतेनाभिभूयते एतेनानिष्टनिवृ
त्तिफलेनापियोगलक्षणमुक्तंद्रष्टव्यम् ॥ २२ ॥ यएवंभूतोऽवस्थाविशेषस्तमाह तमित्यर्द्धेन दुःखशब्देनदुःखमिश्रितत्वाद्वैषयिकंसुखमपि

सुखमात्यंतिकंयत्तद्बुद्धिग्राह्यमतींद्रियम् ॥ वेत्तियत्रनचैवायंस्थितश्चलतितत्त्वतः ॥ २१ ॥
यंलब्ध्वाचापरंलाभंमन्यतेनाधिकंततः ॥ यस्मिन्स्थितोनदुःखेनगुरुणापिविचाल्यते ॥ २२ ॥
तंविद्याद्दुःखसंयोगवियोगंयोगसंज्ञितम् ॥ सनिश्चयेनयोक्तव्योयोगोऽनिर्विण्णचेतसा ॥ २३ ॥

गृह्यते दुःखस्यसंयोगेनस्पर्शमात्रेणापिवियोगोयस्मिन्तमवस्थाविशेषं योगसंज्ञितंयोगशब्दवाच्यंजानीयात् परमात्मनाक्षेत्रज्ञस्ययोज
नंयोगःयद्वा दुःखसंयोगेनवियोगएवशूरेकातरशब्दवद्विरुद्धलक्षणयायोगउच्यते कर्मणितुयोगशब्दस्तदुपायत्वादौपचारिकएवेतिभावः
यस्मादेवंमहाफलोयोगस्तस्मात्सएवयत्नतोऽभ्यसनीयइत्याह सइतिसार्धेन सयोगोनिश्चयेनशास्त्राचार्योपदेशजनितेनयोक्तव्योऽभ्यस
नीयः यद्यपिशीघ्रंनसिद्ध्यतितथापिअनिर्विण्णेननिर्वेदरहितेनचेतसायोक्तव्यः दुःखबुद्ध्याप्रयत्नशैथिल्यंनिर्वेदः ॥ २३ ॥ ॥ ॥

किंच संकल्पेति संकल्पात्प्रभवोयेषांतान्योगप्रतिकूलान्सर्वान्कामानशेषतः सवासनांस्त्यक्त्वा मनसैवविषयदोषदर्शिनासर्वतःप्रसरं तंइंद्रियसमूहंविशेषेणनियम्ययोगोयोक्तव्यइतिपूर्वेणान्वयः ॥ २४ ॥ यदितुप्राक्तनकर्मसंस्कारेणमनोविचलेत्तर्हिधारणयास्थिरीकुर्यादि त्याह शनैरिति धृतिर्धारणातयागृहीतयावशीकृतयाबुद्ध्यात्मसंस्थमात्मन्येवसम्यक्स्थितंतंतिश्चलंमनःकृत्वोपरमेत् तच्चशनैःशनैरभ्यास क्रमेण नतुसहसा उपरमस्वरूपमाह नकिंचिदपिचिंतयेत् निश्चलेमनसिस्वयमेवप्रकाशमानपरमानंदस्वरूपोभूत्वात्मध्यानादपिननिव

संकल्पप्रभवान्कामांस्त्यक्त्वासर्वानशेषतः ॥ मनसैवेंद्रियग्रामंविनियम्यसमंततः ॥ २४ ॥
शनैःशनैरुपरमेद्बुद्ध्याधृतिगृहीतया ॥ आत्मसंस्थंमनःकृत्वानकिंचिदपिचिंतयेत् ॥ २५ ॥
यतोयतोनिश्चरतिमनश्चंचलमस्थिरम् ॥ ततस्ततोनियम्यैतदात्मन्येववशंनयेत् ॥ २६ ॥
प्रशांतमनसंह्येनंयोगिनंसुखमुत्तमम् ॥ उपैतिशांतरजसंब्रह्मभूतमकल्मषम् ॥ २७ ॥

र्तेतेत्यर्थः ॥ २५ ॥ एवमपिरजोगुणवशाद्यदिमनःप्रचलेत्तर्हिपुनःप्रत्याहारेणवशीकुर्यादित्याह यतइति स्वभावतश्चंचलंधार्यमाणमप्य स्थिरंमनोयेयंविषयंप्रतिनिर्गच्छतिततस्ततः प्रत्याहृत्यात्मन्येवस्थिरंकुर्यात् ॥ २६ ॥ एवंप्रत्याहारादिभिःपुनःपुनर्मनोवशीकुर्वतंरजो गुणक्षयेसतियोगसुखंप्राप्नोतीत्याह प्रशांतमनसमिति एवमुक्तेनप्रकारेणशांतंरजोयस्यतम् अतएवप्रशांतंमनोयस्यतंएनंतिष्कल्मषंब्रह्म त्वप्राप्तंयोगिनंउत्तमंसुखंसमाधिसुखंस्वयमेवोपैति प्राप्नोति ॥ २७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ततश्चकृतार्थोभवतीत्याह युंजन्निति एवमनेनप्रकारेणसर्वदात्मानंमनोयुंजन्वशीकुर्वन्विशेषेणसर्वात्मनागतंकल्मषंयस्यसयोगीसुखेना नायासेनब्रह्मणःसंस्पर्शोऽविद्यानिवर्तकःसाक्षात्कारस्तदेवात्यंतंसर्वोत्तमंसुखमश्नुते जीवन्मुक्तोभवतीत्यर्थः ॥२८॥ ब्रह्मसाक्षात्कारमेव दर्शयति सर्वभूतस्थमिति योगेनाभ्यस्यमानेनयुक्तात्मासमाहितचित्तः सर्वत्रसमंब्रह्मैवपश्यतीतिसमदर्शनः स्वमात्मानमविद्याकृतदेहा दिपरिच्छेदशून्यंसर्वभूतेषुब्रह्मादिस्थावरांतेष्ववस्थितंपश्यति तानिचआत्मन्यभेदेनपश्यति ॥ २९ ॥ एवंभूतात्मज्ञानस्यसर्वभूतात्मत

युंजन्नेवंसदात्मानंयोगीविगतकल्मषः ॥ सुखेनब्रह्मसंस्पर्शमत्यंतंसुखमश्नुते ॥ २८ ॥
सर्वभूतस्थमात्मानंसर्वभूतानिचात्मनि ॥ ईक्षतेयोगयुक्तात्मासर्वत्रसमदर्शनः ॥ २९ ॥
योमांपश्यतिसर्वत्रसर्वंचमयिपश्यति ॥ तस्याहंनप्रणश्यामिसंचमेनप्रणश्यति ॥ ३० ॥
सर्वभूतस्थितंयोमांभजत्येकत्वमास्थितः ॥ सर्वथावर्तमानोऽपिसयोगीमयिवर्तते ॥ ३१ ॥

यामदुपासनंमुख्यंकारणमित्याह यइति मांपरमेश्वरंसर्वत्रभूतमात्रेयःपश्यति सर्वंचप्राणिमात्रं मयियःपश्यति तस्याहंनप्रणश्यामि अदृ श्योनभवामि सचममादृश्योनभवति प्रत्यक्षोभूत्वाकृपादृष्ट्यातंविलोक्यानुगृह्णामीत्यर्थः ॥३०॥ नचैवंभूतोविधिकिंकरःस्यादित्याह स र्वभूतस्थितमिति सर्वेषुभूतेषुस्थितंमामभेदमास्थितआश्रितोयोभजति सयोगीज्ञानीसन्सर्वथाकर्मत्यागेनापिवर्तमानोमय्येववर्ततेमु च्यते नतुभ्रश्यतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

एवंचमांभजतांयोगिनांमध्येसर्वभूतानुकंपीश्रेष्ठइत्याह आत्मौपम्येनेति आत्मौपम्येनस्वसादृश्येनयथाममसुखंप्रियंदुःखंचाप्रियंतथा न्येषामपीतिसर्वत्रसमंपश्यन्सुखमेवसर्वेषांयोवांछति नतुकस्यापिदुःखम् सयोगीश्रेष्ठोममाभिमतइत्यर्थः ॥ ३२ ॥ उक्तलक्षणस्ययोग स्यासंभवंमन्वानोऽर्जुनउवाच योऽयमिति साम्येनमनसोलयविक्षेपशून्यतयाकेवलात्माकारावस्थानेनयोऽयंयोगस्त्वयाप्रोक्तएतस्ययो गस्यस्थिरांदीर्घकालंस्थितिंनपश्यामि मनसश्चंचलत्वात् ॥ ३३ ॥ एतत्स्फुटयति चंचलमिति चंचलंस्वभावेनैवचपलं किंच प्रमाथिप्र

आत्मौपम्येनसर्वत्रसमंपश्यतियोऽर्जुन ॥ सुखंवायदिवादुःखंसयोगीपरमोमतः ॥ ३२ ॥ अर्जुनउवाच ॥
योऽयंयोगस्त्वयाप्रोक्तःसाम्येनमधुसूदन ॥ एतस्याहंनपश्यामिचंचलत्वात्स्थितिंस्थिराम् ॥ ३३ ॥ चंचलं
हिमनःकृष्णप्रमाथिबलवद्दृढम् ॥ तस्याहंनिग्रहंमन्येवायोरिवसुदुष्करम् ॥ ३४ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥
असंशयंमहाबाहोमनोदुर्निग्रहंचलम् ॥ अभ्यासेनतुकौंतेयवैराग्येणचगृह्यते ॥ ३५ ॥ ॥ ॥ ॥

मथनशीलंदेहेंद्रियक्षोभकमित्यर्थः किंच बलवद्विचारेणापिजेतुमशक्यम् किंच दृढंविषयवासनानुबद्धतयादुर्भेद्यम् अतोयथाकाशेदोधू यमानस्य वायोः कुंभादिषुनिरोधनमशक्यम् तथातस्यमनसोऽपिनिग्रहंनिरोधंसुदुष्करंसर्वथाकर्तुमशक्यंमन्ये ॥ ३४ ॥ तदुक्तंचंचलत्वा दिकमंगीकृत्यैवमनोनिग्रहोपायंश्रीभगवानुवाच असंशयमिति चंचलत्वादिनाममनोनिरोद्धुमशक्यमितियद्वदसि एतन्निःसंशयमेव पितुविषयाचिंतनपूर्वकमभ्यासेनपरमात्माकारप्रत्ययावृत्त्याविषयवैतृष्ण्येनचगृह्यते निगृह्यते अभ्यासेनलयप्रतिबंधाद्वैराग्येणचविक्षे

पप्रतिबंधादुपरतवृत्तिकंसत्परमात्माकारेणपरिणतंतिष्ठतीत्यर्थः तदुक्तंयोगशास्त्रे मनसोवृत्तिशून्यस्यब्रह्माकारतयास्थितिः यासंप्रज्ञातना मासौसमाधिरभिधीयतइति ॥ ३५ ॥ एतावांस्त्विहनिश्चयइत्याह असंयतात्मनेति असंयतात्माउक्तप्रकारेणाभ्यासवैराग्याभ्यामसंयत आत्माचित्तंयस्यतेनपुरुषेणायंयोगोदुष्प्रापःप्राप्तुमशक्यः अभ्यासवैराग्याभ्यांवश्योवशवर्तीआत्माचित्तंयस्यतेनपुरुषेणपुनश्चानेनैवोपा येनप्रयत्नंकुर्वता योगःप्राप्तुंशक्यः ॥ ३६ ॥ अभ्यासवैराग्याभावेनकथंचिदप्राप्तसम्यग्ज्ञानःकिंफलमाप्नोतीत्यर्जुनउवाच अयतिरिति प्रथमंश्रद्धोपेतएवयोगेप्रवृत्तः नतुमिथ्याचारतया ततःपरंतुअयतिः नसम्यग्यतते शिथिलाभ्यासइत्यर्थः तथायोगाच्चलितंमानसंविषय

असंयतात्मनायोगोदुष्प्रापइतिमेमतिः ॥ वश्यात्मनातुयतताशक्योऽवाप्तुमुपायतः ॥ ३६ ॥ ॥ अर्जुन उवाच ॥ अयतिःश्रद्धयोपेतोयोगाच्चलितमानसः ॥ अप्राप्ययोगसंसिद्धिंकांगतिंकृष्णगच्छति ॥ ३७ ॥ कच्चिन्नोभयविभ्रष्टश्छिन्नाभ्रमिवनश्यति ॥ अप्रतिष्ठोमहाबाहोविमूढोब्रह्मणःपथि ॥ ३८ ॥ ॥ ॥ ॥

प्रवणंचित्तंयस्यमंदवैराग्यइत्यर्थः एवमभ्यासवैराग्यशैथिल्याद्योगस्यसंसिद्धिंफलंज्ञानमप्राप्यकांगतिंप्राप्नोति ॥ ३७॥ प्रश्नाभिप्रायंविवृ णोतिकच्चिदिति कर्मणामीश्वरार्पितत्वादननुष्ठानाच्चनतावत्कर्मफलंस्वर्गादिकंप्राप्नोति योगानिष्पत्तेश्चनमोक्षंप्राप्नोति एवमुभयस्माद्भ्रष्टः अप्रतिष्ठोनिराश्रयःअतएवब्रह्मणःप्राप्त्युपायेपथिमार्गेविमूढःसन्कच्चित्किंननश्यति किंवानश्यतीत्यर्थः नाशेदृष्टांतः यथाछिन्नमभ्रंपूर्वे स्मादभ्राद्विश्लिष्टंअभ्रांतरंचाप्राप्तंसन्मध्यएवविलीयतेतद्वदित्यर्थः ॥ ३८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

त्वयैवसर्वज्ञेनायंममसंदेहोनिरसनीयः त्वत्तोन्यस्त्वेतत्संदेहनिवर्तकोनास्तीत्याह एतन्मइति एतत्एनं छेत्तानिवर्तकः स्पष्टमन्यत्॥३९॥
अत्रोत्तरंश्रीभगवानुवाच पार्थेतिसार्द्धैश्चतुर्भिः इहलोकेनाशउभयभ्रंशात्पातित्यम् अमुत्रपरलोकेनाशोनरकप्राप्तिः तदुभयंतस्यनास्त्येव
यतःकल्याणकृच्छुभकारीकश्चिदपिदुर्गतिंनगच्छति अयंचशुभकारीश्रद्धयायोगेप्रवृत्तत्वात् तातेतिलोकरीत्योपलालयन्संबोधयति ॥ ४० ॥
तर्हिकिमसौप्राप्नोतीत्यपेक्षायामाह प्राप्येति पुण्यकारिणामश्वमेधादियाजिनांलोकान्प्राप्य तत्रशाश्वतीःसमाः बहून्संवत्सरानुषित्वावा

एतन्मेसंशयंकृष्णछेत्तुमर्हस्यशेषतः॥ त्वदन्यःसंशयस्यास्यछेत्तानह्युपपद्यते ॥ ३९ ॥ श्रीभगवा० ॥
पार्थनैवेहनामुत्रविनाशस्तस्यविद्यते ॥ नहिकल्याणकृत्कश्चिद्दुर्गतिंतातगच्छति ॥ ४० ॥ प्राप्य
पुण्यकृताँल्लोकानुषित्वाशाश्वतीःसमाः ॥ शुचीनांश्रीमतांगेहेयोगभ्रष्टोऽभिजायते ॥ ४१ ॥ अथवा
योगिनामेवकुलेभवतिधीमताम् ॥ एतद्धिदुर्लभतरंलोकेजन्मयदीदृशम् ॥ ४२ ॥ ॥ ॥

ससुखमनुभूयशुचीनांसदाचाराणांश्रीमतांधनिनांगेहेसयोगभ्रष्टोजन्मप्राप्नोति ॥ ४१ ॥ अल्पकालाभ्यस्तयोगभ्रंशेगतिरियमुक्ता चिरा
भ्यस्तयोगभ्रंशेतुपक्षांतरमाह अथेति योगनिष्ठानांधीमतांज्ञानिनामेवकुलेजायते नतुपूर्वोक्तानामनारूढयोगानांकुलेजायते एतज्जन्म
स्तौति ईदृशंयजन्मएतद्धिलोकेदुर्लभतरम् मोक्षहेतुत्वात् ॥ ४२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ततःकिमतआह तत्रेतिसार्द्धेन तत्रद्विःप्रकारेऽपिजन्मनिपूर्वदेहेभवंपौर्वदेहिकंतमेवब्रह्मविषययाबुद्ध्यासंयोगंलभते ततश्चभूयोऽधिकंसंसि द्धौमोक्षेप्रयत्नंकरोति ॥ ४३ ॥ तत्रहेतुः पूर्वेति तेनैवपूर्वदेहकृताभ्यासेनावशोऽपिकुतश्चिदंतरायादनिच्छन्नपिसंह्रियते विषयेभ्यःपराव र्त्यब्रह्मनिष्ठःक्रियते तदेवंपूर्वाभ्यासवशेनप्रयत्नंकुर्वन्शनैर्मुच्यतइतीममर्थंकैमुत्यन्यायेनस्फुटयति जिज्ञासुरितिसार्द्धेन योगस्यस्वरूपं जिज्ञासुरेवकेवलंनतुप्राप्तयोगः एवंभूतोयोगेप्रविष्टमात्रोऽपिपापवशाद्योगभ्रष्टोऽपिशब्दब्रह्मवेदमतिवर्तते वेदोक्तकर्मफलान्यतिक्रामति

तत्रतंबुद्धिसंयोगंलभतेपौर्वदेहिकम् ॥ यततेचततोभूयःसंसिद्धौकुरुनंदन ॥ ४३ ॥ पूर्वाभ्यासेन तेनैवह्रियतेह्यवशोऽपिसः ॥ जिज्ञासुरपियोगस्यशब्दब्रह्मातिवर्तते ॥ ४४ ॥ प्रयत्नाद्यतमा नस्तुयोगीसंशुद्धकिल्बिषः ॥ अनेकजन्मसंसिद्धस्ततोयातिपरांगतिम् ॥ ४५ ॥ तपस्विभ्यो ऽधिकोयोगीज्ञानिभ्योऽपिमतोऽधिकः ॥ कर्मिभ्यश्चाधिकोयोगीतस्माद्योगीभवार्जुन ॥ ४६ ॥

तेभ्योऽधिकंफलंप्राप्यमुच्यतइत्यर्थः ॥ ४४ ॥ यदैवंमंदप्रयत्नोऽपियोगीपरांगतिंयाति तदायस्तुयोगीप्रयत्नादुत्तरोत्तरमधिकंयोगेयतमा नोयत्नंकुर्वन्योगेनैवसंशुद्धकिल्बिषोविधूतपापः सोऽनेकेषुजन्मसूपचितेनयोगेनसंसिद्धः सम्यग्ज्ञानीभूत्वा ततःश्रेष्ठांगतिंयातीतिकिंव क्तव्यमित्यर्थः ॥ ४५ ॥ यस्मादेवंतस्मात् तपस्विभ्यइति कृच्छ्रचांद्रायणादितपोनिष्ठेभ्योऽपि ज्ञानिभ्यः शास्त्रज्ञानवद्भ्योऽपि कर्मि भ्यः इष्टापूर्तादिकर्मकारिभ्योऽपियोगीश्रेष्ठोऽभिमतः तस्मात्त्वंयोगीभव ॥ ४६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

योगिनामपियमनियमादिपराणांमध्येमद्भक्तःश्रेष्ठइत्याह योगिनामिति मद्गतेनमय्यासक्तेनांतरात्मनामनसायोमांपरमेश्वरंवासुदे
वंश्रद्धायुक्तःसन्भजते सयोगयुक्तेषुश्रेष्ठोममसंमतः अतोमद्भक्तोभवेतिभावः ॥ ४७ ॥ आत्मयोगमवोचद्योभक्तियोगशिरोमणिं तंवंदेप
रमानंदंमाधवंभक्तशेवधिम् ॥ १ ॥ इतिसुबो०टीका०षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ विज्ञेयमात्मनस्तत्त्वंसयोगंसमुदाहृतं भजनीयमथेदानी
मैश्वरंरूपमीर्यते ॥ १ ॥ पूर्वाध्यायांतेमद्गतेनांतरात्मनायोमांभजतिसमेयुक्ततमोमतइत्युक्तं तत्रकीदृशांस्त्वम् यस्यभक्तिःकर्तव्येत्यपे

योगिनामपिसर्वेषांमद्गतेनांतरात्मना ॥ श्रद्धावान्भजतेयोमांसमेयुक्ततमोमतः ॥ ४७ ॥
इतिश्रीमद्भगवद्गीता०अभ्यासयोगोनामषष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥
मय्यासक्तमनाःपार्थयोगंयुंजन्मदाश्रयः ॥ असंशयंसमग्रंमांयथाज्ञास्यसितच्छृणु ॥ १ ॥
ज्ञानंतेऽहंसविज्ञानमिदंवक्ष्याम्यशेषतः ॥ यज्ज्ञात्वानेहभूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते ॥ २ ॥

क्षायांस्वस्वरूपंनिरूपयिष्यन्श्रीभगवानुवाच मय्यासक्तमनाइति मयिपरमेश्वरेआसक्तमभिनिविष्टंमनोयस्यसः मदाश्रयः अहमेवाश्र
योयस्यानन्यशरणःसन्योगंयुंजन्नभ्यसनअसंशयंयथाभवत्येवंमांसमग्रंविभूतिबलैश्वर्यादिसहितंयथाज्ञास्यसितदिदंमयावक्ष्यमाणंशृणु
॥ १ ॥ वक्ष्यमाणंस्तौति ज्ञानमिति ज्ञानंशास्त्रीयंविज्ञानमनुभवस्तत्सहितम् इदंमद्विषयम् अशेषतःसाकल्येनवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वाइह
श्रेयोमार्गेवर्तमानस्यपुनरन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्टंनभवति तेनैवकृतार्थोभवतीत्यर्थः ॥ २ ॥ ॥ ॥ ॥

मद्भक्तिंविनातुमज्ज्ञानंदुर्लभमित्याह मनुष्याणामिति असंख्यातानांजीवानांमध्येमनुष्यव्यतिरिक्तानांश्रेयसिप्रवृत्तिरेवनास्ति मनुष्याणांतुसहस्रेषुमध्येकश्चिदेवप्रकृष्टपुण्यवशात्सिद्धयेआत्मज्ञानायप्रयतते प्रयत्नंकुर्वतामपिसहस्रेषुकश्चिदेवप्रकृष्टपुण्यवशादात्मानंवेत्तितादृशानांचात्मज्ञानसिद्धानांसहस्रेषुकश्चिदेवमांपरमात्मानंमत्प्रसादेनतत्त्वतोवेत्तितदेवमतिदुर्लभमपिमज्ज्ञानंतुभ्यमहंवक्ष्यामीत्यर्थः ॥ ३ ॥ एवंश्रोतारमभिमुखीकृत्येदानींप्रकृतिद्वारासृष्ट्यादिकर्तृत्वेनेश्वरतत्त्वंप्रतिज्ञातंनिरूपयिष्यन्परापरभेदेनप्रकृतिद्वयमाह भूमिरितिद्वाभ्यां भूम्यादिशब्दैःपंचगंधादितन्मात्राण्युच्यंते मनःशब्देनतत्कारणभूतोऽहंकारः बुद्धिशब्देनतत्कारणभूतंमहत्तत्त्वं अहंकार

मनुष्याणांसहस्रेषुकश्चिद्यततिसिद्धये ॥ यततामपिसिद्धानांकश्चिन्मांवेत्तितत्त्वतः ॥ ३ ॥
भूमिरापोऽनलोवायुःखंमनोबुद्धिरेवच ॥ अहंकारइतीयंमेभिन्नाप्रकृतिरष्टधा ॥ ४ ॥

शब्देनतत्कारणमविद्येत्येवमष्टधाभिन्ना यद्वा भूम्यादिशब्दैः पंचमहाभूतानिसूक्ष्मैःसहैकीकृत्यगृह्यंते अहंकारशब्देनैवाहंकारस्तेनैवतत्कार्याणींद्रियाण्यपिगृह्यंते बुद्धिरितिमहत्तत्त्वं मनःशब्देनमनसैवोन्नेयमव्यक्तरूपंप्रधानमित्यनेनप्रकारेणमेप्रकृतिर्मायाख्याशक्तिरष्टधाभिन्नाविभागंप्राप्ता चतुर्विंशतिभेदभिन्नाप्यष्टस्वेवांतर्भावविवक्षयाष्टधाभिन्नेत्युक्तम् तथाचवक्ष्यमाणक्षेत्राध्याये इमामेवप्रकृतिंचतुर्विंशतितत्त्वात्मनाप्रपंचयिष्यति महाभूतान्यहंकारोबुद्धिरव्यक्तमेवच इंद्रियाणिदशैकंचपंचचेंद्रियगोचराइति ॥ ४ ॥ ॥ ॥

अपरामिमांप्रकृतिमुपसंहरन्परांप्रकृतिमाह अपरेति अष्टधोक्ताथाप्रकृतिः इयमपरानिकृष्टा जडत्वात्परार्थत्त्वाच्च इतःसकाशात्परांप्र
कृष्टांअन्यांजीवभूतांजीवस्वरूपांमेप्रकृतिंविद्धि जानीहि परत्वेहेतुः ययाचेतनयाक्षेत्रज्ञरूपयास्वकर्मद्वारेणेदंजगद्धार्यते ॥ ५ ॥ अनयोः
प्रकृतित्वंदर्शयन्स्वस्यतद्वारासृष्ट्यादिकारणत्वमाह एतदिति एतेक्षेत्रक्षेत्रज्ञरूपेप्रकृतीयोनीकारणभूतेयेषांतान्येतद्योनीनिस्थावरजंगमा
त्मकानिसर्वाणिभूतानीत्युपधारयबुद्ध्यस्व तत्रजडाप्रकृतिर्देहरूपेणपरिणमते चेतनातुमदंशभूताभोक्तृत्वेनदेहेषुप्रविश्यस्वकर्मणातानि

अपरेयमितस्त्वन्यांप्रकृतिंविद्धिमेपराम् ॥ जीवभूतांमहाबाहोययेदंधार्यतेजगत् ॥ ५ ॥
एतद्योनीनिभूतानिसर्वाणीत्युपधारय ॥ अहंकृत्स्नस्यजगतःप्रभवःप्रलयस्तथा ॥ ६ ॥
मत्तःपरतरंनान्यत्किंचिदस्तिधनंजय ॥ मयिसर्वमिदंप्रोतंसूत्रेमणिगणाइव ॥ ७ ॥
रसोऽहमप्सुकौंतेयप्रभाऽस्मिशशिसूर्ययोः ॥ प्रणवःसर्ववेदेषुशब्दःखेपौरुषंनृषु ॥ ८ ॥

धारयति तेचमदीयेप्रकृतीमत्तःसंभूते अतोऽहमेवकृत्स्नस्यसप्रकृतिकस्यजगतःप्रभवः प्रकर्षेणभवत्यस्मादितिप्रभवः परंकारणमहमि
त्यर्थः तथाप्रलीयतेऽनेनेतिप्रलयः संहर्ताप्यहमेवेतिभावः ॥ ६ ॥ यस्मादेवंतस्मान्मत्तइति मत्तःसकाशात्परतरंश्रेष्ठं जगतःसृष्टिसंहारयोः
स्वतंत्रंकारणंकिंचिदपिनास्ति स्थितिहेतुरप्यहमेवेत्याह मयीति मयिसर्वमिदंजगत्प्रोतंग्रथितमाश्रितमित्यर्थः दृष्टांतःस्पष्टः ॥७॥ जगतः
स्थतिहेतुत्वंप्रपंचयति रसोऽहमितिपंचभिः अप्सुरसोऽहंरसतन्मात्ररूपयाविभूत्यातदाश्रयत्वेनाप्सुस्थितोऽहमित्यर्थः तथाशशिसूर्ययोः

प्रभास्मिचंद्रेऽर्केचप्रकाशरूपयाविभूत्यातदाश्रयत्वेनस्थितोऽहमित्यर्थः एवमुत्तरत्रापिद्रष्टव्यम् सर्वेषुवेदेषुवैखरीरूपेषुतन्मूलभूतःप्रणव ओंकारोऽस्मि खेआकाशेशब्दतन्मात्ररूपोऽस्मिन्नृषु पुरुषेषुपौरुषमुद्यमोऽस्मि उद्यमेहिपुरुषास्तिष्ठंति॥८॥किंच पुण्यइति पुंण्योऽविकृतो गंधःगंधतन्मात्रंपृथिव्याआश्रयभूतमहमित्यर्थः यद्वा विभूतिरूपेणाश्रयत्वस्यविवक्षितत्वात्सुरभिगंधस्यैवोत्कृष्टतयाविभूतित्वात्पुण्योगं धइत्युक्तम् तथाविभावसावग्नौयत्तेजःसहजादीप्तिस्तदहम् सर्वभूतेषुजीवनंप्राणधारणमायुरहमित्यर्थः तपस्विषुवानप्रस्थादिषुद्वंद्वसहनरू

पुण्योगंधःपृथिव्यांचतेजश्चास्मिविभावसौ ॥ जीवनंसर्वभूतेषुतपश्चास्मितपस्विषु ॥ ९ ॥
बीजंमांसर्वभूतानांविद्धिपार्थसनातनम् ॥ बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मितेजस्तेजस्विनामहम् ॥ १० ॥
बलंबलवतामस्मिकामरागविवर्जितम् ॥ धर्माविरुद्धोभूतेषुकामोऽस्मिभरतर्षभ ॥ ११ ॥

पंतपोऽस्मि ॥ ९ ॥ किंच बीजमिति सर्वेषांचराचराणांभूतानांबीजंसजातीयकार्योत्पादनसामर्थ्यंसनातनंनित्यमुत्तरोत्तरसर्वकार्येष्वनु स्यूतंतदेवबीजंमद्विभूतिंविद्धि नतुप्रतिव्यक्तिविनश्यत् तथाबुद्धिमतांबुद्धिःप्रज्ञाहमस्मि तेजस्विनांतेजःप्रागल्भ्यमहम् ॥१०॥किंच बलमि ति कामोऽप्राप्तेवस्तुन्यभिलाषोराजसः रागः पुनरभिलषितेऽर्थेप्राप्तेऽपिपुनरधिकेऽर्थेचित्तरंजनात्मकस्तृष्णापरपर्यायस्तामसस्ताभ्यांविव र्जितंबलवतांबलमस्मि सात्विकंस्वधर्मानुष्ठानसामर्थ्यमहमित्यर्थः स्वधर्मेणाविरुद्धःस्वदारेषुपुत्रोत्पत्तिमात्रोपयोगीकामोऽहम् ॥११॥

किंच येचेति येचान्येऽपिसात्विकाभावाः शमदमादयः राजसाश्चद्वेषदर्पादयः तामसाश्चशोकमोहादयः प्राणिनांस्वकर्मवशाज्जायंते ता न्सर्वान्मत्तएवजातानितिविद्धि मदीयप्रकृतिगुणत्रयकार्यत्वात् एवमपितेष्वहंनवर्ते जीववत्तदधीनोऽहंनभवामीत्यर्थः तेतुमदधीनाःसंतो मयिवर्ततइत्यर्थः ॥ १२ ॥ एवंभूतंत्वांपरमेश्वरमयंजनःकिमितिनजानातीत्यतआहत्रिभिरिति त्रिभिस्त्रिविधैरेभिःपूर्वोक्तैः गुणमयैःकाम लोभादिभिर्गुणविकारैः भावैःस्वभावैर्मोहितमिदंजगत् अतोमांनाभिजानाति कथंभूतं एभ्योभावेभ्यःपरम् एभिरसंस्पृष्टम् एतेषांनियंतार

येचैवसात्विकाभावाराजसास्तामसाश्चये ॥ मत्तएवेतितान्विद्धिनत्वहंतेषुतेमयि ॥ १२ ॥
त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिःसर्वमिदंजगत् ॥ मोहितंनाभिजानातिमामेभ्यःपरमव्ययम् ॥ १३ ॥
दैवीह्येषागुणमयीमममायादुरत्यया ॥ मामेवयेप्रपद्यंतेमायामेतांतरंतिते ॥ १४ ॥
नमांदुष्कृतिनोमूढाःप्रपद्यंतेनराधमाः ॥ माययापहृतज्ञानाआसुरंभावमाश्रिताः ॥ १५ ॥

म् अतएवाव्ययं निर्विकारमित्यर्थः ॥ १३ ॥ केतर्हित्वांजानंतीत्यतआह दैवीहीति दैवीअलौकिकी अत्यद्भुतेत्यर्थः गुणमयीसत्वादिगु णविकारात्मिका ममपरमेश्वरस्यशक्तिर्मायादुरत्ययादुस्तरा हिप्रसिद्धमेतत् तथापियेमामेवेत्येवकारेणाव्यभिचारिण्याभक्त्याप्रपद्यंते भजंति तेमायामेतांदुस्तरामपितरंति ततोमांजानंतीतिभावः ॥ १४ ॥ किमितितर्हिसर्वेत्वामेवनभजंतितत्राह नमामिति नरेषुयेऽध मास्तेमांनप्रपद्यंतेनभजंति अधमत्वेहेतुः मूढाः विवेकशून्याः तत्कुतः दुष्कृतिनःपापशीलाः अतोमाययापहृतंनिरस्तंशास्त्राचार्यो

पदेशाभ्यांजातमपिज्ञानंयेषांतेतथा अतएव दंभोदर्पोऽभिमानश्चक्रोधःपारुष्यमेवचेत्यादिनावक्ष्यमाणमासुरंभावंस्वभावंप्राप्ताःसंतोन मांभजंति ॥ १५ ॥ सुकृतिनस्तुमांभजंतितेचसुकृततारतम्येनचतुर्विधाइत्याह चतुर्विधाइति पूर्वजन्मसुयेकृतपुण्याजनास्तेमांभजंति तेतुचतुर्विधाः आर्तोरोगाद्यभिभूतः सयदिपूर्वंकृतपुण्यस्तर्हिमांभजति अन्यथाक्षुद्रदेवताभजनेनसंसरति एवमुत्तरत्रापिद्रष्टव्यम् जिज्ञासुरात्मज्ञानेच्छुः अर्थार्थीअत्रवापरत्रवाभोगसाधनभूतार्थलिप्सुः ज्ञानीचआत्मवित् ॥ १६ ॥ एतेषांमध्येज्ञानीश्रेष्ठइत्याह तेषामिति तेषांमध्येज्ञानीविशिष्टः तत्रहेतवः नित्ययुक्तःसदामन्निष्ठः एकस्मिन्मय्येवभक्तिर्यस्यसः ज्ञानिनोदेहाद्यभिमानाभावेनचित्तविक्षेपाभावान्नि

चतुर्विधाभजंतेमांजनाःसुकृतिनोऽर्जुन ॥ आर्तोजिज्ञासुरर्थार्थीज्ञानीचभरतर्षभ ॥ १६ ॥
तेषांज्ञानीनित्ययुक्तएकभक्तिर्विशिष्यते ॥ प्रियोहिज्ञानिनोऽत्यर्थमहंसचममप्रियः ॥ १७ ॥
उदाराःसर्वएवैतेज्ञानीत्वात्मैवमेमतम् ॥ आस्थितःसहियुक्तात्मामामेवानुत्तमांगतिम् ॥ १८ ॥

त्ययुक्तत्वमेकांतभक्तित्वंचसंभवतिनान्यस्य अतएवहितस्याहमत्यंतंप्रियः सचमम तस्मादेतैर्नित्ययुक्तत्वादिभिश्चतुर्भिर्हेतुभिःसउत्तमइत्यर्थः ॥ १७ ॥ तर्हिकिमितरेत्रयस्त्वद्भक्ताःसंसरंतिनहिनहीत्याह उदाराइति सर्वेप्येतेउदाराःमहांतः मोक्षभाजएवेत्यर्थः ज्ञानीपुनरात्मैवेतिमेमतंनिश्चयः हियस्मात् सज्ञानीयुक्तात्मामदेकचित्तःसन् नविद्यतेउत्तमायस्यास्तामनुत्तमांसर्वोत्तमांगतिं मामेवास्थितः आश्रितवान्मद्व्यतिरिक्तमन्यत्फलंनमन्यतइत्यर्थः ॥ १८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

एवंभूतोमद्भक्तोऽतिदुर्लभइत्याह बहूनामिति बहूनांजन्मनांकिंचित्किंचित्पुण्योपचयेनांतेचरमेजन्मनिज्ञानवान्सन्सर्वमिदंचराचरंवासुदे
वएवेतिसर्वात्मदृष्ट्यामांप्रपद्यते भजति अतःसमहात्माऽपरिच्छिन्नदृष्टिःसुदुर्लभः ॥ १९ ॥ तदेवंकामिनोऽपिसंतःकामप्रापयेपरमेश्वरं
मामेवभजंति तेकामान्प्राप्यशनैर्मुच्यंतइत्युक्तम् येत्वत्यंतंराजसास्तामसाश्चकामाभिभूताःक्षुद्रदेवताःसेवंते तेसंसरंतीत्याह कामैरितिच
तुर्भिः येतुतैस्तैःपुत्रकीर्तिशत्रुजयादिविषयैःकामैरपहृतविवेकाःसंतः अन्याःक्षुद्राःभूतप्रेतयक्षादिदेवताभजंति किंकृत्वा तत्तद्देवताराधने

बहूनांजन्मनामंतेज्ञानवान्मांप्रपद्यते ॥ वासुदेवःसर्वमितिसमहात्मासुदुर्लभः ॥ १९ ॥ कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाःप्रपद्यंते
ऽन्यदेवताः ॥ तंतंनियममास्थायप्रकृत्यानियताःस्वया ॥ २० ॥ योयोयांयांतनुंभक्तःश्रद्धयार्चितुमिच्छति ॥ तस्यत
स्याचलांश्रद्धांतामेवविदधाम्यहम् ॥ २१ ॥ सतयाश्रद्धयायुक्तस्तस्याराधनमीहते ॥ लभतेचततःकामान्मयैवविहिता
न्हितान् ॥ २२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ योयोनियमउपवासादिलक्षणस्तंतंनियमंस्वीकृत्य तत्रापिस्वकीय

याप्रकृत्यापूर्वाभ्यासवासनया नियताःसंतोदेवताविशेषंभजंति ॥ २० ॥ योयोयामिति तेषांमध्ये योयोभक्तः यांयांतनुंदेवतारूपांम
दीयामेवमूर्तिंश्रद्धयार्चितुमिच्छतिप्रवर्तते तस्यतस्यभक्तस्यतत्तन्मूर्तिविषयांतामेवश्रद्धामचलांदृढांअहमंतर्यामीविदधामिकरोमि ॥ २१ ॥
ततश्च सतयेति सभक्तस्तयादृढयाश्रद्धयातस्यास्तनोराराधनमीहते करोति ततश्चयेसंकल्पिताःकामास्तान्कामान्ततोदेवताविशेषा
ल्लभते किंतु मयैवतत्तद्देवतांतर्यामिणाविहितान्निर्मितान् हिस्फुटमेवतत्तद्देवतानामपिमदधीनत्वान्ममूर्तित्वाच्चेत्यर्थः ॥ २२ ॥ ॥

तदेवं यद्यपिसर्वाअपिदेवताममैवमूर्तयः अतस्तदाराधनमपिवस्तुतोमदाराधनमेव तत्तत्फलदातापिचाहमेव तथापिसाक्षान्मद्भक्तानां चतेषांचफलवैषम्यंभवतीत्याह अंतवत्त्विति अल्पमेधसांपरिच्छिन्नदृष्टीनांमयादत्तमपितत्फलमन्तवत् विनाशिभवति तदेवाह देवान्य जंतीतिदेवयजः तेदेवानंतवतोयांति मद्भक्तास्तुमांअनाद्यंतंपरमानंदंप्राप्नुवंति ॥२३॥ ननुचसमानेप्रयासेमहतिचफलविशेषेसतिसर्वेऽपि किमितिदेवतांतरंहित्वात्वामेवनभजंतितत्राह अव्यक्तमिति अव्यक्तंप्रपंचातीतंमांव्यक्तिंमनुष्यमत्स्यकूर्मादिभावंप्राप्तमल्पबुद्धयोमन्यंते तत्रहेतुः ममपरंभावंस्वरूपमजानंतः कथंभूतम् अव्ययंनित्यं नविद्यतेउत्तमोयस्मात्तंभावं अतोजगद्रक्षार्थंलीलयाविष्कृतनानाविशु

अंतवत्तुफलंतेषांतद्भवत्यल्पमेधसाम् ॥ देवान्देवयजोयांतिमद्भक्तायांतिमामपि ॥ २३ ॥
अव्यक्तंव्यक्तिमापन्नंमन्यंतेमामबुद्धयः ॥ परंभावमजानंतोममाव्ययमनुत्तमम् ॥ २४ ॥
नाहंप्रकाशःसर्वस्ययोगमायासमावृतः ॥ मूढोऽयंनाभिजानातिलोकोमामजमव्ययम् ॥ २५ ॥

द्धोर्जितसत्वमूर्तिंमांपरमेश्वरंस्वकर्मनिर्मितभौतिकदेहंदेवतांतरसमंपश्यंतोमंदमतयोमांनातीवाद्रियंते प्रत्युतक्षिप्रफलंदेवतांतरमेवभ जंति तेचोक्तप्रकारेणअंतवत्फलंप्राप्नुवंतीत्यर्थः ॥ २४ ॥ तेषांस्वाज्ञानेहेतुमाह नाहमिति सर्वस्यलोकस्यनाहंप्रकाशः प्रकटोनभवा मि किंतुमद्भक्तानामेव यतोयोगमाययासमावृतः योगोयुक्तिः मदीयः कोप्यचिंत्यप्रज्ञाविलासः सएवमाया अघटमानघटनाचातुर्यं अनयासंच्छन्नः अतएवमत्स्वरूपज्ञानेमूढःसन्नयंलोकः अजमव्ययंचमांनजानाति ॥ २५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

सर्वोत्तमंमत्स्वरूपंअजानंतइत्युक्तम् तदेवस्वस्यसर्वोत्तमत्वमनावृतज्ञानशक्तित्वेनदर्शयन्नन्येषामज्ञानमेवाह वेदेति समतीतानिविन
ष्टानिवर्तमानानिभावीनिचत्रिकालवर्तीनिभूतानिस्थावरजंगमानिसर्वाण्यहंवेद जानामि मायाश्रयत्वान्मम तस्याःस्वाश्रयव्यामोह
कत्वाभावात्इतिप्रसिद्धम् मांतुनकोपिवेत्ति मन्मायामोहितत्वात् प्रसिद्धंहिलोकेमायायाःस्वाश्रयाधीनत्वमन्यमोहकत्वंच ॥ २६ ॥
तदेवंमायाविषयत्वेनजीवानांपरमेश्वराज्ञानमुक्तम् तस्यैवाज्ञानस्यदृढत्वेकारणमाह इच्छाद्वेषसमुत्थेनेति सृज्यतइतिसर्गः सर्गेस्थूल

वेदाहंसमतीतानिवर्तमानानिचार्जुन ॥ भविष्याणिचभूतानिमांतुवेदनकश्चन ॥ २६ ॥
इच्छाद्वेषसमुत्थेनद्वंद्वमोहेनभारत ॥ सर्वभूतानिसंमोहंसर्गेयांतिपरंतप ॥ २७ ॥
येषांत्वंतगतंपापंजनानांपुण्यकर्मणाम् ॥ तेद्वंद्वमोहनिर्मुक्ताभजंतेमांदृढव्रताः ॥ २८ ॥

देहोत्पत्तौसत्यां तदनुकूलेइच्छा तत्प्रतिकूलेचद्वेषः ताभ्यांसमुत्थःसमुद्भूतोयःशीतोष्णसुखदुःखादिद्वंद्वनिमित्तोमोहोविवेकभ्रंशःतेन सर्व
भूतानिसंमोहंचअहमेवसुखीदुःखीचेतिगाढतरमभिनिवेशंप्राप्नुवंतिअतस्तानिमज्ज्ञानाभावान्नमांजानंतीतिभावः ॥२७॥ कुतस्तर्हिकेचन
त्वांभजंतोदृश्यंतेतत्राह येषामिति येषांतुपुण्याचरणशीलानांसर्वप्रतिबंधकंपापंअंतगतम् नष्टम् तेद्वंद्वनिमित्तेनमोहेननिर्मुक्ताः दृढव्रता
एकांतिनःसंतोमांभजंते ॥ २८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

एवंचमांभजंतस्तेसर्वंविज्ञेयंविज्ञायकृतार्थाभवंतीत्याह जरामरणेति जरामरणयोर्निरासार्थंमामाश्रित्ययेप्रयतंतेतेतत्परंब्रह्मविदुःकृत्स्नम
ध्यात्मंचविदुः येनतत्प्राप्तव्यंतंदेहादिव्यतिरिक्तंशुद्धमात्मानंचजानंतीत्यर्थः तत्साधनभूतमखिलंसरहस्यंकर्मचजानंति ॥ २९ ॥ नचैवं
भूतानांयोगभ्रंशशंकापीत्याह साधिभूताधिदैवमिति अधिभूतादिशब्दानामर्थंभगवानेवानंतराध्यायेऽव्याख्यास्यति अधिभूतेनाधिदैवेन
चसहाधियज्ञेनचसहितंयेमांभजंति तेयुक्तचेतसःमय्यासक्तमनसः प्रयाणकालेऽपिमरणसमयेऽपिमांविदुर्जानंति नतुतदापिव्याकुलीभूय

जरामरणमोक्षायमामाश्रित्ययतंतिये ॥ तेब्रह्मतद्विदुःकृत्स्नमध्यात्मंकर्मचाखिलम् ॥ २९ ॥ साधिभूताधिदैवंमां
साधियज्ञंचयेविदुः ॥ प्रयाणकालेऽपिचमांतेविदुर्युक्तचेतसः ॥ ३० ॥ इतिश्रीमद्भगव०ज्ञानविज्ञानयोगोनामसप्त
मोऽध्यायः॥७॥ ॥अर्जुनउवाच॥ ॥किंतद्ब्रह्मकिमध्यात्मंकिंकर्मपुरुषोत्तम॥ अधिभूतंचकिंप्रोक्तमाधिदैवंकिमुच्यते
॥ १ ॥ अधियज्ञःकथंकोऽत्रदेहेऽस्मिन्मधुसूदन ॥ प्रयाणकालेचकथंज्ञेयोऽसिनियतात्मभिः॥ २ ॥ ॥ ॥

मांविस्मरंति अतोमद्भक्तानांनयोगभ्रंशशंकेत्यर्थः ॥३०॥ कृष्णभक्तैरयत्नेनब्रह्मज्ञानमवाप्यते इतिविज्ञानयोगाख्येसप्तमेसंप्रकाशितम् १
इतिसुबोधिन्यांटीकायां सप्त० ॥७॥ ॥ ब्रह्मकर्माधिभूतादिविदुःकृष्णैकचेतसः इत्युक्तंब्रह्मकर्मादिस्पष्टमष्टमउच्यते ॥१॥ पूर्वाध्यायांते
भगवतोपक्षिप्तानांब्रह्माध्यात्मादिसप्तानांपदार्थानांतत्त्वंजिज्ञासुरर्जुनउवाच किंतद्ब्रह्मेतिद्वाभ्याम् स्पष्टोर्थः ॥ १ ॥ किंच अधियज्ञइति
अत्रदेहेयोयज्ञोवर्ततेतस्मिन्कोऽधियज्ञः अधिष्ठाताप्रयोजकः फलदाताचकइत्यर्थः स्वरूपंपृष्ट्वाअधिष्ठानप्रकारंपृच्छति कथंकेनप्रकारे

णासावस्मिन्देहेस्थितोयज्ञमधितिष्ठतीत्यर्थः यज्ञग्रहणंसर्वकर्मणामुपलक्षणार्थम् अंतकालेचनियतचित्तैःपुरुषैःकथंकेनोपायेनज्ञेयोऽसि
॥ २ ॥ प्रश्नक्रमेणोत्तरंश्रीभगवानुवाच अक्षरमितित्रिभिः नक्षरतिनचलतीत्यक्षरम् ननुजीवोऽप्यक्षरस्तत्राह परमंयदक्षरंजगतांमूलकार
णंतद्ब्रह्म एतद्वैतदक्षरंगार्गिब्राह्मणाअभिवदंतीतिश्रुतेः स्वस्यैवब्रह्मणएवांशतोजीवरूपेणभवनंस्वभावः सएवात्मानंदेहमधिकृत्यभोक्तृ
त्वेनवर्तमानोऽध्यात्मशब्देनोच्यतइत्यर्थः भूतानांजरायुजादीनांभावउत्पत्तिः उद्भवश्चउत्कृष्टत्वेनभवनमुद्भवःआदित्याज्जायतेवृष्टिर्वृष्टे
रन्नंततःप्रजाइत्युक्तक्रमेणवृद्धिःतौभूतभावोद्भवौकरोतियः विसर्गःदेवतोद्देशेनद्रव्यत्यागरूपोयज्ञः सर्वकर्मणामुपलक्षणमेतत्सकर्मशब्द

श्रीभगवानुवाच ॥ अक्षरंब्रह्मपरमंस्वभावोऽध्यात्ममुच्यते ॥ भूतभावोद्भवकरोविसर्गःकर्मसं
ज्ञितः ॥ ३ ॥ अधिभूतंक्षरोभावःपुरुषश्चाधिदैवतम् ॥ अधियज्ञोऽहमेवात्रदेहेदेहभृतांवर ॥ ४ ॥

वाच्यः॥३॥किंच अधिभूतमिति क्षरोविनश्वरोभावोदेहादिपदार्थोभूतंप्राणिमात्रमधिकृत्यभवतीत्यधिभूतमुच्यते. पुरुषोवैराजःसूर्यमंडल
मध्यवर्तीस्वांशभूतसर्वदेवतानामधिपतिरधिदैवतमुच्यते अधिदैवतमधिष्ठात्रीदेवता सवैशरीरीप्रथमःसवैपुरुषउच्यते आदिकर्त्तासभू
तानांब्रह्माग्रेसमवर्ततेतिश्रुतेः अत्रास्मिन्देहेंऽतर्यामित्वेनस्थितोऽहमेवाधियज्ञोयज्ञाधिष्ठात्रीदेवता यज्ञादिकर्मप्रवर्तकस्तत्फलदाताचक
थमित्यस्योत्तरमनेनैवोक्तंद्रष्टव्यम् अंतर्यामिणोऽसंगत्वादिभिर्गुणैर्जीववैलक्षण्येनदेहांतर्वर्तित्वस्यप्रसिद्धत्वात् तथाचश्रुतिः द्वासुपर्णा
सयुजासखायासमानंवृक्षंपरिषस्वजाते तयोरन्यःपिप्पलंस्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योअभिचाकशीतीति देहभृतांमध्येश्रेष्ठइतिसंबोधयन्त्वमप्ये

वंभूतमंतर्यामिणंपराधीनस्वप्रवृत्तिनिवृत्त्यन्वयव्यतिरेकाभ्यांबोद्धुमर्हसीतिसूचयति ॥ ४ ॥ प्रयाणकालेचकथंज्ञेयोऽसीत्यनेनपृष्टमंत
कालज्ञानोपायंतत्फलंचदर्शयति अंतकालइति मामेवोक्तलक्षणमंतर्यामिरूपंपरमेश्वरंस्मरन्देहंत्यक्त्वायःप्रकर्षेणार्चिरादिमार्गेणयाति स
मद्भावंमद्रूपतांयाति अत्रचसंशयोनास्ति स्मरणंज्ञानोपायोमद्भावापत्तिश्चफलमित्यर्थः ॥ ५ ॥ नकेवलंमांस्मरन्मद्भावंप्राप्नोतीतिनियमः
किंतर्हि यंयमिति यंयंभावंदेवतांतरंवान्यमपिवाअंतकालेस्मरन्देहंत्यजति तंतमेवस्मर्यमाणंभावंप्राप्नोति अंतकालेभावविशेषस्मरणेहे
तुः सदेति सर्वदातस्यभावोभावनानुचिंतनंतेनभावितोवासितचित्तः ॥ ६ ॥ तस्मादिति यस्मात्पूर्ववासनैवांतकालेस्मृतिहेतुः नहितदा

अंतकालेचमामेवस्मरन्मुक्त्वाकलेवरम् ॥ यःप्रयातिसमद्भावंयातिनास्त्यत्रसंशयः ॥५॥ यंयंवापिस्मरन्भावंत्यजत्यं
तेकलेवरम् ॥ तंतमेवैतिकौंतेयसदातद्भावभावितः ॥६॥ तस्मात्सर्वेषुकालेषुमामनुस्मरयुद्ध्यच ॥ मय्यर्पितमनोबुद्धिर्मा
मेवैष्यस्यसंशयः ॥ ७ ॥ अभ्यासयोगयुक्तेनचेतसानान्यगामिना ॥ परमंपुरुषंदिव्यंयातिपार्थानुचिंतयन् ॥ ८ ॥

विवशस्यस्मरणोद्यमःसंभवति तस्मात्सर्वदामामनुस्मरानुचिंतय संततस्मरणंचचित्तशुद्धिंविनानभवति अतोयुद्ध्यचयुद्ध्यस्व चित्तशुद्ध्य
र्थंयुद्धादिकंस्वधर्मंचानुतिष्ठेत्यर्थः एवंमय्यर्पितंमनःसंकल्पात्मकंबुद्धिश्चव्यवसायात्मिकायेनत्वया सत्वंमामेवप्राप्स्यसि असंशयःसंश
योऽत्रनास्ति ॥७॥ संततस्मरणस्यचाभ्यासोंऽतरंगसाधनमितिदर्शयन्नाह अभ्यासेति अभ्यासःसजातीयप्रत्ययप्रवाहः सएवयोगउपाय
स्तेनयुक्तेनैकाग्रेण अतएवनान्यंविषयंगंतुंशीलंयस्यतेनचेतसादिव्यंद्योतनात्मकंपरमंपुरुषंपरमेश्वरमनुचिंतयन्हेपार्थतमेवयातीति॥८॥

पुनरप्यनुचिंतनायंपुरुषंविशिनष्टि कविमितिद्वाभ्याम् कविंसर्वज्ञम् सर्वविद्यानिर्मातारं पुराणमनादिसिद्धम् अनुशासितारंनियंतारम् अणोःसूक्ष्मादप्यणीयांसमतिसूक्ष्मम् आकाशकालदिग्भ्योऽप्यतिसूक्ष्मतरम् सर्वस्यधातारंपोषकम् अपरिमितमहिमत्वादचिंत्यरूपम् म लीमसयोर्मनोबुद्ध्योरगोचरं आदित्यवत्स्वपरप्रकाशात्मकोवर्णःस्वरूपंयस्यतम् तमसःप्रकृतेःपरस्ताद्वर्तमानम् वेदाहमेतंपुरुषंमहांतमा दित्यवर्णंतमसःपरस्तादितिश्रुतेः ॥ ९ ॥ सप्रपंचप्रकृतिंभित्त्वायस्तिष्ठति एवंभूतंपुरुषमंतकालेभक्तियुक्तोनिश्चलेनविक्षेपरहितेनमनसा

कविंपुराणमनुशासितारमणोरणीयांसमनुस्मरेद्यः॥ सर्वस्यधातारमचिंत्यरूपमादित्यवर्णंतमसःपरस्तात्॥ ९ ॥
प्रयाणकालेमनसाचलेनभक्त्यायुक्तोयोगबलेनचैव ॥ भ्रुवोर्मध्येप्राणमावेश्यसम्यक्सतंपरंपुरुषमुपैतिदिव्यम् ॥
॥१०॥ यदक्षरंवेदविदोवदंतिविशंतियद्यतयोवीतरागाः॥ यदिच्छंतोब्रह्मचर्यंचरंतितत्तेपदंसंग्रहेणप्रवक्ष्ये॥११॥

योऽनुस्मरेत् मनोनैश्चल्येहेतुः योगबलेनसम्यक्सुषुम्नामार्गेणभ्रुवोर्मध्येप्राणमावेश्येति सतंपरंपुरुषंपरात्मस्वरूपं दिव्यंद्योतनात्मकंप्रा प्नोति ॥ १० ॥ केवलादभ्यासयोगादपिप्रणवाधारमभ्यासमंतरंगंविधित्सुःप्रतिजानीते यदक्षरमिति यदक्षरंवेदांतज्ञावदंति एतस्य वाक्षरस्यप्रशासनेगार्गिसूर्याचंद्रमसौविधृतौतिष्ठतइतिश्रुतेः वीतोरागोयेभ्यस्तेवीतरागायतयःप्रयत्नवंतोयद्विशंति यच्चज्ञातुमिच्छंतोगुरु कुलेब्रह्मचर्यंचरंति तत्तेतुभ्यं पदंपद्यतेगम्यतेइतिपदंप्राप्यंसंग्रहेणसंक्षेपेणप्रवक्ष्ये तत्प्राप्त्युपायंकथयिष्यामीत्यर्थः ॥ ११ ॥ ॥ ॥

प्रतिज्ञातमुपायंसांगमाह सर्वेतिद्वाभ्याम् सर्वाणींद्रियद्वाराणिसंयम्यप्रत्याहृत्यचक्षुरादिभिर्बाह्यविषयग्रहणमकुर्वन्नित्यर्थः मनश्चहृदिनिरु द्ध्यबाह्यविषयस्मरणमकुर्वन्नित्यर्थः मूर्ध्निभ्रुवोर्मध्येप्राणमाधाययोगस्यधारणांस्थैर्यमास्थितआश्रितवान्सन् ॥ १२ ॥ ओमिति ओमि त्येकंयदक्षरंतदेव ब्रह्मवाचकत्वाद्वाप्रतिमादिवद्ब्रह्मप्रतीकत्वाद्वाब्रह्म तद्व्याहरन्नुच्चारयन् तद्वाच्यंचमामनुस्मरन्नेवदेहंत्यजन्यःप्रकर्षेणया ति अर्चिरादिमार्गेण सपरमांश्रेष्ठांमद्गतिंयातिप्राप्नोति ॥ १३ ॥ एवंचांतकालेधारणयामत्प्राप्तिर्नित्याभ्यासवशातएवभवति नान्यस्ये

सर्वद्वाराणिसंयम्यमनोहृदिनिरुध्यच ॥ मूर्ध्न्याधायात्मनःप्राणमास्थितोयोगधारणाम् ॥ १२ ॥
ओमित्येकाक्षरंब्रह्मव्याहरन्मामनुस्मरन् ॥ यःप्रयातित्यजन्देहंसयातिपरमांगतिम् ॥ १३ ॥
अनन्यचेताःसततंयोमांस्मरतिनित्यशः ॥ तस्याहंसुलभःपार्थनित्ययुक्तस्ययोगिनः ॥ १४ ॥
मामुपेत्यपुनर्जन्मदुःखालयमशाश्वतम् ॥ नाप्नुवंतिमहात्मानःसंसिद्धिंपरमांगताः ॥ १५ ॥

तिपूर्वोक्तमेवानुस्मारयति अनन्येति नास्त्यन्यस्मिंश्चेतोयस्यतथाभूतःसन् योमांसततंनिरंतरंनित्यशःप्रतिदिनंस्मरति तस्यनित्ययुक्त स्यसमाहितस्याहंसुखेनलभ्योऽस्मि नान्यस्य ॥ १४ ॥ यद्यप्येवंत्वंसुलभोऽसिततःकिमतआह मामिति उक्तलक्षणामहात्मानो मद्भ क्तामांप्राप्यपुनर्दुःखाश्रयमनित्यंचजन्मनप्राप्नुवंति यतस्तेपरमांसम्यक्सिद्धिंमोक्षमेवप्राप्ताः पुनर्जन्मदुःखानांचालयंस्थानंतेमामुपेत्यन प्राप्नुवंतीतिवा ॥ १५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

एतदेवसर्वेष्वपिलोकेषुपुनरावृत्तिंदर्शयन्निर्धारयति आब्रह्मेति ब्रह्मणोभुवनंवासस्थानंब्रह्मलोकस्तमभिव्याप्य सर्वेलोकाःपुनरावर्तन शीलाः ब्रह्मलोकस्यापिविनाशित्वात्तत्प्राप्तानामनुत्पन्नज्ञानानामवश्यंभाविपुनर्जन्म यएवंक्रममुक्तिफलाभिरुपासनाभिर्ब्रह्मलोकंप्राप्ताः तेषामेवतत्रोत्पन्नज्ञानानांब्रह्मणासहमोक्षोनान्येषाम् तथाच ब्रह्मणासहतेसर्वेसंप्राप्तेप्रतिसंचरे परस्यांतेकृतात्मानःप्रविशंतिपरंपदम् परस्यांतेब्रह्मणःपरमायुषोंऽते कृतात्मानोब्रह्मभावापादितमनोवृत्तयः कर्मद्वारेणयेषांब्रह्मलोकप्राप्तिस्तेषांनमोक्षइतिपरिनिष्ठितिः मामुपे त्यवर्तमानानांतु पुनर्जन्मनास्त्येवेत्यर्थः ॥ १६ ॥ ननुच तपस्विनोदानशीलावीतरागास्तितिक्षवः त्रिलोक्याउपरिस्थानंलभंतेशोक

आब्रह्मभुवनाल्लोकाःपुनरावर्तिनोऽर्जुन ॥ मामुपेत्यतुकौन्तेयपुनर्जन्मनविद्यते ॥ १६ ॥
सहस्रयुगपर्यंतमहर्यद्ब्रह्मणोविदुः ॥ रात्रिंयुगसहस्रांतांतेऽहोरात्रविदोजनाः ॥ १७ ॥

वर्जितमित्यादिपुराणवाक्यैस्त्रिलोक्याःसकाशान्महर्लोकादीनामुत्कृष्टत्वंगम्यते विनाशित्वेचसर्वेषामवैशिष्ट्येकथमसौविशेषःस्यादित्या शंक्य बहुकल्पकालावस्थायित्वनिमित्तोऽसौविशेषइत्याशयेनस्वमानेनशतवर्षायुषोब्रह्मणोऽहन्यहनित्रिलोक्याउत्पत्तिर्निशिनिशिचल योभवतीतिदर्शयिष्यन्ब्रह्मणोऽहोरात्रयोःप्रमाणमाह सहस्रेति सहस्रंयुगानिपर्यंतोऽवसानंयस्यतद्ब्रह्मणोयदहस्तद्येविदुःयुगसहस्रांअं तोयस्यास्तांरात्रिंच योगबलेनयेविदुस्तएवसर्वज्ञाजनाअहोरात्रविदः येषांतुकेवलंचंद्रार्कगत्यैवज्ञानंतेतथाअहोरात्रविदोनभवंति अल्पद र्शित्वात् युगशब्देनात्रचतुर्युगमभिप्रेतम् चतुर्युगसहस्रंतुब्रह्मणोदिनमुच्यतइतिविष्णुपुराणोक्तेः ब्रह्मणइतिचमहर्लोकादिवासि

नामप्युपलक्षणार्थम् तत्रायंकालगणनाप्रकारः मनुष्याणांयद्वर्षंतद्देवानामहोरात्रं तादृशैःअहोरात्रैः पक्षमासादिकल्पनयाद्वादशभि र्वर्षसहस्रैश्चतुर्युगंभवति चतुर्युगसहस्रंचब्रह्मणोदिनम् तावत्परिमाणैवरात्रिः तादृशैश्चाहोरात्रैःपक्षमासादिक्रमेणवर्षशतंब्रह्मणः पर मायुरिति ॥ १७॥ ततःकिमतआह अव्यक्तादिति कार्यस्याव्यक्तंरूपंकारणात्मकंतस्मादव्यक्तात्कारणरूपात् व्यज्यंतेअभिव्यज्यंतइति व्यक्तयश्चराचराणिभूतानिप्रादुर्भवंति कदा अहरागमेब्रह्मणोदिनस्योपक्रमे तथारात्रेरागमेब्रह्मशयने तस्मिन्नेवाव्यक्तसंज्ञकेकारणरूपेप्र लयंयांति यद्वा तेऽहोरात्रविदइत्येतन्नविधीयते किंतु तेप्रसिद्धाअहोरात्रविदोजनायद्ब्रह्मणोऽहर्विदुस्तस्याहआगमेअव्यक्ताद्व्यक्तयः

अव्यक्ताद्व्यक्तयःसर्वाःप्रभवंत्यहरागमे ॥ रात्र्यागमेप्रलीयंतेतत्रैवाव्यक्तसंज्ञके ॥ १८ ॥ भूतग्रामःसएवायंभूत्वा भूत्वाप्रलीयते ॥ रात्र्यागमेऽवशःपार्थप्रभवत्यहरागमे ॥१९॥ परस्तस्मात्तुभावोऽन्योव्यक्तोऽव्यक्तात्सनातनः ॥ यःससर्वेषुभूतेषुनश्यत्सुनविनश्यति ॥२०॥

प्रभवंति यांचरात्रिंविदुस्तस्यारात्रेरागमेप्रलीयंतेइतिद्वयोरन्वयः ॥ १८ ॥ त त्रचकृतनाशाकृताभ्यागमशंकांवारयन्वैराग्यार्थंसृष्टिप्रलयप्रवाहस्याविच्छेदंदर्शयति भूतेति भूतानांचराचरप्राणिनांग्रामःसमूहोयःप्रा गासीत्सएवायमहरागमेभूत्वारात्रेरागमेप्रलीयते प्रलीयपुनरप्यहरागमेऽवशः कर्मादिपरतंत्रःप्रभवति नान्यइत्यर्थः ॥ १९ ॥ लोकाना मनित्यत्वंप्रपंच्यपरमेश्वरस्वरूपस्यनित्यत्वंप्रपंचयति परइतिद्वाभ्याम् तस्माच्चराचरकारणभूतादव्यक्तात्परः तस्यापिकारणभूतोयो ऽन्यस्तद्विलक्षणोऽव्यक्तः चक्षुराद्यगोचरोभावः सनातनःअनादिः सतु सर्वेषुकार्यकारणलक्षणेषुभूतेषुनश्यत्स्वपि नविनश्यति ॥२०॥

अविनाशेप्रमाणंदर्शयन्नाह अव्यक्तइति योभावः अव्यक्तोऽतींद्रियोऽक्षरःप्रदेशनाशशून्यइति तथाक्षरात्संभवतीदंविश्वमित्यादिश्रुतिष्व क्षरइत्युक्तः तंपरमांगतिंगम्यंपुरुषार्थमाहुःपुरुषान्नपरंकिंचित्साकाष्ठासापरागतिरित्यादिश्रुतयः परमगतित्वमेवाह यंप्राप्यपुनर्ननिवर्तंत इति तद्धाममैवधामस्वरूपं ममैवेत्युपचारेषष्ठी राहोःशिरइतिवत् अतोऽहमेवपरमागतिरित्यर्थः ॥ २१ ॥ तत्प्राप्तौचभक्तिरंतरंगोपायइ त्युक्तमेवाह पुरुषइति सचाहंपरःपुरुषःअनन्यया नविद्यतेअन्यःशरणत्वेनयस्यास्तया एकांतभक्त्यैवलभ्योनान्यथा परत्वमेवाह यस्यका रणभूतस्यांतर्मध्येभूतानिस्थितानि येनचकारणभूतेनसर्वमिदंजगत्ततंव्याप्तम्॥२२॥ तदेवंपरमेश्वरोपासकाःतत्पदंप्राप्यननिवर्तंते अन्ये

अव्यक्तोऽक्षरइत्युक्तस्तमाहुःपरमांगतिम् ॥ यंप्राप्यननिवर्तंतेतद्धामपरमंमम ॥ २१ ॥

पुरुषःसपरःपार्थभक्त्यालभ्यस्त्वनन्यया ॥ यस्यांतःस्थानिभूतानियेनसर्वमिदंततम् ॥ २२ ॥

यत्रकालेत्वनावृत्तिमावृत्तिंचैवयोगिनः ॥ प्रयातायांतितंकालंवक्ष्यामिभरतर्षभ ॥ २३ ॥

त्वावर्तंतइत्युक्तम् तत्रकेनमार्गेणगतानावर्तंतेकेनवागताश्चावर्तंतइत्यपेक्षायामाह यत्रेति यत्रयस्मिन्कालेप्रयातायोगिनोऽनावृत्तिंयांति यस्मिंश्चकालेप्रयाताआवृत्तिंयांति तंकालंवक्ष्यामीत्यन्वयः अत्रचरश्म्यनुसारी अतश्चायनेऽपिदक्षिणइतिसूचितन्यायेनोत्तरायणादिकाल विशेषस्मरणस्यविवक्षितत्वात् कालशब्देनकालाभिमानिनीभिरतिवाहिकीभिर्देवताभिःप्राप्योमार्गउपलक्ष्यते अतोऽयमर्थः यस्मिन्का लाभिमानिदेवतोपलक्षितेमार्गेप्रयातायोगिनउपासकाःकर्मिणश्चयथाक्रममनावृत्तिमावृत्तिंचयांतितंकालाभिमानिदेवतोपलक्षितं मार्गं

कथयिष्यामीति अग्निज्योतिषोः कालाभिमानित्वाभावेऽपिभूयसामहरादिशब्दोक्तानांकालाभिमानित्वात्तत्साहचर्यादाम्रवनमित्यादिव त्कालशब्देनोपलक्षणमविरुद्धम् ॥ २३ ॥ तत्रानावृत्तिमार्गमाह अग्निरिति अग्निज्योतिःशब्दाभ्यां तेऽर्चिषमभिसंभवंतीतिश्रुत्युक्तार्चिरभि मानिनीदेवतोपलक्ष्यते अहरितिदिवसाभिमानिनी शुक्लइतिशुक्लपक्षाभिमानिनीउत्तरायणरूपाःषण्मासाइत्युत्तरायणाभिमानिनोएतच्चा न्येषामपिश्रुत्युक्तानांसंवत्सरदेवलोकादिदेवतानामुपलक्षणार्थं एवंभूतोयोमार्गःतत्रप्रयाताःगताःभगवदुपासकाजनाः ब्रह्मप्राप्नुवंति यत स्तेब्रह्मविदः तथाचश्रुतिः तेर्चिषमभिसंभवंति अर्चिषोहरहआपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान्षण्मासानुदङादित्यएतिमासेभ्योदेव

अग्निर्ज्योतिरहःशुक्लःषण्मासाउत्तरायणम् ॥ तत्रप्रयातागच्छंतिब्रह्मब्रह्मविदोजनाः२४धूमोरात्रिस्तथाकृष्णःषण्मा सादक्षिणायनम् ॥ तत्रचांद्रमसंज्योतिर्योगीप्राप्यनिवर्तते॥२५॥ लोकमिति नहिसद्योमुक्तिभाजांसम्यग्दर्शननिष्ठानांगतिर्वा

क्वचिदस्ति नतस्यप्राणाउत्क्रामंतीतिश्रुतेः॥२४॥आवृत्तिमार्गमाह धूमइतिधूमाभिमानिनीदेवता रात्र्यादिशब्दैश्चपूर्ववद्देवरात्रिकृष्णपक्ष दक्षिणायनरूपषण्मासाभिमानिन्यस्तिस्रोदेवताउपलक्ष्यंते एताभिर्देवताभिरुपलक्षितोयोमार्गस्तत्रप्रयातःकर्मयोगीचांद्रमसंज्योतिस्तदुप लक्षितंस्वर्गलोकंप्राप्यतत्रेष्टापूर्तकर्मफलंभुक्त्वापुनरावर्ततेअत्रापिश्रुतिःतेधूममभिसंभवंतिधूमाद्रात्रेरपक्षीयमाणपक्षमपक्षीयमाणपक्षा द्यान्षण्मासान्दक्षिणादित्यएतिमासेभ्यःपितृलोकंपितृलोकाच्चंद्रंतेचंद्रंप्राप्यान्नंभवंतीत्यादिः तदेवंनिवृत्तिकर्मसाहतोपासनयाक्रममुक्तिः काम्यकर्मभिश्चस्वर्गभोगानंतरमावृत्तिःनिषिद्धकर्मभिस्तुनरकभोगानंतरमावृत्तिःक्षुद्रकर्मणांजंतूनांत्वत्रैवपुनःपुनर्जन्मेतिद्रष्टव्यं ॥ २५ ॥

उक्तौमार्गावुपसंहरति शुक्लेति शुक्लार्चिरादिगतिःप्रकाशमयत्वात् कृष्णाधूमादिगतिः तमोमयत्वात् एतेगतीमार्गौज्ञानकर्माधिकारिणो जगतःशाश्वते अनादीसंमते संसारस्यानादित्वात् तयोरेकयाशुक्लयानिवृत्तिंमोक्षंयाति अन्ययाकृष्णयातुपुनरावर्तते॥ २६॥मार्गज्ञानफलंदर्शयन्भक्तियोगमुपसंहरति नैतइति एतेसृतीमार्गौहेपार्थमोक्षसंसारप्रापकौजानन्कश्चिदपियोगीनमुह्यति सुखबुद्ध्यास्वर्गादिफलंनकामयते किंतुपरमेश्वरनिष्ठएवभवतीत्यर्थः स्पष्टमन्यत्॥२७॥अध्यायार्थमष्टप्रश्नार्थनिर्णयंसफलमुपसंहरति वेदेष्विति वेदेष्वध्ययनादिभिः

शुक्लकृष्णेगतीह्येतेजगतःशाश्वतेमते ॥ एकयायात्यनावृत्तिमन्ययावर्ततेपुनः ॥ २६ ॥ नैतेसृतीपार्थजानन्योगी मुह्यतिकश्चन ॥ तस्मात्सर्वेषुकालेषुयोगयुक्तोभवार्जुन ॥२७॥ वेदेषुयज्ञेषुतपःसुचैवदानेषुयत्पुण्यफलंप्रदिष्टम् ॥ अत्येतितत्सर्वमिदंविदित्वायोगीपरंस्थानमुपैतिचाद्यम् ॥२८॥ इतिश्रीमद्भ० महापुरुषयोगोनामाष्टमोऽध्यायः॥८॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ इदंतुतेगुह्यतमंप्रवक्ष्याम्यनसूयवे ॥ ज्ञानंविज्ञानसहितंयज्ज्ञात्वामोक्ष्यसेऽशुभात् ॥ १ ॥

यज्ञेष्वनुष्ठानादिभिः तपःसुकायशोषणादिभिः दानेषुसत्पात्रार्पणादिभिः यत्पुण्यफलमुपदिष्टंशास्त्रेषुतत्सर्वमत्येति ततोऽपिश्रेष्ठंयोगैश्वर्यंप्राप्नोति किंकृत्वा इदमष्टप्रश्नार्थनिर्णयेनोक्तंतत्त्वंविदित्वा ततश्चयोगीज्ञानीभूत्वापरमुत्कृष्टमाद्यंजगन्मूलभूतस्थानंविष्णोःपरमंपदं प्राप्नोति ॥ २८ ॥ अष्टमेऽष्टविशिष्टेष्टसंप्रष्टार्थाष्टनिर्णयैः अक्लिष्टमिष्टधामाप्तिःस्पष्टिताष्टमवर्त्मना॥ १ ॥इतिसुबोधिन्यांटीकायामष्टमोऽध्यायः॥८॥ परेशःप्राप्यतेशुद्धभक्त्येतिस्थितमष्टमे नवमेतुतदैश्वर्यमत्याश्चर्यंप्रपंच्यते॥ १ ॥एवंतावत्सप्तमाष्टमयोःस्वीयंपारमेश्वरंतत्त्वंभक्त्यैव

सुलभंनान्यथेत्युक्त्वेदानीमचिंत्यंस्वकीयमैश्वर्यंभक्तेश्चासाधारणप्रभावंप्रपंचयिष्यन् श्रीभगवानुवाच इदंत्विति विशेषेणज्ञायतेऽनेनेति विज्ञानंउपासनंतत्सहितंज्ञानमीश्वरविषयमिदं अनसूयवेपुनःपुनःस्वमाहात्म्यमेवोपदिशतीत्येवंपरमकारुणिकेमयिदोषदृष्टिरहितायते तुभ्यंवक्ष्यामि तुशब्दोवैशिष्ट्ये तदेवाह गुह्यतममित्यादिना गुह्यंधर्मज्ञानंततोदेहादिव्यतिरिक्तात्मज्ञानंगुह्यतरं ततोऽपिपरमात्मज्ञानंअतिरहस्यत्वाद्गुह्यतमम् यज्ज्ञात्वाशुभात्संसारान्मोक्ष्यसेसद्यएवमुक्तोभविष्यसि ॥१॥ किंच राजविद्येति इदंज्ञानंराजविद्या विद्यानांराजेतिराजविद्याचगुह्यानांराजेतिराजगुह्यं विद्यासुगोप्येषुचरहस्यंअतिश्रेष्ठमित्यर्थः राजदंतादित्वादुपसर्जनस्यपरत्वं राज्ञांविद्याराज्ञांगुह्य

राजविद्याराजगुह्यंपवित्रमिदमुत्तमम् ॥ प्रत्यक्षावगमंधर्म्यंसुसुखंकर्तुमव्ययम् ॥ २ ॥
अश्रद्दधानाःपुरुषाधर्मस्यास्यपरंतप ॥ अप्राप्यमांनिवर्तंतेमृत्युसंसारवर्त्मनि ॥ ३ ॥

मितिवा उत्तमंपवित्रं अत्यंतपावनमिदं ज्ञानिनांप्रत्यक्षावगमंचप्रत्यक्षःस्पष्टोऽवगमोऽवबोधोयस्यतत्प्रत्यक्षावगमं दृष्टफलमित्यर्थः धर्म्यं चधर्मादनपेतं सर्वधर्मफलत्वात् कर्तुंसुसुखंच सुखेनकर्तुंशक्यमित्यर्थः अव्ययं अक्षयफलत्वात् ॥ २ ॥ नन्वेवमस्यातिसुकरत्वेकेनामसंसारिणःस्युस्तत्राह अश्रद्दधानाइति अस्यभक्तिलक्षणज्ञानसहितस्यधर्मस्येति कर्मणिषष्ठ्यौ इमंधर्ममश्रद्दधानाआस्तिक्येनास्वीकुर्वंतः उपायांतरेणमत्प्राप्तयेकृतप्रयत्नाअपिमामप्राप्यमृत्युयुक्तेसंसारवर्त्मनि निवर्तंते मृत्युव्याप्तेसंसारमार्गेपरिभ्रमंतीत्यर्थः ॥ ३ ॥ ॥

तदेवंवक्तव्यतयाप्रस्तुतस्यज्ञानस्यस्तुत्याश्रोतारमभिमुखीकृत्यतदेवज्ञानंकथयति मयेतिद्वाभ्याम् अव्यक्ताअतींद्रियामूर्तिःस्वरूपंय
स्यतादृशेनमयाकारणभूतेनसर्वमिदंजगत्ततंव्याप्तम् तत्सृष्ट्वातदेवानुप्राविशदितिश्रुतेः अतएवकारणभूतेमयितिष्ठंतीतिमत्स्थानिसर्वा
णिचराचराणिभूतानि एवमपिघटादिषुस्वकार्येषुमृत्तिकेवतेषुभूतेषुनाहमवस्थितआकाशवदसंगत्वात् ॥ ४ ॥ किंच नचेति नचमयि
स्थितानिभूतानिअसंगत्वादेवमम ननुतर्हिंव्यापकत्वमाश्रयत्वंचपूर्वोक्तंविरुद्धमित्याशंक्याह पश्येति मेऐश्वरमसाधारणंयोगंयुक्तिंअघ
टितघटनाचातुर्यंपश्य मदीययोगमायावैभवस्यावितर्क्यत्वान्नविरुद्धंकिंचिदित्यर्थः अन्यदप्याश्चर्यंपश्येत्याह भूतेति भूतानिबिभर्तिधा

मयाततमिदंसर्वंजगदव्यक्तमूर्तिना ॥ मत्स्थानिसर्वभूतानिनचाहंतेष्ववस्थितः ॥ ४ ॥
नचमत्स्थानिभूतानिपश्यमेयोगमैश्वरम् ॥ भूतभृन्नचभूतस्थोममात्माभूतभावनः ॥ ५ ॥
यथाकाशस्थितोनित्यंवायुःसर्वत्रगोमहान् ॥ तथासर्वाणिभूतानिमत्स्थानीत्युपधारय ॥ ६ ॥

रयतीतिभूतभृत् भूतानिभावयतिपालयतीतिभूतभावनः एवंभूतोऽपिममात्मापरंस्वरूपंभूतस्थोनभवति अयंभावःयथाजीवोदेहंबिभ्र
त्पालयंश्चाहंकारेणतत्संश्लिष्टस्तिष्ठति एवमहंभूतानिधारयन्पालयन्नपिनतेषुतिष्ठामि निरहंकारत्वादिति ॥ ५ ॥ असंश्लिष्टयोरप्या
धाराधेयभावंदृष्टांतेनाह यथेति अवकाशंविनावस्थानानुपपत्तेर्नित्यमाकाशस्थितोवायुः सर्वत्रगोऽपिमहानपिनाकाशेनसंश्लिष्यते निर
वयवत्वेनसंश्लेषायोगात् तथासर्वाणिभूतानिमयिस्थितानीतिजानीहि ॥ ६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तदेवमसंगस्ययोगमाययास्थितिहेतुत्वमुक्तम् तथैवसृष्टिप्रलयहेतुत्वंचाह सर्वेति कल्पक्षयेप्रलयकालेसर्वाणिभूतानिमदीयांप्रकृतिंयां तित्रिगुणात्मिकायांमायायांलीयंते पुनःकल्पादौसृष्टिकालेतानिविसृजामिविशेषेणसृजामि ॥७॥ नन्वसंगोनिर्विकारश्चत्वंकथंसृजसीत्य पेक्षायामाह प्रकृतिमिति द्वाभ्याम् स्वांस्वाधीनांप्रकृतिमवष्टभ्याधिष्ठायप्रलयेलीनंसंतंचतुर्विधमिमंसर्वंभूतग्रामंकर्मादिपरवशंपुनःपुन र्विविधंसृजामि विशेषेणसृजामीतिवा कथं प्रकृतेर्वशात् प्राचीनकर्मनिमित्ततत्स्वभावबलात् ॥ ८ ॥ ननु एवंनानाविधानिकर्माणिकुर्वत

सर्वभूतानिकौंतेयप्रकृतिंयांतिमामिकाम् ॥ कल्पक्षयेपुनस्तानिकल्पादौविसृजाम्यहम् ॥ ७ ॥
प्रकृतिंस्वामवष्टभ्यविसृजामिपुनःपुनः ॥ भूतग्राममिमंकृत्स्नमवशंप्रकृतेर्वशात् ॥ ८ ॥
नचमांतानिकर्माणिनिबध्नंतिधनंजय ॥ उदासीनवदासीनमसक्तंतेषुकर्मसु ॥ ९ ॥
मयाध्यक्षेणप्रकृतिःसूयतेसचराचरम् ॥ हेतुनानेनकौंतेयजगद्विपरिवर्तते ॥ १० ॥

स्तवजीववद्बंधःकथंनस्यादित्याशंक्याह नचेति तानिसृष्ट्यादीनिकर्माणिमांननिबध्नंति कर्मासक्तिर्हिबंधहेतुः साचाप्तकामत्वान्ममनास्ति अतउदासीनवद्वर्तमानस्यमेबंधनंनापादयंति उदासीनत्वेकर्तृत्वानुपपत्तेःउदासीनवत्स्थितमित्युक्तम् ॥९॥ तदेवोपपादयति मयेति म याध्यक्षेणाधिष्ठात्रानिमित्तभूतेनप्रकृतिःसचराचरंविश्वंसूयते जनयति अनेनमदधिष्ठानेनहेतुनाइदंजगत्विपरिवर्तते पुनःपुनर्जायते सन्निधिमात्रेणाधिष्ठातृत्वात्कर्तृत्वमुदासीनत्वंचाविरुद्धमितिभावः ॥ १० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नन्वेवंभूतंपरमेश्वरंत्वांकिमितिकेचिन्नाद्रियंतेतत्राह अवजानंतीतिद्वाभ्याम् सर्वभूतमहेश्वररूपंमदीयंपरंभावंतत्त्वमजानंतोमूढामूर्खाः मामवजानन्त्यवमन्यंते अवज्ञानेहेतुः शुद्धसत्वमयीमपितनुंभक्तेच्छावशान्मनुष्याकारामाश्रितवंतम् ॥ ११ ॥ किंच मोघाशाइति म त्तोऽन्यद्देवतांतरंक्षिप्रंफलंदास्यतोत्येवंभूतामोघानिष्फलैवाशायेषांते अतएवमद्विमुखत्वान्मोघानिव्यर्थानिकर्माणियेषांते मोघमेवनाना कुतर्काश्रितंशास्त्रज्ञानंयेषांते अतएवविचेतसोविक्षिप्तचित्ताः सर्वत्रहेतुः राक्षसींतामसींहिंसादिप्रचुराम् आसुरींचराजसींकामदर्पादिबहु

अवजानंतिमांमूढामानुषींतनुमाश्रितम् ॥ परंभावमजानंतोममभूतमहेश्वरम् ॥ ११ ॥
मोघाशामोघकर्माणोमोघज्ञानाविचेतसः ॥ राक्षसीमासुरींचैवप्रकृतिंमोहिनींश्रिताः ॥ १२ ॥
महात्मानस्तुमांपार्थदैवींप्रकृतिमाश्रिताः ॥ भजंत्यनन्यमनसोज्ञात्वाभूतादिमव्ययम् ॥ १३ ॥
सततंकीर्तयंतोमांयतंतश्चदृढव्रताः ॥ नमस्यंतश्चमांभक्त्यानित्ययुक्ताउपासते ॥ १४ ॥

लाम् मोहिनींबुद्धिभ्रंशकरींप्रकृतिंस्वभावंश्रिताआश्रिताःसंतोमामवजानंतीतिपूर्वेणान्वयः ॥ १२ ॥ केतर्हित्वामाराधयंतीत्यतआह म हात्मानस्त्विति महात्मानः कामाद्यनभिभूतचित्ताः यतः अभयंसत्वसंशुद्धिरित्यादिनावक्ष्यमाणांदैवींप्रकृतिंस्वभावमाश्रिताः अतएव मद्व्यतिरेकेणनास्त्यन्यस्मिन्मनोयेषांते भूतादिंजगत्कारणमव्ययंनित्यंचमांज्ञात्वाभजंति ॥ १३ ॥ तेषांभजनप्रकारमाह सततमिति द्वाभ्यां सततंसर्वदास्तोत्रमंत्रादिभिःकीर्तयंतःकेचिन्मामुपासतेसेवंते दृढानिव्रतानिनियमायेषांतादृशाःसंतोयतंतश्चेश्वरपूजादिषु इंद्रियो

ॐ उरोऽस्मिनिवर्त्तलोकेम्मापुक्तो

पसंहारादिषुचप्रयत्नंकुर्वंतश्च केचिद्भक्त्यानमस्यंतःप्रणमंतश्चान्येनित्ययुक्ताअनवरतमवहिताः सर्वेसेवंते भक्त्येतिनित्ययुक्ताइतिचकीर्त नादिष्वपिद्रष्टव्यम् ॥ १४ ॥ किंच ज्ञानेति वासुदेवःसर्वमित्येवंसर्वात्मत्वदर्शनंज्ञानंतदेवयज्ञस्तेनज्ञानयज्ञेनमांयजंतःपूजयंतोऽन्येऽप्यु पासते तत्रापिकेचिदेकत्वेनएकमेवपरंब्रह्मेतिपरमार्थदर्शनरूपाभेदभावनया केचित्पृथक्त्वेनदासोऽहमितिपृथग्भावनया केचित्तुविश्वतो मुखंसर्वात्मकंमांबहुधाब्रह्मरुद्रादिरूपेणोपासते ॥ १५ ॥ सर्वात्मतांप्रपंचयति अहमितिचतुर्भिः क्रतुःश्रौतोऽग्निष्टोमादिः यज्ञस्तुस्मार्तः पंचयज्ञादिः स्वधापित्र्यर्थेश्राद्धादिः औषधमोषधिप्रभवमन्नंभेषजंवा मंत्रोयाज्यापुरोनुवाक्यादिः आज्यंहोमादिसाधनम् अग्निराहवनीया

ज्ञानयज्ञेनचाप्यन्येयजंतोमामुपासते॥एकत्वेनपृथक्त्वेनबहुधाविश्वतोमुखम् ॥१५॥ अहंक्रतुरहंयज्ञःस्वधाहमहमौ षधम् ॥ मंत्रोऽहमहमेवाज्यमहमग्निरहंहुतम् ॥ १६ ॥ पिताहमस्यजगतोमाताधातापितामहः ॥ वेद्यंपवित्रमोंकार ऋक्सामयजुरेवच ॥१७॥ गतिर्भर्ताप्रभुःसाक्षीनिवासःशरणंसुहृत् ॥ प्रभवःप्रलयःस्थानंनिधानंबीजमव्ययम्॥१८॥

दिः हुतंहोमः एतत्सर्वमहमेव ॥ १६ ॥ किंच पितेति धाताकर्मफलविधाता वेद्यंज्ञेयंवस्तु पवित्रंशोधकंप्रायश्चित्तात्मकंवा ओंकारःप्रण वःऋग्वेदादयोवेदाश्चअहमेव स्पष्टमन्यत् ॥ १७॥ किंचगतिरिति गम्यतइतिगतिःफलम् भर्ता पोषणकर्ता प्रभुःनियंता साक्षीशुभाशुभद्र ष्टा निवासःभोगस्थानम् शरणंरक्षकः सुहृद्धितकर्ता प्रकर्षेणभवत्यनेनेतिप्रभवःस्रष्टा प्रलीयतेऽनेनेतिप्रलयःसंहर्ता तिष्ठंत्यस्मिन्नितिस्था नमाधारः निधीयतेऽस्मिन्नितिनिधानंलयस्थानम् बीजंकारणम् तथाप्यव्ययमविनाशि नतुव्रीह्यादिबीजवन्नश्वरमित्यर्थः ॥ १८ ॥ ॥

देवयज्ञ॥१॥पित्रीयज्ञ॥२॥ ब्रह्मयज्ञ॥३॥ अतिथीयज्ञ॥४॥ भूतयज्ञ॥ ५॥

किंच तपामीति आदित्यात्मनास्थित्वानिदाघसमयेतपामि जगतस्तापंकरोमि वृष्टिसमयेचवर्षमुत्सृजामि विमुंचामि कदाचित्तुवर्षनिगृह्णामिआकर्षामि अमृतंजीवनं मृत्युश्चनाशः सत्स्थूलंदृश्यम् असच्चसूक्ष्ममदृश्यम् एतत्सर्वमहमेवेतिमत्वामामेवबहुधाउपासतइतिपूर्वेणैवान्वयः॥ १९ ॥ तदेवमवजानंतिमांमूढाइत्यादिश्लोकद्वयेनक्षिप्रफलाशयादेवतांतरंभजंतोमांनाद्रियंतइत्यभक्तादर्शिताः महात्मानस्तुमांपार्थेत्यादिनाचभक्ताउक्ताः तत्रैकत्वेनपृथक्त्वेनवापरमेश्वरंश्रीवासुदेवंयेनभजंति तेषांजन्ममृत्युप्रवाहोदुर्वाहइत्याह त्रैविद्यामामितिद्वाभ्यां ऋग्यजुःसामलक्षणास्तिस्रोविद्यायेषांतेत्रिविद्याः त्रिविद्याएवत्रैविद्याः स्वार्थेद्धितः तिस्रोविद्याअधीयंतेजानंतीतिवात्रैवि

तपाम्यहमहंवर्षंनिगृण्हाम्युत्सृजामिच॥ अमृतंचैवमृत्युश्चसदसच्चाहमर्जुन॥ १९॥ त्रैविद्यामांसोमपाःपूतपापायज्ञैरिष्ट्वास्वर्गतिंप्रार्थयंते॥तेपुण्यमासाद्यसुरेंद्रलोकमश्नंतिदिव्यान्दिविदेवभोगान्॥ २०॥ तेतंभुक्त्वास्वर्गलोकंविशालंक्षीणेपुण्येमर्त्यलोकंविशंति॥ एवंत्रयीधर्ममनुप्रपन्नागतागतंकामकामालभंते॥२१॥ द्याः वेदत्रयोक्तकर्मतत्पराइत्यर्थः

वेदत्रयविहितैर्यज्ञैर्मामिष्ट्वाममैवरूपंदेवतांतरमित्यजानंतोपिवस्तुतइंद्रादिरूपेणमामेवेष्ट्वासंपूज्य यज्ञशेषंसोमंपिबंतीतिसोमपाः तेनैवपूतपापाः शोधितकल्मषाःसंतःस्वर्गतिंस्वर्गेप्रतिगतिंयेप्रार्थयंते तेपुण्यफलरूपंसुरेंद्रस्यलोकंस्वर्गमासाद्यप्राप्यदिविस्वर्गेदिव्यानुत्तमान्देवानांभोगानश्नंति भुंजते॥ २०॥ ततश्च तेतंभुक्त्वेति तेस्वर्गकामास्तंप्रार्थितंविपुलंस्वर्गलोकंतत्सुखंभुक्त्वाभोगप्रापकेपुण्येक्षीणेसतिमर्त्यलोकंविशंति पुनरप्येवमेववेदत्रय्याविहितंधर्ममनुसृताःकामकामाः भोगान्कामयमानाः गतागतंयातायातंलभंते॥ २१॥ ॥

मद्भक्तास्तुमत्प्रसादेनकृतार्थाभवंतीत्याह अनन्याइति अनन्याः नास्तिमद्व्यतिरेकेणान्यत्काम्यंभजनीयंदेवतांतरंयेषांतथाभूतायेजनाः मांचिंतयंतःसेवंतेतेषांनित्याभियुक्तानांसर्वदामदेकनिष्ठानांयोगंधनादिलाभंक्षेमंचतत्पालनंमोक्षंवातैरप्रार्थितमप्यहमेववहामि प्रापयामि ॥२२॥ ननुचत्वद्व्यतिरेकेणवस्तुतोदेवतांतरस्याभावादिंद्रादिसेविनोपित्वद्भक्ताएवेतिकथंतेगतागतंलभेरंस्तत्राह येऽपीति श्रद्धयोपेताभक्ताःसंतोयेऽपिजनाःयज्ञेनान्यदेवताइंद्रादिरूपायजंते तेऽपिमामेवयजंतीतिसत्यम् किंतु अविधिपूर्वकंमोक्षप्रापकंविधिंविनायजंति अ

अनन्याश्चिंतयंतोमांयेजनाःपर्युपासते ॥ तेषांनित्याभियुक्तानांयोगक्षेमंवहाम्यहम् ॥ २२ ॥
येऽप्यन्यदेवताभक्तायजंतेश्रद्धयान्विताः ॥ तेऽपिमामेवकौंतेययजंत्यविधिपूर्वकम् ॥ २३ ॥
अहंहिसर्वयज्ञानांभोक्ताचप्रभुरेवच ॥ नतुमामभिजानंतितत्त्वेनातश्च्यवंतिते ॥ २४ ॥
यांतिदेवव्रतादेवान्पितॄन्यांतिपितृव्रताः ॥ भूतानियांतिभूतेज्यायांतिमद्याजिनोऽपिमाम् ॥ २५ ॥

तस्तेपुनरावर्तंते ॥ २३ ॥ एतदेवविवृणोति अहंहीति सर्वेषांयज्ञानांतत्तद्देवतारूपेणाहमेवभोक्ता प्रभुश्चस्वामी फलदातापिचाहमेवेत्यर्थः एवंभूतंमांतेतत्त्वेनयथावन्नाभिजानंतिअतश्च्यवंतिप्रच्यवंतेपुनरावर्ततेयेतुसर्वदेवतासुमामेवांतर्यामिणंपश्यंतोयजंतितेतुनावर्तंते ॥ २४॥ तदेवोपपादयति यांतीति देवेषुइंद्रादिषुव्रतंनियमोयेषांतेअंतवतोदेवान्यांतिअतःपुनरावर्ततेपितृषुव्रतंयेषांश्राद्धादिक्रियापराणांतेपितॄन्यांति भूतेषुविनायकमातृकादिषुइज्यापूजायेषांतेभूतानियांति मांयष्टुंशीलंयेषांतेमद्याजिनस्तेतुमामक्षयंपरमानंदरूपंनारायणंयांति॥२५॥

तदेवंस्वभक्तानामक्षयफलत्वमुक्तं अनायासत्वंस्वभक्तेर्दर्शयतिपत्रमिति पत्रपुष्पादिमात्रमपिमह्यंभक्त्याप्रीत्यायःप्रयच्छति तस्यप्रयता त्मनःशुद्धचित्तस्यनिष्कामभक्तस्यतत्पत्रपुष्पादिकंतेनभक्त्याउपहृतंसमर्पितमहमश्नामिप्रीत्यागृह्णामिनहिमहाविभूतिपतेःपरमेश्वरस्यम मक्षुद्रदेवतानामिवबहुवित्तसाध्ययागादिभिःपरितोषःस्यात् किंतु भक्तिमात्रेण अतोभक्तेनसमर्पितंयत्किंचित्पत्रादिमात्रमपितदनुग्रहा र्थमेवाश्नामीतिभावः ॥२६॥ नचपत्रपुष्पादिकमपियज्ञार्थंपशुसोमादिद्रव्यवन्मदर्थमेवोद्यमैराप्यसमर्पणीयम् किंतर्हियदिति स्वभाव

पत्रंपुष्पंफलंतोयंयोमेभक्त्याप्रयच्छति ॥ तदहंभक्त्युपहृतमश्नामिप्रयतात्मनः ॥ २६ ॥
यत्करोषियदश्नासियज्जुहोषिददासियत् ॥ यत्तपस्यसिकौंतेयतत्कुरुष्वमदर्पणम् ॥२७॥
शुभाशुभफलैरेवंमोक्ष्यसेकर्मबंधनैः ॥ संन्यासयोगयुक्तात्माविमुक्तोमामुपैष्यसि ॥ २८ ॥
समोऽहंसर्वभूतेषुनमेद्वेष्योऽस्तिनप्रियः ॥ येभजंतितुमांभक्त्यामयितेतेषुचाप्यहम् ॥ २९ ॥

तोवाशास्त्रतोवायत्किंचित्कर्मकरोषि तथायदश्नासि यज्जुहोषि यद्ददासि यत्तपस्यसितपःकरोषि तत्सर्वंमय्यर्पितंयथाभवत्येवंकुरुष्व ॥२७॥एवंचयत्फलंप्राप्स्यसितच्छृणु शुभेति एवंकुर्वन्कर्मबंधनैः कर्मनिमित्तैरिष्टानिष्टैःफलैर्मुक्तोभविष्यसि कर्मणांमयिसमर्पितत्वेनतव तत्फलसंबंधानुपपत्तेः तैश्चविमुक्तःसन् संन्यासयोगयुक्तात्मासंन्यासःकर्मणांमदर्पणंसएवयोगस्तेनयुक्तःआत्माचित्तंयस्यतथाभूतस्त्वं मां प्राप्स्यसि॥२८॥यदिभक्तेभ्यएवमोक्षंददासि नाभक्तेभ्यश्चतर्हितवापिकिंरागद्वेषादिकृतंवैषम्यमस्तिनेत्याह समइति समोऽहंसर्वेष्वपिभूते

षुअतोमेममप्रियश्चद्वेष्यश्चनास्त्येव एवंसत्यपियेमांभजंतितेभक्तामयिवर्तंते अहमपितेषुअनुग्राहकतयावर्ते अयंभावः यथाग्नेः स्वसेव केष्वेवतमःशीतादिदुःखमपाकुर्वतोऽपिनवैषम्यं यथावाकल्पवृक्षस्य तथैवभक्तपक्षपातिनोऽपिममनवैषम्यंकिंतु मद्भक्तेरेवंमहिमेति ॥२९॥ अपिच मद्भक्तेरवितर्क्यःप्रभावइतिदर्शयन्नाह अपिचेदिति अत्यंतंदुराचारोऽपियद्यप्यपृथक्त्वेनपृथक्देवताअपिवासुदेवएवेतिबुद्ध्यानरोदेवतांतरभक्तिमकुर्वन्मामेवश्रीनारायणंभजते तर्हिसाधुःश्रेष्ठएवसमंतव्यः यतोऽसौसम्यग्व्यवसितः परमेश्वरभजनेनैवकृतार्थोभविष्यामीतिशोभनमध्यवसायंकृतवान्॥३०॥ननु कथंसमीचीनाध्यवसायमात्रेणसाधुर्मंतव्यस्तत्राह क्षिप्रमिति दुराचारोऽपिमांभजन्शीघ्रंधर्मचि

अपिचेत्सुदुराचारोभजतेमामनन्यभाक् ॥ साधुरेवसमंतव्यःसम्यग्व्यवसितोहिसः ॥ ३० ॥
क्षिप्रंभवतिधर्मात्माशश्वच्छांतिंनिगच्छति ॥ कौंतेयप्रतिजानीहिनमेभक्तःप्रणश्यति ॥ ३१ ॥
मांहिपार्थव्यपाश्रित्ययेऽपिस्युःपापयोनयः ॥ स्त्रियोवैश्यास्तथाशूद्रास्तेऽपियांतिपरांगतिम् ॥ ३२ ॥

त्तोभवति ततश्चशश्वच्छांतिंशाश्वतीमुपशांतिंचित्तोपप्लवोपरमरूपांपरमेश्वरनिष्ठांनितरांगच्छतिप्राप्नोति कुतर्ककर्कशवादिनोनैतन्मन्येरन्नितिशंकाव्याकुलचित्तमर्जुनंप्रोत्साहयति हेकौंतेय पटहकहलादिमहाघोषपूर्वकंविवदमानानांसभांगत्वाबाहुमुत्क्षिप्यनिःशंकंप्रतिजानीहि प्रतिज्ञांकुरु कथं मेपरमेश्वरस्यभक्तःसुदुराचारोऽपिनप्रणश्यति अपितुकृतार्थएवभवतीति ततश्चतेत्वत्प्रौढिविजृंभाद्विध्वंसितकुतर्काःनिःसंशयंत्वामेवगुरुत्वेनआश्रयेरन् ॥ ३१ ॥ आचारभ्रष्टंमद्भक्तिःपवित्रीकरोतीतिकिमत्रचित्रम् यतोमद्भक्तिर्दुष्कुलानप्यनधिकारिणो

पिसंसारान्मोचयतीत्याह मांहीति येऽपिपापयोनयः स्युःनिकृष्टजन्मानोंत्यजादयोभवेयुः येऽपिवैश्याःकेवलंकृष्यादिनिरताःस्त्रियःशूद्रादयश्चाध्ययनादिरहिताः तेऽपिमांव्यपाश्रित्यसंसेव्यपरांगतिंयांति हिनिश्चितम् ॥ ३२ ॥ यदेवंतदासत्कुलाःसदाचाराश्चमद्भक्ताःपरांगतिंयांतीतिकिंवक्तव्यमित्याह किमिति पुण्याःसुकृतिनोब्राह्मणाः तथाराजानश्चतेऋषयश्चक्षत्रियाः एवंभूताःपरांगतिंयांतीतिकिंवक्तव्यमित्यर्थः अतस्त्वमिमंराजर्षिरूपंलोकंदेहंप्राप्यलब्ध्वामांभजस्व किंच अनित्यमध्रुवमसुखंसुखरहितमिमंमर्त्यलोकंप्राप्यानित्यत्वाद्विलंबमकु

किंपुनर्ब्राह्मणाःपुण्याभक्taराजर्षयस्तथा ॥ अनित्यमसुखंलोकमिमंप्राप्यभजस्वमाम् ॥ ३३ ॥

मन्मनाभवमद्भक्तोमद्याजीमांनमस्कुरु ॥ मामेवैष्यसियुक्त्वैवमात्मानंमत्परायणः ॥ ३४ ॥

इतिश्रीमद्भग०राजविद्याराजगुह्ययोगोनामनवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥

भूयएवमहाबाहोशृणुमेपरमंवचः ॥ यत्तेऽहंप्रीयमाणायवक्ष्यामिहितकाम्यया ॥ १ ॥

र्वन्असुखत्वाच्चसुखार्थोद्यमंहित्वामामेवभजस्वेत्यर्थः ॥ ३३ ॥ भजनप्रकारंदर्शयन्नुपसंहरति मन्मनाइति मय्येवमनोयस्यसमन्मनास्त्वंभव तथैवममैवभक्तःमत्सेवकोभव मद्याजीमद्यजनशीलोभव मामेवचनमस्कुरु एवमेभिःप्रकारैर्मत्परायणःसन्नात्मानंमनोमयियुक्त्वासमाधायमामेवपरमानंदरूपमेष्यसि प्राप्स्यसि ॥ ३४ ॥ निजमैश्वर्यमाश्चर्यंभक्तेश्चाद्भुतवैभवं नवमेराजगुह्याख्येकृपयावोचदच्युतः ॥ १ ॥ इतिसुबोधिन्यांटीकायांनवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ उक्ताःसंक्षेपतःपूर्वंसप्तमादौविभूतयः दशमेतावितन्यंतेसर्वत्रेश्वरदृष्टये॥ १ ॥

एवंतावत्सप्तमादिभिस्त्रिभिरध्यायैर्भजनीयंपरमेश्वररूपंनिरूपितम् तद्विभूतयश्चसप्तमेरसोऽहमप्सुकौंतेयेत्यादिनासंक्षेपतोपदर्शिताः अष्टमे चअधियज्ञोऽहमेवात्रेत्यादिना नवमेचअहंक्रतुरहंयज्ञइत्यादिना अथेदानींताएवविभूतीःप्रपंचयिष्यन्स्वभक्तेश्चावश्यंकरणीयत्वंवर्णयिष्यन् श्रीभगवानुवाच भूयएवेति महांतौयुद्धादिस्वधर्मानुष्ठानेमहत्परिचर्यायांवाकुशलौबाहूयस्य हेमहाबाहो भूयएवपुनरपिमेवचःशृणु कथंभूतम् परमंपरमात्मनिष्ठं मद्वचनामृतेनैवप्रीतिंप्राप्नुवतेतेतुभ्यंहितकाम्ययाहितेच्छयायदहंवक्ष्यामितत् ॥ १ ॥ उक्तस्यापिपुनर्वचने दुर्ज्ञेयत्वंहेतुमाह नमइति मेममप्रकृष्टंभवं जन्मरहितस्यापिनानाविभूतिभिराविर्भावंसुरगणाअपिमहर्षयोभृग्वादयोऽपिनजानंति तत्रहे

नमेविदुःसुरगणाःप्रभवंनमहर्षयः ॥ अहमादिर्हिदेवानांमहर्षीणांचसर्वशः ॥ २ ॥
योमामजमनादिंचवेत्तिलोकमहेश्वरम् ॥ असंमूढःसमर्त्येषुसर्वपापैःप्रमुच्यते ॥ ॥३ ॥
बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहःक्षमासत्यंदमःशमः ॥ सुखंदुःखंभवोभावोभयंचाभयमेवच ॥ ४ ॥

तुः अहंहिदेवानांमहर्षीणांचादिः कारणम् सर्वशःसर्वप्रकारैःउत्पादकत्वेनबुद्ध्यादिप्रवर्तकत्वेनच अतोमदनुग्रहंविनामांकेऽपिनजानंतीत्यर्थः ॥ २ ॥ एवंभूतात्मज्ञानेफलमाह योमामिति सर्वकारणत्वादेवनविद्यतेआदिःकारणंयस्यतमनादिम् अतएवाजंजन्मशून्यम् लोकानांमहेश्वरंचमांयोवेत्ति समनुष्येषुअसंमूढःसंमोहरहितः सन्सर्वपापैःप्रमुच्यते ॥ ३ ॥ लोकमहेश्वरतामेवस्फुटयति बुद्धिरितित्रिभिःबुद्धिःसारासारविवेकनैपुण्यम् ज्ञानमात्मविषयम् असंमोहः व्याकुलत्वाभावः क्षमासहिष्णुत्वम् सत्यंयथार्थभाषणम् दमोबाह्येंद्रिय

संयमः शमोऽतःकरणसंयमः सुखमनुकूलसंवेदनीयम् दुःखंचतद्विपरीतं भवउद्भवः अभावस्तद्विपरीतः भयंत्रासः अभयंतद्विपरीतम् अस्यलोकस्यमत्तएवभवंतीत्युत्तरेणान्वयः ॥ ४ ॥ किंच अहिंसेति अहिंसापरपीडानिवृत्तिः समतारागद्वेषादिराहित्यम् मित्रामित्रतुल्यताचतुष्टिर्दैवलब्धेनसंतोषः तपःशारीरादिवक्ष्यमाणम् दानंन्यायार्जितधनादेःसत्पात्रार्पणम् यशःसत्कीर्तिः अयशोऽपकीर्तिः एतेबुद्धिर्ज्ञानमित्यादयस्तद्विपरीताश्चाबुद्ध्यादयोनानाविधाभावाःप्राणिनांमत्तःसकाशादेवभवंति ॥ ५ ॥ किंच महर्षयइति सप्तमहर्षयोभृग्वादयःसप्तब्राह्मणाइत्येतेपुराणेनिश्चयंगताइत्यादिपुराणप्रसिद्धाः तेभ्योऽपिपूर्वेऽन्येचत्वारोमहर्षयः सनकादयः तथामनवःस्वायंभुवाद

अहिंसासमतातुष्टिस्तपोदानंयशोऽयशः ॥ भवंतिभावाभूतानांमत्तएवपृथग्विधाः ॥ ५ ॥
महर्षयःसप्तपूर्वेचत्वारोमनवस्तथा ॥ मद्भावामानसाजातायेषांलोकइमाःप्रजाः ॥ ६ ॥
एतांविभूतिंयोगंचममयोवेत्तितत्त्वतः ॥ सोऽविकंपेनयोगेनयुज्यतेनात्रसंशयः ॥ ७ ॥

यः मद्भावा मदीयोभावः प्रभावोयेषुते हिरण्यगर्भात्मनोममैवमनसःसंकल्पमात्राज्जाताः प्रभावमेवाह येषामिति येषांभृग्वादीनांच सनकादीनांचइमाब्राह्मणाद्यालोकेवर्धमानाः यथायथंपुत्रपौत्रादिरूपाः शिष्यादिरूपाश्च प्रजाजातावर्तंते ॥ ६ ॥ यथोक्तविभूत्यादितत्त्वज्ञानस्यफलमाह एतामिति एतांभृग्वादिलक्षणांममविभूतिंयोगंचैश्वर्यलक्षणंतत्त्वतोयोवेत्तिसोऽविकम्पेननिःसंशयेनयोगेनसम्यग्दर्शनेनयुक्तोभवति नास्त्यत्रसंशयः ॥ ७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

यथाचविभूतियोगयोर्ज्ञानेनसम्यग्ज्ञानावाप्तिस्तद्दर्शयति अहमित्यादिचतुर्भिः अहंसर्वस्यजगतःप्रभवः भृग्वादिरूपविभूतिद्वारेणोत्पत्ति हेतुःमत्तएवचास्यसर्वस्यबुद्धिर्ज्ञानमसंमोहइत्यादिसर्वंप्रवर्तइति एवंमत्वावबुद्ध्य बुधाविवेकिनोभावसमन्विताः प्रीतियुक्तामांभजंते ॥ ८ ॥ प्रीतिपूर्वकंभजनमेवाह मच्चित्ताइति मय्येवचित्तंयेषांतेमच्चित्ताः मामेवगताःप्राप्ताःप्राणाइंद्रियाणियेषांतेमद्गतप्राणाः मदर्पित जीवनाइतिवा एवंभूतास्तेबुधाः अन्योऽन्यंमांन्यायोपेतैःश्रुत्यादिप्रमाणैर्बोधयंतः बुद्ध्वाचमांकथयन्तःसंकीर्तयन्तःसंतोनित्यंतुष्यंति अ

अहंसर्वस्यप्रभवोमत्तःसर्वंप्रवर्तते ॥ इतिमत्वाभजंतमांबुधाभावसमन्विताः ॥८॥ मच्चित्तामद्गतप्राणाबोधयंतःपर स्परम् ॥ कथयंतश्चमांनित्यंतुष्यंतिचरमंतिच ॥९॥ तेषांसततयुक्तानांभजतांप्रीतिपूर्वकम् ॥ ददामिबुद्धियोगंतंये नमामुपयांतिते ॥ १० ॥ तेषामेवानुकंपार्थमहमज्ञानजंतमः ॥ नाशयाम्यात्मभावस्थोज्ञानदीपेनभास्वता ॥ ११ ॥

नुमोदनेनतुष्टिंयांति रमंतिच निर्वृत्तिंयांति ॥ ९ ॥ एवंभूतानांचसम्यग्ज्ञानमहंददामीत्याह तेषामिति एवंसततयुक्तानांमय्यासक्तानां प्रीतिपूर्वकंभजतांतेषांतंबुद्धिरूपंयोगमुपायंददामि तमितिकम् येनोपायेनतेभक्तामांप्राप्नुवंति ॥१०॥ बुद्धियोगंदत्वाचतस्यानुभवपर्यंतंत मापाद्याविद्याकृतंसंसारंनाशयामीत्याह तेषामिति तेषामनुकंपार्थमनुग्रहार्थमेवाज्ञानाज्जातंतमः संसाराख्यं नाशयामि कुत्रवास्थितःस न्केनसाधनेनतमोनाशयसीत्यतआह आत्मभावस्थः बुद्धिवृत्तौस्थितःसन् भास्वताविस्फुरताज्ञानलक्षणेनदीपेननाशयामि ॥ ११ ॥

संक्षेपेणोक्ताविभूतीर्विस्तरेणजिज्ञासुर्भगवंतंस्तुवन्नर्जुनउवाच परंब्रह्मेतिसप्तभिः परंब्रह्मचपरंधामचआश्रयःपरमंचपवित्रंभवानेव कुतइ
त्यतआह यतःशाश्वतंनित्यंपुरुषं तथादिव्यंद्योतनात्मकं स्वप्रकाशंचआदिश्चासौदेवश्चतं देवानामादिभूतमित्यर्थः तथाअजंअजन्मानं
विभुंव्यापकंत्वामेवाहुः ॥ १२ ॥ केतइत्यतआह आहुरिति ऋषयःभृग्वादयःसर्वे देवर्षिर्नारदः असितश्चदेवलश्चव्यासश्च स्वयंत्वमेवसा
क्षान्मेमह्यंब्रवीषि ॥ १३ ॥ अतोममेदानींत्वदैश्वर्येअसंभावनानिवृत्तेत्याह सर्वमिति एतद्भवानेवपरंब्रह्मेत्यादि सर्वमपिऋतंसत्यंमन्येय

अर्जुनउवाच ॥ ॥ परंब्रह्मपरंधामपवित्रंपरमंभवान् ॥ पुरुषंशाश्वतंदिव्यमादिदेवमजंविभुम् ॥ १२॥ आहुस्त्वामृषयः
सर्वेदेवर्षिर्नारदस्तथा ॥ असितोदेवलोव्यासःस्वयंचैवब्रवीषिमे ॥ १३॥ सर्वमेतदृतंमन्येयन्मांवदसिकेशव ॥ नहितेभ
गवन्व्यक्तिंविदुर्देवानदानवाः ॥ १४॥ स्वयमेवात्मनात्मानंवेत्थत्वंपुरुषोत्तम॥भूतभावनभूतेशदेवदेवजगत्पते ॥ १५॥

न्मांप्रतित्वंकथयसि नमेविदुःसुरगणाइत्यादितदपिसत्यमेवमन्यइत्याह नहीति हेभगवन् तवव्यक्तिंदेवानविदुः अस्मदनुग्रहार्थमियम
भिव्यक्तिरितिनजानंति दानवाश्चास्मन्निग्रहार्थमितिनविदुरेवेति ॥ १४ ॥ किंतर्हि स्वयमिति स्वयमेवत्वमात्मानंवेत्थजानासि नान्यः
तदप्यात्मनास्वेनैववेत्थ नसाधनांतरेण अत्यादरेणबहुधासंबोधयति हेपुरुषोत्तम पुरुषोत्तमत्वेहेतुगर्भाणिसंबोधनानि हे भूतभावन
भूतोत्पादक भूतानामीशनियन्तः देवानामादित्यादीनांदेवप्रकाशक जगत्पते विश्वपालक ॥ १५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

यस्मात्त्वाभिव्यक्तित्वमेववेत्सिनदेवादयस्तस्माद्वक्तुमर्हसीति याआत्मनस्तवदिव्याअत्यद्भुताविभूतयस्ताःसर्वावक्तुंत्वमेवार्हसि यो ग्योभवसि याभिरितिविभूतीनांविशेषणम् स्पष्टार्थम् ॥ १६ ॥ कथनप्रयोजनंदर्शयन्प्रार्थयते कथमितिद्वाभ्याम् हेयोगिन् कथंकैर्विभूतिभेदैःसदापरिचिंतयन्नहंत्वांविद्याम् जानीयाम् विभूतिभेदेनचिंत्योऽपित्वंकेषुकेषुपदार्थेषुमयाचिंतनीयोऽसि ॥ १७ ॥ तदेवंब्रहिर्मुखेऽपिचित्तेतत्रतत्रविभूतिभेदेनत्वच्चिंतैवयथाभवेत्तथाविस्तरेणकथयेत्याह विस्तरेणेति आत्मनस्तवयोगंसर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वादिलक्षणंयोगैश्वर्यं

वक्तुमर्हस्यशेषेणदिव्याह्यात्मविभूतयः ॥ याभिर्विभूतिभिर्लोकानिमांस्त्वंव्याप्यतिष्ठसि ॥ १६ ॥
कथंविद्यामहंयोगिंस्त्वांसदापरिचिंतयन् ॥ केषुकेषुचभावेषुचिंत्योऽसिभगवन्मया ॥ १७ ॥ विस्तरेणात्मनोयोगंविभूतिंचजनार्दन ॥ भूयःकथयतृप्तिर्हिशृण्वतोनास्तिमेऽमृतम् ॥ १८ ॥ श्रीभगवानुवा०
हन्ततेकथयिष्यामिदिव्याह्यात्मविभूतयः ॥ प्राधान्यतःकुरुश्रेष्ठनास्त्यन्तोविस्तरस्यमे ॥ १९ ॥

विभूतिंचविस्तरेणपुनःकथय हियस्मात्त्वद्वाक्यममृतरूपंशृण्वतोममतृप्तिरलंबुद्धिर्नास्ति ॥ १८ ॥ एवंप्रार्थितःसन् श्रीभगवानुवाच हन्तेति हंतेत्यनुकंपासंबोधनं दिव्यायाममविभूतयस्ताः प्राधान्येनतुभ्यं कथयिष्यामि यतोऽवांतरस्यविभूतिविस्तरस्यमदीयस्यांतो नास्ति अतःप्रधानभूताःकतिचिद्वर्णयिष्यामि ॥ १९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तत्रप्रथममैश्वरंरूपंकथयति अहमिति हेगुडाकेश सर्वेषांभूतानामाशयेष्वंतःकरणेषुसर्वज्ञत्वादिगुणैर्नियंतृत्वेनावस्थितःपरमात्माऽहम्
आदिर्जन्म मध्यंस्थितिः अंतःसंहारः सर्वभूतानांजन्मादिहेतुश्चाहमेवेत्यर्थः ॥२०॥ इदानींविभूतीःकथयति आदित्यानामित्यादिनायाव
दध्यायसमाप्ति आदित्यानांद्वादशानांमध्येविष्णुर्वामनोऽहम् ज्योतिषांप्रकाशानांमध्येंऽशुमान्विश्वव्यापकरश्मियुक्तोरविःसूर्योऽहम्
मरुतांदेवविशेषाणांमध्येमरीचिनामाहमस्मि यद्वा सप्तमरुद्गणावायवस्तेषांमध्यइति तेच आवहःप्रवहःविवहःपरावहःउद्वहःसंवहःप

अहमात्मागुडाकेशसर्वभूताशयस्थितः ॥ अहमादिश्चमध्यंचभूतानामंतएवच ॥ २० ॥
आदित्यानामहंविष्णुर्ज्योतिषांरविरंशुमान् ॥ मरीचिर्मरुतामस्मिनक्षत्राणामहंशशी ॥ २१ ॥
वेदानांसामवेदोऽस्मिदेवानामस्मिवासवः ॥ इंद्रियाणांमनश्चास्मिभूतानामस्मिचेतना ॥ २२ ॥
रुद्राणांशंकरश्चास्मिवित्तेशोयक्षरक्षसाम् ॥ वसूनांपावकश्चास्मिमेरुःशिखरिणामहम् ॥ २३ ॥

रिवहइतिमरुद्गणाः नक्षत्राणांमध्येचंद्रोऽहम् अत्रच आदित्यानामहंविष्णुरित्यादिषुप्रायशोनिर्धारणेषष्ठी क्वचिच्चभूतानामस्मिचेतने
त्यादिनासंबंधेषष्ठी तच्चतत्रतत्रैवदर्शयिष्यामः विष्णुरित्याद्यवतारोऽपिप्रभावातिशयमात्रविवक्षयाविभूतित्वेननिर्दिश्यते अतःपरंचा
ध्यायस्यस्पष्टार्थत्वेऽपिक्वचित्किंचिद्व्याख्यास्यामः ॥ २१ ॥ वेदानामिति वासवइंद्रः भूतानांसंबंधिनीचेतनाज्ञानशक्तिरहमस्मि॥२२॥
रुद्राणामिति यक्षरक्षसामितिराक्षसानामपिक्रूरत्वादिसाम्याद्यक्षैःसहैकीकृत्यनिर्देशः तेषांमध्येवित्तेशः कुबेरोऽस्मि पावकोऽग्निः शिखरि

णांशिखरवतांउच्छ्रितानांमध्येमेरुः ॥ २३ ॥ पुरोधसामिति पुरोधसांमध्येदेवपुरोहितत्वान्मुख्यंबृहस्पतिंमांविद्धि सेनानीनांसेनापतीनांमध्येदेवसेनापतिःस्कंदोऽहमस्मि सरसांस्थिरजलाशयानांमध्येसमुद्रोऽस्मि ॥ २४ ॥ महर्षीणामिति गिरांवाचांपदात्मिकानांमध्येएकमक्षरमोंकाराख्यंपदमस्मि यज्ञानांश्रौतस्मार्तानांमध्येजपरूपोयज्ञोऽहम् ॥ २५ ॥ अश्वत्थइति देवाएवसंतोमंत्रदर्शीनेनयऋषित्वंप्राप्तास्तेषांमध्येनारदोऽस्मि सिद्धानांउत्पत्तितएवाधिगतपरमार्थतत्त्वानांमध्येकपिलाख्योमुनिरस्मि ॥ २६ ॥ उच्चैःश्रवसमिति अमृतार्थं

पुरोधसांचमुख्यंमांविद्धिपार्थबृहस्पतिम् ॥ सेनानीनामहंस्कंदःसरसामस्मिसागरः ॥२४॥ महर्षीणांभृगुरहंगिरामस्म्येकमक्षरम् ॥ यज्ञानांजपयज्ञोऽस्मिस्थावराणांहिमालयः ॥ २५ ॥ अश्वत्थःसर्ववृक्षाणांदेवर्षीणांचनारदः ॥ गंधर्वाणांचित्ररथःसिद्धानांकपिलोमुनिः ॥ २६ ॥ उच्चैःश्रवसमश्वानांविद्धिमाममृतोद्भवम् ॥ ऐरावतंगजेंद्राणांनराणांचनराधिपम् ॥ २७ ॥ आयुधानामहंवज्रंधेनूनामस्मिकामधुक् ॥ प्रजनश्चास्मिकंदर्पःसर्पाणामस्मिवासुकिः ॥ २८ ॥

क्षीराब्धिमथनादुद्भूतमुच्चैःश्रवसंनामाश्वंमद्विभूतिंविद्धि अमृतोद्भवमित्येतदैरावतेऽपिसंबध्यते नराधिपंराजानंमांविद्धि ॥ २७ ॥ आयुधानामिति आयुधानांमध्येवज्रम् कामान्दोग्धीतिकामधुक् प्रजनःप्रजोत्पत्तिहेतुःकंदर्पःकामोऽस्मि नकेवलंसंभोगप्रधानःकामोमद्विभूतिः अशास्त्रीयत्वात् सर्पाणांसविषाणांराजावासुकिरस्मि ॥ २८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अनंतइति नागानांनिर्विषाणांराजाअनंतःशेषोऽस्मि यादसांजलचराणांराजावरुणोऽस्मि पितृणांराजाअर्यमास्मि संयमतांनियमनंकुर्वतांमध्येयमोऽस्मि ॥२९॥ प्रऱ्हादइति कलयतांवशीकुर्वतांगणयतांवामध्येकालोऽहम् मृगेंद्रःसिंहः पक्षिणांमध्येगरुडोऽस्मि ॥३०॥पवनइति पवतांपावयितृणांवेगवतांवामध्येवायुरस्मि शस्त्रभृतांवीराणांरामोदाशरथिः यद्वापरशुरामः झषाणांमत्स्यानांमकरःमत्स्यविशेषस्तिमिंगिलः स्त्रोतसांप्रवाहोदकानांमध्येभागीरथी ॥३१॥ सर्गाणामिति सृज्यंतइतिसर्गाआकाशादयस्तेषामादिरंतश्चमध्यंचैवाहं अह

अनंतश्चास्मिनागानांवरुणोयादसामहम् ॥ पितॄणामर्यमाचास्मियमःसंयमतामहम् ॥ २९ ॥
प्रऱ्हादश्चास्मिदैत्यानांकालःकलयतामहम् ॥ मृगाणांचमृगेन्द्रोऽहंवैनतेयश्चपक्षिणाम् ॥ ३० ॥
पवनःपवतामस्मिरामःशस्त्रभृतामहम् ॥ झषाणांमकरश्चास्मिस्त्रोतसामस्मिजाह्नवी ॥ ३१ ॥
सर्गाणामादिरन्तश्चमध्यंचैवाहमर्जुन ॥ अध्यात्मविद्याविद्यानांवादःप्रवदतामहम् ॥ ३२ ॥

मादिश्चमध्यंचेत्यत्रसृष्ट्यादिकर्तृत्वंपारमैश्वर्यमुक्तं अत्रतूत्पत्तिस्थितिलयामद्विभूतित्वेनध्येयाइत्युच्यतइतिविशेषः अध्यात्मविद्याआत्मविद्या प्रवदतांवादिनांसंबंधिन्योवादजल्पवितंडाख्यास्तिस्त्रःकथाःप्रसिद्धाः तासांमध्येवादोऽहम् यत्रद्वाभ्यामपिप्रमाणतस्तर्कतश्चस्वपक्षःस्थाप्यते परपक्षश्छलजातिनिग्रहस्थानैर्दूष्यतेसजल्पोनाम यत्रत्वेकःस्वपक्षंस्थापयति अन्यस्तुछलजातिनिग्रहस्थानैस्तत्पक्षंदूषयति नतुस्वपक्षंसाधयति सावितंडानामकथा तत्रजल्पवितंडेविजिगीषमाणयोर्वादिनोः शक्तिपरीक्षामात्रफले वादस्तुवीतरागयोःशिष्या

२ कादयोमावक्षाना स्पर्शश्री शृन्नउ ध्मारा

चार्ययोरन्ययोर्वातत्त्वनिर्णयफलश्चातोऽसौश्रेष्ठत्वान्मद्विभूतिरित्यर्थः ॥ ३२ ॥ अक्षरेति अक्षराणांवर्णानांमध्येअकारोऽस्मि तस्यसर्ववाङ्मयत्वेनश्रेष्ठत्वात् तथाचश्रुतिः अकारोहिसर्वावाक्सैषास्पर्शोष्मभिर्व्यज्यमानाबह्वीनानारूपाभवतीति सामासिकस्यसमाससमूहस्यमध्येद्वंद्वःरामकृष्णावित्यादिसमासोऽस्मि उभयपदप्रधानत्वेनश्रेष्ठत्वात् अक्षयःप्रवाहरूपःकालोऽहमेवकालःकलयतामित्यत्रायुर्गणनात्मकः संवत्सरशताद्यायुःस्वरूपःकालउक्तः सचतस्मिन्नायुषिक्षीणेसतिक्षीयते अत्रतुप्रवाहात्मकोऽक्षयःकालउच्यतइतिविशेषः कर्मफल

अक्षराणामकारोऽस्मिद्वंद्वःसामासिकस्यच ॥ अहमेवाक्षयःकालोधाताहंविश्वतोमुखः ॥ ३३ ॥
मृत्युःसर्वहरश्चाहमुद्भवश्चभविष्यताम् ॥ कीर्तिःश्रीर्वाक्चनारीणांस्मृतिर्मेधाधृतिःक्षमा ॥ ३४ ॥
बृहत्सामतथासाम्नांगायत्रीछंदसामहम् ॥ मासानांमार्गशीर्षोऽहमृतूनांकुसुमाकरः ॥ ३५ ॥

विधातृणांमध्येविश्वतोमुखोधाता सर्वकर्मफलविधाताहमित्यर्थः ॥३३॥ मृत्युरिति संहारकारिणांमध्येसर्वहरोमृत्युरहम् भविष्यतांभाविकल्याणानांप्राणिनामुद्भवःअभ्युदयोऽहम् नारीणांस्त्रीणांमध्येकीर्त्याद्याःसप्तदेवतारूपाःस्त्रियोऽहम् यासामाभासमात्रयोगेनप्राणिनःश्लाघ्याभवंति ताःकीर्त्याद्याःस्त्रियोमद्विभूतयः ॥ ३४ ॥ बृहत्सामेतित्वामिंद्रहवामहइत्यस्यामृचिगीयमानंबृहत्साम तेनचेंद्रःसर्वेश्वरत्वेनस्तूयतइतिश्रैष्ठ्यंदर्शितं छंदोविशिष्टानांमंत्राणांमध्येगायत्रीमंत्रोऽहम् द्विजत्वापादकत्वेनसोमाहरणेनचश्रेष्ठत्वात् कुसुमाकरोवसंतः ३५

द्यूतमिति छलयतामन्योन्यवंचनपराणांसंबंधिद्यूतमस्मि तेजस्विनांप्रभाववतां तेजःप्रभावोऽस्मिजेतॄणांजयोऽस्मि व्यवसायिनामुद्य
मवतांव्यवसायउद्यमोऽस्मि सत्त्ववतांसात्विकानांसत्त्वमहम् ॥३६॥ वृष्णीनामिति वासुदेवोयोऽहंत्वामुपदिशामि धनंजयस्त्वमेवम
द्विभूतिः मुनीनांवेदार्थमननशीलानांवेदव्यासोऽहमस्मि कवीनांकाव्यदर्शिनांमध्येउशनानामकविः शुक्रः ॥ ३७ ॥ दंडइति दमयतां
दमनकर्तॄणांसंबंधीदंडोऽस्मि येनअसंयताअपिसंयताभवंतिसदंडोमद्विभूतिः जेतुमिच्छतांसंबंधिनोसामाद्युपायरूपानीतिरस्मि गुह्यानां

द्यूतंछलयतामस्मितेजस्तेजस्विनामहम् ॥ जयोऽस्मिव्यवसायोऽस्मिसत्वंसत्वतामहम् ॥३६॥
वृष्णीनांवासुदेवोऽस्मिपांडवानांधनंजयः ॥ मुनीनामप्यहंव्यासःकवीनामुशनाकविः ॥ ३७ ॥
दंडोदमयतामस्मिनीतिरास्मिजिगीषताम् ॥ मौनंचैवास्मिगुह्यानांज्ञानंज्ञानवतामहम् ॥३८॥
यच्चापिसर्वभूतानांबीजंतदहमर्जुन ॥ नतदस्तिविनायत्स्यान्मयाभूतंचराचरम् ॥ ३९ ॥
नान्तोऽस्तिममदिव्यानांविभूतीनांपरंतप ॥ एषतूद्देशतःप्रोक्तोविभूतेर्विस्तरोमया ॥ ४० ॥

गोप्यानांगोपनहेतुर्मौनमवचनमहमस्मि नहितूष्णींस्थितस्याभिप्रायोज्ञायते ज्ञानवतांतत्त्वज्ञानिनांयज्ज्ञानंतदहम् ॥ ३८ ॥ यदिति य
दपिचसर्वभूतानांबीजंप्ररोहकारणंतदहम् तत्रहेतुः मयाविनायत्स्यात् भवेत् तच्चराचरंभूतंनास्त्येवेति ॥ ३९ ॥ प्रकरणार्थमुपसंहरति
नान्तइति अनन्तत्वाद्विभूतीनांताः साकल्येनवक्तुंनशक्यंते एषतुविभूतेर्विस्तरउद्देशतःसंक्षेपतःप्रोक्तः ॥ ४० ॥ ॥ ॥

पुनश्चसाकांक्षंप्रतिकथंचित्साकल्येनकथयति यद्यदिति विभूतिमदैश्वर्ययुक्तम् श्रीमत्संपत्तियुक्तम् ऊर्जितंकेनचित्प्रभावबलादिनागुणे नातिशयितंयद्यत्सत्त्वंवस्तुमात्रंतत्तदेवममतेजसःप्रभावस्यांशेनसंभूतंजानीहि ॥ ४१ ॥ अथवाकिमनेनपरिच्छिन्नज्ञानेन सर्वत्रसमदृष्टि मेवकुर्वित्याह अथवेति बहुनापृथग्ज्ञातेनकिंतवकार्यं यदिदंसर्वंजगदेकांशेनएकदेशमात्रेणविष्टभ्यधृत्वाव्याप्येतिवाअहमेवस्थितः नम द्व्यतिरिक्तंकिंचिदस्ति पादोस्यविश्वाभूतानीतिश्रुतेः ॥ ४२ ॥ इंद्रियद्वारतश्चित्तेबहिर्धावतिसत्यपि ईशदृष्टिविधानायविभूतीर्दशमेऽब्रवीत् ॥१॥ इतिसुबोधिन्यांटीकायांदशमोऽध्यायः ॥१०॥ ॥ विभूतिवैभवंप्रोच्यकृपयापरयाहरिः दिदृक्षोरर्जुनस्याथविश्वरूपमदर्शयत् ॥ १ ॥

यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वंश्रीमदूर्जितमेववा ॥ तत्तदेवावगच्छत्वंममतेजोंऽशसंभवम् ॥ ४१ ॥ अथवाबहुनैतेनकिंज्ञा तेनतवार्जुन ॥ विष्टभ्याहमिदंकृत्स्नमेकांशेनस्थितोजगत् ॥४२॥ इतिश्रीमद्भग० विभूतियोगोनामदशमोऽध्या यः ॥१०॥ अर्जुनउवाच ॥ मदनुग्रहायपरमंगुह्यमध्यात्मसंज्ञितम् ॥ यत्त्वयोक्तंवचस्तेनमोहोऽयंविगतोमम ॥ १ ॥

पूर्वाध्यायांतेविष्टभ्याहमिदंकृत्स्नमेकांशेनस्थितोजगदितिविश्वात्मकं पारमेश्वररूपमुपक्षिप्तं तद्दिदृक्षुःपूर्वोक्तमभिनंदन्नर्जुनउवाच मदनु ग्रहायेतिचतुर्भिः ममानुग्रहायशोकनिवृत्तयेपरमंपरमार्थनिष्ठंगुह्यंगोप्यमपिअध्यात्ममितिसंज्ञितम्आत्मानात्मविवेकविषयं यत्त्वयो क्तंवचः अशोच्यानन्वशोचस्त्वमित्यादिषष्ठाध्यायपर्यंतंयद्वाक्यं तेनममायंमोहोऽहंहन्ताएतेहन्यंतइत्यादिलक्षणोभ्रमोविगतः विनष्टः आत्मनःकर्तृत्वाद्यभावोक्तेः ॥ १ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

किंच भवाप्ययाविति भूतानांभवाप्ययौसृष्टिप्रलयौत्वत्तःसकाशादेवभवतइतिश्रुतौमया अहंकृत्स्नस्यजगतःप्रभवःप्रलयस्तथाइत्या दौविस्तरशःपुनःपुनः कमलस्यपत्रेइवसुप्रसन्नेविशालेअक्षिणीयस्यसः हे कमलपत्राक्ष माहात्म्यमपिचाव्ययम् अक्षयंश्रुतम् विश्वसृ ष्ट्यादिकर्तृत्वेऽपिशुभाशुभकर्मकारयितृत्वेऽपिबंधमोक्षादिविचित्रफलदातृत्वेऽपिअविकारावैषम्यासंगोदासीन्यादिलक्षणमपरिमितंमहत्त्वं श्रुतम् अव्यक्तंव्यक्तिमापन्नंमन्यंते मयाततमिदंसर्वं नचमांतानिकर्माणिनिबध्नंति समोऽहंसर्वभूतेषुइत्यादिना अतस्त्वत्परतंत्रत्वादपि

भवाप्ययौहिभूतानांश्रुतौविस्तरशोमया ॥ त्वत्तःकमलपत्राक्षमाहात्म्यमपिचाव्ययम् ॥ २ ॥
एवमेतद्यथात्थत्वमात्मानंपरमेश्वर ॥ द्रष्टुमिच्छामितेरूपमैश्वरंपुरुषोत्तम ॥ ३ ॥
मन्यसेयदितच्छक्यंमयाद्रष्टुमितिप्रभो ॥ योगेश्वरततोमेत्वंदर्शयात्मानमव्ययम् ॥४ ॥

जीवानामहंकर्तेत्यादिर्मेदीयोमोहोविगतइतिभावः ॥ २ ॥ किंच एवमिति भवाप्ययौहिभूतानामित्यादिमयाश्रुतं यथाचेदानीमात्मानं त्वमात्थ विष्टभ्याहमिदंकृत्स्नमित्येवंकथयसि हेपरमेश्वर एवमेतत् अत्राप्यविश्वासोममनास्तीत्यर्थः तथापि हेपुरुषोत्तम तवैश्वरंज्ञानैश्वर्य शक्तिबलवीर्यतेजोभिःसंपन्नंत्वद्रूपं कौतूहलादहंद्रष्टुमिच्छामि ॥३॥ नचाहंद्रष्टुमिच्छामीत्येतावतैवत्वयातद्रूपंदर्शयितव्यम् किंतर्हिमन्य सइति योगिनएवयोगास्तेषामीश्वर मयाअर्जुनेनतद्रूपंद्रष्टुंशक्यमितियदिमन्यसे ततस्तर्हितद्रूपवंतमात्मानंअव्ययंनित्यंममदर्शय ॥ ४ ॥

एवंप्रार्थितःसन्नत्यद्भुतंरूपंदर्शयिष्यन्सावधानोभवेत्येवमर्जुनमभिमुखीकरोति श्रीभगवानुवाच पश्येतिचतुर्भिः रूपस्यैकत्वेऽपिनानाविध त्वाद्रूपाणीतिबहुवचनं अपरिमितान्यनेकप्रकाराणिदिव्यान्यलौकिकानिममरूपाणिपश्य वर्णाःशुक्लकृष्णादयः आकृतयोऽवयवसन्निवे शविशेषाः नानाअनेकावर्णा आकृतयश्चयेषांतानिनानावर्णाकृतीनि ॥ ५ ॥ तान्येवाह पश्येति आदित्यादीन्ममदेहेपश्य मरुतएकोन पंचाशद्देवविशेषान् अदृष्टपूर्वाणि त्वयावान्येनवापूर्वमदृष्टानि रूपाणि आश्चर्याण्यत्यद्भुतानि ॥६॥ किंच इहेति तत्रतत्रपरिभ्रमता

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ पश्यमेपार्थरूपाणिशतशोऽथसहस्रशः ॥ नानाविधानिदिव्यानिनानाव र्णाकृतीनिच ॥ ५ ॥ पश्यादित्यान्वसून्रुद्रानश्विनौमरुतस्तथा ॥ बहून्यदृष्टपूर्वाणिपश्याश्चर्या णिभारत ॥ ६ ॥ इहैकस्थंजगत्कृत्स्नंपश्याद्यसचराचरम् ॥ ममदेहेगुडाकेशयच्चान्यद्द्रष्टुमिच्छसि ॥ ७ ॥ नतुमांशक्यसेद्रष्टुमनेनैवस्वचक्षुषा ॥ दिव्यंददामितेचक्षुःपश्यमेयोगमैश्वरम् ॥ ८ ॥

वर्षकोटिभिरपिद्रष्टुमशक्यंकृत्स्नमपिचराचरसहितं जगदिहास्मिन्ममदेहेऽवयवरूपेणैकत्रैवस्थितमद्याधुनैवपश्य यच्चान्यजगदाश्रयभूतं कारणस्वरूपम् जगतश्चावस्थाविशेषादिकम् जयपराजयादिकंच यदप्यन्यद्द्रष्टुमिच्छसितत्सर्वंपश्य ॥७॥ यदुक्तमर्जुनेन मन्यसेयदितच्छ क्यमिति तत्राह नत्विति अनेनैवतुस्वीयेनचर्मचक्षुषामांद्रष्टुंनशक्यसे शक्तोनभविष्यसि अतोऽहंदिव्यमलौकिकंज्ञानात्मकंचक्षुस्तुभ्यं ददामिममैश्वरमसाधारणंयोगंयुक्तिमघटितघटनासामर्थ्यंपश्य ॥ ८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

एवमुक्त्वाभगवानर्जुनायरूपंदर्शितवान् तद्रूपंदृष्ट्वार्जुनःश्रीकृष्णंविज्ञापितवानितीममर्थं एवमुक्त्वेत्यादिभिःषड्भिःश्लोकैःधृतराष्ट्रं प्रति संजयउवाच एवमिति हेराजन् धृतराष्ट्र महांश्चासौयोगेश्वरश्चहरिःपरमंऐश्वरंरूपंदर्शितवान्॥९॥ कथंभूतंतदित्यतआह अनेकेति अ नेकानिवक्त्राणिनयनानिचयस्मिन्तत् अनेकानामद्भुतानांदर्शनंयस्मिन्तत् अनेकानिदिव्याभरणानियस्मिन्तत् दिव्यान्यनेकानिउद्य तानिआयुधानिचयस्मिन्तत् ॥१०॥ किंच दिव्येति दिव्यानिमाल्यांबराणिचधारयतीतितथा दिव्योगंधोयस्यतादृशमनुलेपनंयस्यतत् स

संजयउवाच ॥ ॥ एवमुक्त्वाततोराजन्महायोगेश्वरोहरिः ॥ दर्शयामासपार्थायपरमंरूपमैश्वरम्
॥९॥अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनम् ॥ अनेकदिव्याभरणंदिव्यानेकोद्यतायुधम् ॥ १० ॥
दिव्यमाल्यांबरधरंदिव्यगन्धानुलेपनम् ॥ सर्वाश्चर्यमयंदेवमनंतंविश्वतोमुखम् ॥ ११ ॥
दिविसूर्यसहस्रस्यभवेद्युगपदुत्थिता ॥ यदिभाःसदृशीसास्याद्भासस्तस्यमहात्मनः ॥ १२ ॥

र्वाश्चर्यमयमनेकाश्चर्यप्रायम् देवंद्योतनात्मकम् अनंतमपरिच्छिन्नम् विश्वतःसर्वतोमुखानियस्मिन्तत् ॥११॥ विश्वरूपदीप्तेर्निरुपमत्वमा ह दिवीति दिव्याकाशेसूर्यसहस्रस्ययुगपदुत्थितस्ययदियुगपदुत्थिताभाःप्रभाभवेत् तर्हिसातदामहात्मनोविश्वरूपस्यभासःप्रभायाःकथं चित्सदृशीस्यात् नान्योपमास्तीत्यर्थः तथाभूतंरूपंदर्शयामासेतिपूर्वेणान्वयः ॥ १२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ततः किंवृत्तमित्यपेक्षायामाह संजयः तत्रेति अनेकधाप्रविभक्तं नानाविभागेनावस्थितं कृत्स्नं जगद्देवदेवस्यशरीरेतदवयवत्वेनैकत्रैवस्थितं तदापांडवोऽर्जुनोऽपश्यत् ॥ १३ ॥ एवंदृष्ट्वाकिंकृतवानित्यतआह ततइति ततोदर्शनानंतरं विस्मयेनाविष्टोव्याप्तःसन्हृष्टान्युत्पुलकितानिरोमाणियस्यसधनंजयोदेवंतमेवशिरसाप्रणम्यकृतांजलिःसंपुटीकृतहस्तोभूत्वाऽभाषत उक्तवान् ॥ १४ ॥ भाषणमेवाह पश्यामीतिस प्तदशभिः हेदेव तवदेहे देवानादित्यादीन् पश्यामि तथासर्वान्भूतविशेषाणांजरायुजांडजादीनांसंघांश्च तथादिव्यानृषीन्वसिष्ठादीन् उर

तत्रैकस्थंजगत्कृत्स्नंप्रविभक्तमनेकधा ॥ अपश्यद्देवदेवस्यशरीरेपांडवस्तदा ॥ १३ ॥ ततःसविस्मयाविष्टो हृष्टरोमाधनंजयः ॥ प्रणम्यशिरसादेवंकृतांजलिरभाषत ॥ १४ ॥ ॥ अर्जुनउवाच ॥ ॥ पश्यामिदेवांस्त वदेवदेहेसर्वांस्तथाभूतविशेषसंघान् ॥ ब्रह्माणमीशंकमलासनस्थमृषींश्चसर्वानुरगांश्चदिव्यान् ॥ १५ ॥ अ नेकबाहूदरवक्त्रनेत्रंपश्यामित्वांसर्वतोऽनंतरूपम् ॥ नांतंनमध्यंनपुनस्तवादिंपश्यामिविश्वेश्वरविश्वरूप ॥ १६ ॥

गांश्चतक्षकादीन् तथादेवानामीशंस्वामिनं ब्रह्माणंच कथंभूतम् कमलासनस्थम् पृथ्वीपद्मकर्णिकायांमेरौस्थितम् यद्वा त्वन्नाभिपद्मा सनस्थम् ॥ १५ ॥ किंच अनेकेति अनेकानिबाह्वादीनियस्यतादृशंपश्यामि अनंतानिरूपाणियस्यतंत्वांसर्वतःपश्यामि तवतुअंतंम ध्यमादिंचनपश्यामि सर्वगतत्वात् ॥ १६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

किंच किरीटिनमिति किरीटिनंमुकुटवन्तं गदिनंगदावंन्तं चक्रिणंचक्रवन्तं सर्वतोदीप्तिमन्तं तेजःपुंजरूपम् तथादुर्निरीक्ष्यं द्रष्टुमशक्यम्
तत्रहेतुः दीप्तयोरनलार्कयोर्द्युतिरिवद्युतिस्तेजोयस्यतम् अतएवाप्रमेयम् एवंभूतइतिनिश्चेतुमशक्यम् त्वांसमन्ततःपश्यामि ॥ १७ ॥
यस्मादेवंतवातर्क्यमैश्वर्यंतस्मात् त्वमिति त्वमेवाक्षरंपरमंब्रह्म कथंभूतं वेदितव्यंमुमुक्षुभिर्ज्ञातव्यम् त्वमेवास्यविश्वस्यपरंनिधानम्
निधीयतेऽस्मिन्नितिनिधानंप्रकृष्टाश्रयः अतएवत्वमव्ययोनित्यः शाश्वतस्यनित्यस्यधर्मस्यगोप्तापालकः सनातनश्चिरन्तनः पुरुषोमेम

किरीटिनंगदिनंचक्रिणंचतेजोराशिंसर्वतोदीप्तिमंतं॥पश्यामित्वांदुर्निरीक्ष्यंसमंताद्दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयम्॥१७॥
त्वमक्षरंपरमंवेदितव्यंत्वमस्यविश्वस्यपरंनिधानम् ॥ त्वमव्ययःशाश्वतधर्मगोप्तासनातनस्त्वंपुरुषोमतोमे ॥ १८ ॥
अनादिमध्यांतमनंतवीर्यमनंतबाहुंशशिसूर्यनेत्रम्॥पश्यामित्वांदीप्तहुताशवक्त्रंस्वतेजसाविश्वमिदंतपन्तम्॥१९॥
द्यावापृथिव्योरिदमंतरंहिव्याप्तंत्वयैकेनदिशश्चसर्वाः ॥ दृष्ट्वाद्भुतंरूपमुग्रंतवेदंलोकत्रयंप्रव्यथितंमहात्मन् ॥ २० ॥

तःसंमतोऽसि ॥ १८ ॥ किंच अनादीति अनादिमध्यान्तमुत्पत्तिस्थितिप्रलयरहितम् अनन्तंवीर्यंप्रभावोयस्यतम् अनन्तबाहुं अनन्ता
बाहवोयस्यतम् शशिसूर्यौनेत्रेयस्यतम् तादृशंत्वांपश्यामि तथादीप्तोहुताशोऽग्निर्वक्त्रेषुयस्यतम् स्वतेजसा इदंविश्वं तपंतंसंतापयंतंप
श्यामि ॥ १९ ॥ किंच द्यावापृथिव्योरिति द्यावापृथिव्योरिदमंतरं हि अन्तरिक्षंत्वयैकेनव्याप्तम् दिशश्चसर्वाव्याप्ताः अद्भुतंअदृष्ट
पूर्वंत्वदीयमिदमुग्रंघोरंरूपंदृष्ट्वालोकत्रयंप्रव्यथितमतिभीतंपश्यामिइतिपूर्वस्यैवानुषंगः ॥ २० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

किंच अमीहीति अमीसुरसंघाः भीताःसंतः त्वांविशंतिशरणंप्रविशंति तेषांमध्येकेचिदतिभीताः दूरतएवस्थित्वाकृतसंपुटकरयुगुलाः संतोगृणंति जयजयरक्षरक्षेतिप्रार्थयंते स्पष्टमन्यत् ॥ २१ ॥ किंच रुद्रेति रुद्राश्चादित्याश्चवसवश्चयेचसाध्यानामदेवाः विश्वेदेवाः अश्विनौदेवौ मरुतोमरुद्गणाः ऊष्माणंपिबंतीत्यूष्मपाःपितरः ऊष्मभागाहिपितरइत्यादिश्रुतेः स्मृतिश्च यावदुष्णंभवेदन्नंयावदश्नंतिवाग्यताःपितरस्तावदश्नंतियावन्नोक्ताहविर्गुणाइति गंधर्वाश्चयक्षाश्चासुराश्चविरोचनादयः सिद्धानांसंघाश्चतेसर्वेएव विस्मिताःसंतःत्वांवीक्षंत

अमीहित्वांसुरसंघाविशंतिकेचिद्भीताःप्रांजलयोगृणंति॥स्वस्तीत्युक्त्वामहर्षिसिद्धसंघाःस्तुवंतित्वांस्तुतिभिःपुष्कलाभिः॥२१॥रुद्रादित्यावसवोयेचसाध्याविश्वेऽश्विनौमरुतश्चोष्मपाश्च॥ गंधर्वयक्षासुरसिद्धसंघावीक्षंतेत्वांविस्मिताश्चैवसर्वे २२ रूपंमहत्तेबहुवक्त्रनेत्रंमहाबाहोबहुबाहूरुपादम्॥बहूदरंबहुदंष्ट्राकरालंदृष्ट्वालोकाःप्रव्यथितास्तथाहम्॥२३॥ नभःस्पृशंदीप्तमनेकवर्णंव्यात्ताननंदीप्तविशालनेत्रम्॥दृष्ट्वाहित्वांप्रव्यथितांतरात्माधृतिंनविंदामिशमंचविष्णो॥२४॥

इत्यन्वयः ॥ २२ ॥ किंचरूपमिति हे महाबाहो महदत्यूर्जितंतवरूपंदृष्ट्वालोकाः सर्वेप्रव्यथिताः अतिभीताः तथाहंप्रव्यथितोऽस्मि कीदृशंरूपंदृष्ट्वा बहूनिवक्त्राणिनेत्राणिचयस्मिन्तत् बहवोबाहवऊरवःपादाश्चयस्मिन्तत् बहूनिउदराणियस्मिंस्तत् बहुभिर्दंष्ट्राभिःकरालं विकृतं रौद्रमित्यर्थः ॥ २३ ॥ नकेवलंभीतोऽहमित्येतावदेव अपितु नभःस्पृशमिति नभःस्पृशतीतिनभःस्पृक् तं अन्तरिक्षव्यापिन

मित्यर्थः दीप्तंतेजोयुक्तम् अनेकेवर्णायस्यतमनेकवर्णम् व्यात्तानिविवृतान्याननानियस्यतम् दीप्तानिविशालानिनेत्राणियस्यतम् एवं भूतंत्वांदृष्ट्वाप्रव्यथितोंऽतरात्मामनोयस्यसोऽहम् धृतिंधैर्यमुपशमंचनलभे ॥ २४ ॥ किंच दंष्ट्रेति भोदेवेश तवमुखानिदृष्ट्वाभयावेशेनदिशोनजानामि शर्मचसुखंनलभे भोजगन्निवास प्रसन्नोभव कीदृशानिमुखानि दंष्ट्राभिःकरालानि कालानलःप्रलयाग्निःतत्सदृशानि ॥ २५ ॥ यच्चान्यद्द्रष्टुमिच्छसीत्यनेनास्मिन्संग्रामेभाविजयपराजयादिकंचममदेहेपश्येतियद्भगवतोक्तंतदिदानींपश्यन्नाह अमीचेतिपं

दंष्ट्राकरालानिचतेमुखानिदृष्ट्वैवकालानलसन्निभानि ॥ दिशोनजानेनलभेचशर्मप्रसीददेवेशजगन्निवास॥२५॥अमी
चत्वांधृतराष्ट्रस्यपुत्राःसर्वेसहैवावनिपालसंघैः ॥ भीष्मोद्रोणःसूतपुत्रस्तथासौसहास्मदीयैरपियोधमुख्यैः ॥ २६ ॥
वक्त्राणितेत्वरमाणाविशंतिदंष्ट्राकरालानिभयानकानि ॥ केचिद्विलग्नादशनांतरेषुसंदृश्यंतेचूर्णितैरुत्तमांगैः ॥ २७ ॥

चभिःअमीधृतराष्ट्रस्यपुत्रादुर्योधनादयःसर्वे अवनिपालानांजयद्रथादीनांराज्ञांसंघैःसहैव तववक्त्राणिविशंतीत्युत्तरेणान्वयः तथा भीष्मश्चद्रोणश्चासौसूतपुत्रःकर्णश्च नकेवलंतएवविशंति अपितुप्रतियोद्धारोयेऽस्मदीयायोधमुख्याःशिखंडिधृष्टद्युम्नादयः तैःसह ॥ २६ ॥ वक्त्राणीति एतेसर्वेत्वरमाणाधावंतइवदंष्ट्राभिःकरालानिभयंकराणिवक्त्राणिविशंति तेषांमध्येकेचिच्चूर्णीकृतैरुत्तमांगैःशिरोभिरुपलक्षिता दंतसंधिषुसंश्लिष्टाःसंदृश्यंते ॥ २७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

प्रवेशमेवदृष्टांतेनाह यथेति नदीनामनेकमार्गप्रवृत्तानांबहवःअंबूनांवारीणांवेगाःप्रवाहाःसमुद्राभिमुखाःसंतोयथासमुद्रमेवद्रवंति प्रविशंति तथाअमीयेनरलोकवीराःतेअभिविज्वलंति सर्वतःप्रदीप्यमानानिवक्त्राणिप्रविशंति ॥ २८ ॥ अवशत्वेनप्रवेशेनदीवेगोदृष्टांतउक्तः बुद्धिपूर्वकप्रवेशेदृष्टांतमाह यथेति प्रदीप्तंज्वलनमग्निंपतंगाःसूक्ष्मपक्षिविशेषाः बुद्धिपूर्वकंसमृद्धोवेगोयेषां तेयथानाशायमरणायैवविशंतितथैवलोकाएतेजनाअपितवमुखानिप्रविशंति ॥ २९ ॥ ततःकिमतआह लेलिह्यसइति ग्रसमानोगिलन् समग्रान् लोकान्

यथानदीनांबहवोंऽबुवेगाःसमुद्रमेवाभिमुखाद्रवंति॥तथातवामीनरलोकवीराविशंतिवक्त्राण्यभिविज्वलंति॥२८॥यथाप्रदीप्तंज्वलनंपतंगाविशंतिनाशायसमृद्धवेगाः॥तथैवनाशायविशंतिलोकास्तवापिवक्त्राणिसमृद्धवेगाः॥२९॥लेलिह्यसेग्रसमानःसमंताल्लोकान्समग्रान्वदनैर्ज्वलद्भिः॥तेजोभिरापूर्यजगत्समग्रंभासस्तवोग्राःप्रतपंतिविष्णो ॥ ३० ॥ आख्याहिमेकोभवानुग्ररूपोनमोऽस्तुतेदेववरप्रसीद ॥ विज्ञातुमिच्छामिभवंतमाद्यंनहिप्रजानामितवप्रवृत्तिम्॥३१॥

सर्वानेतान्वीरान्समंतात्सर्वतोलेलिह्यसे अतिशयेनभक्षयसि कैः ज्वलद्भिर्वदनैः किंच हेविष्णो तवभासोदीप्तयस्तेजोभिर्विस्फुरणैःसमस्तंजगद्व्याप्यतीव्राःसत्यःप्रतपंति संतापयंति ॥ ३० ॥ यतएवंतस्मात् आख्याहीति भवानुग्ररूपःकइत्याख्याहिकथय तुभ्यंनमोऽस्तु हेदेववरप्रसीदप्रसन्नोभव भवंतमाद्यंपुरुषंविशेषेणज्ञातुमिच्छामि यतस्तवप्रवृत्तिंचेष्टांकिमर्थमेवंप्रवृत्तोऽसीतिनजानामि एवंभूतस्यतवप्रवृत्तिंवार्तामपिनजानामीतिवा ॥ ३१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

एवंप्रार्थितःसन् श्रीभगवानुवाच कालोऽस्मीतित्रिभिः लोकानांक्षयकर्ताप्रवृद्धोऽत्युग्रः कालोऽस्मि लोकान्प्राणिनः संहर्तुमिहलोकेप्रवृ
त्तोऽस्मि अतःऋतेऽपित्वामिति त्वांहंतारंविनापिनभविष्यंति नजीविष्यंति यद्यपित्वयानहंतव्याएतेतथापिमयाकालात्मनाग्रस्ताःसं
तोमरिष्यंत्येव केते प्रत्यनीकेषु अनीकान्यनीकानिप्रतिभीष्मद्रोणादीनांसर्वासुसेनासुयेयोद्धारोऽवस्थितास्तेसर्वेपि ॥ ३२ ॥ तस्मादिति
यस्मादेवं तस्मात्त्वंयुद्धायोत्तिष्ठ देवैरपिदुर्जयांःभीष्मद्रोणादयोऽर्जुनेननिर्जिताइत्येवंभूतंयशोलभस्व प्राप्नुहि अयत्नेनशत्रून्जित्वासमृ

श्रीभगवानुवाच ॥ कालोऽस्मिलोकक्षयकृत्प्रवृद्धोलोकान्समाहर्तुमिहप्रवृत्तः ॥ ऋतेऽपित्वांनभ
विष्यंतिसर्वेयेऽवस्थिताःप्रत्यनीकेषुयोधाः ॥ ३२ ॥ तस्मात्त्वमुत्तिष्ठयशोलभस्वजित्वाशत्रून्भुंक्ष्व
राज्यंसमृद्धम् ॥ मयैवैतेनिहताःपूर्वमेवनिमित्तमात्रंभवसव्यसाचिन् ॥ ३३ ॥ द्रोणंचभीष्मंचजयद्रथं
चकर्णंतथान्यानपियोधवीरान् ॥ मयाहतांस्त्वंजहिमाव्यथिष्ठायुद्ध्यस्वजेतासिरणेसपत्नान् ॥ ३४ ॥

द्धंराज्यंभुंक्ष्व एतेचतवशत्रवस्त्वदीययुद्धात्पूर्वमेवमयैवकालात्मनानिहतप्रायाः तथापित्वंनिमित्तमात्रंभव हेसव्यसाचिन् सव्येनवा
महस्तेनसाचितुंशरान्संधातुंशीलंयस्येतिव्युत्पत्त्यावामेनापिबाणक्षेपात्सव्यसाचीत्युच्यते ॥ ३३ ॥ नचैतद्विद्मःकतरन्नोगरीयइत्यादि
र्याशंकासाऽपिनकार्येत्याह द्रोणंचेति येभ्यस्त्वंशंकसेतान्द्रोणादीन्मयैवहतांस्त्वंजहि घातय माव्यथिष्ठाः शोकंमाकार्षीः सपत्नान्शत्रून्
रणेयुद्धेनिश्चितंजेतासिजेष्यसि ॥ ३४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ततोयद्वृत्तंतद्धृतराष्ट्रंप्रतिसंजयउवाच एतदिति एतत्पूर्वश्लोकत्रयात्मकंकेशवस्यवचनंश्रुत्वा वेपमानःकंपमानः किरीटीअर्जुनः कृतांजलिःसंपुटीकृतहस्तः कृष्णंनमस्कृत्यपुनरप्याहउक्तवान् कथमाह भयहर्षाद्यावेशवशाद्गद्गदेनकंठकंपनेनसहवर्ततइतिसगद्गदंयथाभवति तथा किंच भीतादपिभीतःसन् प्रणम्यअवनतोभूत्वा ॥ ३५ ॥ स्थानइत्येकादशभिरर्जुनस्योक्तिः स्थानेइत्यव्ययंयुक्तमित्यस्मिन्नर्थे हेहृषीकेशयतएवंत्वमद्भुतप्रभावोभक्तवत्सलश्चअतस्तवप्रकीर्त्यामाहात्म्यसंकीर्तनेननकेवलमहमेवप्रहृष्यामि किंतु जगत्सर्वंप्रहृष्यति प्रक

संजयउवाच ॥ ॥ एतच्छ्रुत्वावचनंकेशवस्यकृतांजलिर्वेपमानःकिरीटी ॥ नमस्कृत्वाभूयएवाहकृष्णंसगद्गदंभीतभीतःप्रणम्य॥३५॥ ॥अर्जुनउवाच॥ ॥स्थानेहृषीकेशतवप्रकीर्त्याजगत्प्रहृष्यत्यनुरज्यतेच॥रक्षांसिभीतानिदिशोद्रवंतिसर्वेनमस्यंतिचसिद्धसंघाः॥३६॥ कस्माच्चतेननमेरन्महात्मन्गरीयसेब्रह्मणोऽप्यादिकर्त्रे ॥ अनंतदेवेशजगन्निवासत्वमक्षरंसदसत्तत्परंयत् ॥ ३७॥ ॥ ॥

र्षेणहर्षंप्राप्नोति एतत्तुस्थाने युक्तमित्यर्थः तथा जगदनुरज्यतेअनुरागंचोपैतिइतियत् तथा रक्षांसिभीतानिसंतिदिशःप्रतिद्रवंतिपलायंतइतियत् सर्वेयोगतपोमंत्रादिसिद्धानांसंघानमस्यंतिप्रणमंतीतियत् एतच्चस्थाने युक्तमेव नचित्रमित्यर्थः ॥ ३६ ॥ तत्रहेतुमाह कस्मादिति हेमहात्मन् हेअनंत हेदेवेश हेजगन्निवास कस्माद्धेतोस्तेतुभ्यंननमेरन् नमस्कारंनकुर्युःकथंभूताय ब्रह्मणोऽपिगरीयसेगुरुतराय आदिकर्त्रेच ब्रह्मणोऽपिजनकाय किंच सद् व्यक्तंअसदव्यक्तंचताभ्यांपरंमूलकारणंयदक्षरंब्रह्मतच्चत्वमेव एतैर्नवभिर्हेतुभिस्त्वांसर्वेनमस्यंतीतिनचित्रमित्यर्थः ॥ ३७ ॥

किंच त्वमिति त्वमादिदेवः देवानामादिः यतःपुराणःअनादिःपुरुषस्त्वम् अतएवत्वमस्यविश्वस्यपरंनिधानम् लयस्थानम् तथाविश्व स्यवेत्तावेदिताज्ञाताचत्वम् यच्चवेद्यंवस्तुजातं परंचधामवैष्णवंपदंतदपित्वमेवासि अतएव हे अनंतरूप त्वयैवविश्वमिदंततंव्याप्तंएतै श्चसप्तभिर्हेतुभिस्त्वमेवनमस्कार्यइतिभावः ॥ ३८ ॥ इतश्चत्वमेवसर्वैर्नमस्कार्यः सर्वदेवात्मकत्वादितिस्तुवन्स्वयमपिनमस्करोतिवा युरिति वाय्वादिरूपस्त्वमितिसर्वदेवतात्मकत्वोपलक्षणार्थमुक्तम् प्रजापतिःपितामहः तस्यापिजनकत्वात्प्रपितामहस्त्वमतस्तेतुभ्यं

त्वमादिदेवःपुरुषःपुराणस्त्वमस्यविश्वस्यपरंनिधानम्॥वेत्तासिवेद्यंचपरंचधामत्वयाततंविश्वमनंतरूप ॥ ३८॥
वायुर्यमोऽग्निर्वरुणःशशांकःप्रजापतिस्त्वंप्रपितामहश्च ॥ नमोनमस्तेऽस्तुसहस्रकृत्वःपुनश्चभूयोऽपिनमोनमस्ते
॥३९॥ नमःपुरस्तादथपृष्ठतस्तेनमोऽस्तुतेसर्वतएवसर्व ॥ अनंतवीर्यामितविक्रमस्त्वंसर्वंसमाप्नोषिततोऽसिसर्वः
॥४०॥सखेतिमत्वाप्रसभंयदुक्तंहेकृष्णहेयादवहेसखेति॥ अजानतामहिमानंतवेदंमयाप्रमादात्प्रणयेनवापि ४१

सहस्रकृत्वः सहस्रशोनमोऽस्तु भूयोऽपिपुनरपिसहस्रकृत्वोनमोनमइति भक्तिश्रद्धाभरातिरेकेणनमस्कारेषुतृप्तिमनधिगच्छन्बहुशःप्रण मति ॥ ३९ ॥ किंच नमइति हेसर्व सर्वात्मन् सर्वास्वपिदिक्षुतुभ्यं नमोस्तु सर्वात्मकत्वमुपपादयन्नाह अनंतवीर्येसामर्थ्यंयस्य तथापि अमितोविक्रमः पराक्रमोयस्यसः एवंभूतस्त्वंसर्वंविश्वंसम्यगंतर्बहिश्चसमाप्नोषिव्याप्नोषि सुवर्णमिवकटककुंडलादि स्वकार्यंव्याप्यवर्त सेततःसर्वरूपोसि ॥ ४० ॥ इदानींभगवंतंक्षमापयति सखेतिद्वाभ्याम् त्वांप्राकृतःसखेतिमत्वाप्रसभंहठेनतिरस्कारेणयदुक्तंतत्क्षामये

प्रादिक

त्वामित्युत्तरेणान्वयः किंतत् हेकृष्ण हेयादवहेसखेति संधिरार्षः प्रसभोक्तौहेतुः तवमहिमानमिदंचविश्वरूपमजानता मयाप्रमादात्प्र
येनस्नेहेनापिवायदुक्तमिति ॥४१॥ किंच यच्चेति हेअच्युत यच्चपरिहासार्थंक्रीडादिषुतिरस्कृतोऽसि एकःकेवलःसखीन्विनारहसिस्थितइ
त्यर्थः अथवातत्समक्षंतेषांपरिहसतांसखीनांसमक्षंपुरतोऽपि तत्सर्वमपराधजातंत्वांअप्रमेयमचिंत्यप्रभावंक्षामये क्षमांकारयामि ॥४२॥
अचिंत्यप्रभावमेवाह पितेति नविद्यतेप्रतिमाउपमायस्यसोऽप्रतिमः तथाविधःप्रभावोयस्यतव हेअप्रतिमप्रभाव त्वमस्यचराचरस्यलो

यच्चावहासार्थमसत्कृतोसिविहारशय्यासनभोजनेषु॥एकोथवाप्यच्युततत्समक्षंतत्क्षामयेत्वामहमप्रमेयं ४२पितासि
लोकस्यचराचरस्यत्वमस्यपूज्यश्चगुरुर्गरीयान् ॥ नत्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकःकुतोऽन्योलोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभाव४३त
स्मात्प्रणम्यप्रणिधायकायंप्रसादयेत्वामहमीशमीड्यं॥पितेवपुत्रस्यसखेवसख्युःप्रियःप्रियायार्हसिदेवसोढुम्॥४४॥

कस्यपिताजनकोऽसि अतएवपूज्यश्चगुरुश्च गुरोरपिगरीयान्गुरुतरः अतोलोकत्रयेपित्वत्समएवतावदन्योनास्ति परमेश्वरस्यान्यस्या
भावात् त्वत्तोऽभ्यधिकःपुनःकुतःस्यात् ॥ ४३ ॥ यस्मादेवं तस्मादिति तस्मात्त्वामीशंजगतःस्वामिनमीड्यंस्तुत्यंप्रसादये प्रसादयामि
कथं कायंप्रणिधायदंडवन्निपात्य प्रणम्यप्रकर्षेणनत्वा अतस्त्वंममापराधंसोढुंक्षंतुमर्हसि कस्यकइव पुत्रस्यापराधंकृपयापितायथासह
ते सख्युर्मित्रस्यापराधंसखानिरुपाधिबंधुर्यथा प्रियश्चप्रियायाअपराधंतत्प्रियार्थंयथातद्वत् ॥ ४४ ॥ ॥ ॥

एवंक्षमापयित्वाप्रार्थयतें अदृष्टपूर्वमितिद्वाभ्यां हेदेव पूर्वमदृष्टंतवरूपंदृष्ट्वाहृषितोहृष्टोऽस्मि तथाभयेनचमेमनः प्रव्यथितंप्रचलितं त
स्मान्ममव्यथानिवृत्तयेतदेवरूपंदर्शय हेदेवेशहेजगन्निवासप्रसन्नोभव ॥ ४५ ॥ तदेवरूपंविशेषयन्नाह किरीटिनमिति किरीटिनंगदावं
तंचक्रहस्तंचत्वांद्रष्टुमिच्छामि पूर्वंयथादृष्टोऽस्मितथैव अतोहेसहस्रबाहो विश्वमूर्तेइदंविश्वरूपंसंहृत्यतेनैवकिरीटादियुक्तेनचतुर्भुजेनरू
पेणभव आविर्भव तदनेनश्रीकृष्णमर्जुनःपूर्वमपिकिरीटादियुक्तमेवपश्यतीतिगम्यते यत्तुपूर्वमुक्तंविश्वरूपदर्शने किरीटिनंगदिनंचक्रिणंचप

अदृष्टपूर्वंहृषितोऽस्मिदृष्ट्वाभयेनचप्रव्यथितंमनोमे ॥ तदेवमेदर्शयदेवरूपंप्रसीददेवेशजगन्निवास॥४५॥किरीटिनंग
दिनंचक्रहस्तमिच्छामित्वांद्रष्टुमहंतथैव॥ तेनैवरूपेणचतुर्भुजेनसहस्रबाहोभवविश्वमूर्ते ॥ ४६ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच
मयाप्रसन्नेनतवार्जुनेदंरूपंपरंदर्शितमात्मयोगात् ॥ तेजोमयंविश्वमनंतमाद्यंयन्मेत्वदन्येननदृष्टपूर्वम् ॥४७॥ ॥

श्यामीतितद्वहुकिरीटाद्यभिप्रायेण यद्वा एतावंतंकालंत्वांकिरीटिनंगदिनंचक्रिणंचसुप्रसन्नमपश्यं तमेवइदानींतेजोराशिंदुर्निरीक्ष्यंप
श्यामीत्येवंतत्रबहुवचनव्यक्तिरित्यविरोधः ॥ ४६ ॥ एवंप्रार्थितःसन्तमाश्वासयन्श्रीभगवानुवाच मयेतित्रिभिः हेअर्जुन किमितिबिभे
षि यतोमयाप्रसन्नेनकृपयातवेदंपरमुत्तमंरूपंदर्शितम् आत्मनोममयोगाद्योगमायासामर्थ्यात् परत्वमेवाह तेजोमयंविश्वंविश्वात्मकमनं
तमाद्यंच यन्ममरूपंत्वदन्येनत्वादृशाद्भक्तादन्येननपूर्वंदृष्टंतत् ॥ ४७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

एतद्दर्शनमतिदुर्लभंलब्ध्वात्वंकृतार्थोऽसीत्याह नेति वेदाध्ययनातिरेकेणयज्ञाध्ययनस्याभावाद्यज्ञशब्देनयज्ञविद्याःकल्पसूत्राद्यालक्ष्यंते वेदानांयज्ञविद्यानांचाध्ययनैरित्यर्थः नचदानैर्नचक्रियाभिरग्निहोत्रादिभिःनचोग्रैस्तपोभिश्चांद्रायणादिभिः एवंरूपोऽहंत्वदन्येनमनुष्यलोकेद्रष्टुंशक्यः अपितुत्वमेवकेवलंमत्प्रसादेनदृष्ट्वाकृतार्थोऽसि ॥ ४८ ॥ एवमपिचेत्तवेदंरूपंघोरंदृष्ट्वाव्यथाभवतितर्हितदेवरूपंदर्शयामीत्याह मातइति ईदृक्ईदृशंमदीयंघोरंरूपंदृष्ट्वातेव्यथामास्तु विमूढभावोविमूढत्वंचमास्तु व्यपगतभयःप्रीतमनाश्चसन्पुनस्त्वंतदेवेदं

नवेदयज्ञाध्ययनैर्नदानैर्नचक्रियाभिर्नतपोभिरुग्रैः ॥ एवंरूपःशक्यअहंनृलोकेद्रष्टुंत्वदन्येनकुरुप्रवीर ॥ ४८ ॥
मातेव्यथामाचविमूढभावोदृष्ट्वारूपंघोरमीदृङ्ममेदं ॥व्यपेतभीःप्रीतमनाःपुनस्त्वंतदेवमेरूपमिदंप्रपश्य ॥४९॥
संजयउ०॥ ॥इत्यर्जुनंवासुदेवस्तथोक्त्वास्वकंरूपंदर्शयामासभूयः॥आश्वासयामासचभीतमेनंभूत्वापुनःसौम्यवपुर्महात्मा॥५०॥अर्जुनउ०॥ ॥दृष्ट्वेदंमानुषंरूपंतवसौम्यंजनार्दन॥इदानीमस्मिसंवृत्तःसचेताःप्रकृतिंगतः॥५१॥

ममरूपंप्रकर्षेणपश्य॥४९॥एवमुक्त्वाप्राक्तनमेवरूपंदर्शितवानितिसंजयउवाच इतीति श्रीवासुदेवोऽर्जुनमेवमुक्त्वायथापूर्वमासीत्तथैव किरीटादियुक्तंचतुर्भुजंस्वीयंरूपंपुनर्दर्शयामास एनमर्जुनंभीतमेवप्रसन्नवपुर्भूत्वापुनरप्याश्वासितवान् महात्माविश्वरूपःकृपालुरितिवा ॥ ५० ॥ ततोनिर्भयःसन्नर्जुनउवाच दृष्ट्वेति सचेताः प्रसन्नचित्तइदानींसंवृत्तः जातोऽस्मि प्रकृतिंस्वास्थ्यंचप्राप्तोऽस्मि शेषंस्पष्टम्॥५१॥

स्वकृतस्यानुग्रहस्यातिदुर्लभत्वंदर्शयन् श्रीभगवानुवाच सुदुर्दर्शमिति यन्ममविश्वरूपंत्वंदृष्टवानसि इदंसुदुर्दर्शमत्यंतंद्रष्टुमशक्यम् अ
तोदेवाअप्यस्यरूपस्यसर्वदादर्शनमिच्छंति नकेवलंपुनरिदंपश्यंति ॥ ५२ ॥ तत्रहेतुः नाहमितिस्पष्टार्थः ॥ ५३ ॥ केनोपायेनतर्हिद्रष्टुं
शक्यइति तत्राह भक्त्येति अनन्ययामदेकनिष्ठयाभक्त्यातुएवंभूतोविश्वरूपोऽहंतत्त्वेनपरमार्थतोज्ञातुंशक्यःशास्त्रतःद्रष्टुंप्रत्यक्षतःप्रवेष्टुं

श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ सुदुर्दर्शमिदंरूपंदृष्टवानसियन्मम ॥ देवाअप्यस्यरूपस्यनित्यंदर्शनकांक्षिणः ॥ ५२ ॥
नाहंवेदैर्नतपसानदानेननचेज्यया ॥ शक्यएवंविधोद्रष्टुंदृष्टवानसिमांयथा ॥ ५३ ॥ भक्त्यात्वनन्ययाशक्य
अहमेवंविधोऽर्जुन ॥ ज्ञातुंद्रष्टुंचतत्त्वेनप्रवेष्टुंचपरंतप ॥ ५४ ॥ मत्कर्मकृन्मत्परमोमद्भक्तःसंगवर्जितः ॥ नि
र्वैरःसर्वभूतेषुयःसमामेतिपांडव ॥ ५५ ॥ इतिश्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायांयोगशास्त्रेश्रीकृष्णार्जु
नसंवादेविश्वरूपदर्शनयोगोनामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

चतादात्म्येनशक्यः नान्यैरुपायैः ॥ ५४ ॥ अतःसर्वशास्त्रसारंपरमंरहस्यंशृण्वित्याह मत्कर्मकृदिति मदर्थंकर्मकरोतीतिमत्कर्मकृत् अ
हमेवपरमःपुरुषार्थोयस्यसः ममैवभक्तोमामेवाश्रितः पुत्रादिषुसंगवर्जितोनिर्वैरश्चसर्वभूतेषु एवंभूतोयःसमांप्राप्नोति नान्यइति ॥ ५५ ॥
देवैरपिसुदुर्दर्शंतपोज्ञानादिकोटिभिः भक्तायभगवानेवंविश्वरूपमदर्शयत् ॥ १ ॥ इतिसुबोधिन्यांटीकायामेकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

निर्गुणोपासनस्यैवंसगुणोपासनस्यच श्रेयःकतरदित्येवंनिर्णेतुंद्वादशोद्यमः ॥ १ ॥ पूर्वाध्यायांतेमत्कर्मकृन्मत्परमइत्येवंभक्तिनिष्ठस्य श्रेष्ठत्वमुक्तम् कौंतेयप्रतिजानीहीत्यादिना तत्रतस्यैवश्रेष्ठत्ववर्णितं तथातेषांज्ञानीनित्ययुक्तएकभक्तिर्विशिष्यतइत्यादिनासर्वज्ञानप्लवेनैव वृजिनंसंतरिष्यसीत्यादिनाचज्ञाननिष्ठस्यश्रेष्ठत्वमुक्तम् एवमुभयोःश्रैष्ठ्येऽपिविशेषजिज्ञासयाभगवंतंप्रतिअर्जुनउवाच एवमिति एवंसर्वकर्मार्पणादिनासततंयुक्तास्त्वन्निष्ठाःसंतोयेभक्तास्त्वांविश्वरूपंसर्वज्ञंसर्वशक्तिंपर्युपासतेध्यायंति येचाप्यक्षरंब्रह्मअव्यक्तंनिर्विशेषंउपासते तेषांउभयेषांमध्ये अतिशयेनकेयोगविदःश्रेष्ठाइत्यर्थः ॥ १ ॥ तत्रप्रथमाःश्रेष्ठाइत्युत्तरंश्रीभगवानुवाच मयीति मयिपरमेश्वरेसर्व

अर्जुनउवाच ॥ ॥एवंसततयुक्तायेभक्तास्त्वांपर्युपासते ॥ येचाप्यक्षरमव्यक्तंतेषांकेयोगवित्तमाः ॥१॥ श्री भगवानुवाच ॥ ॥मय्यावेश्यमनोयेमांनित्ययुक्ताउपासते ॥ श्रद्धयापरयोपेतास्तेमेयुक्ततमोमताः ॥ २ ॥ येत्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तंपर्युपासते ॥ सर्वत्रगमचिंत्यंचकूटस्थमचलंध्रुवम् ॥ ३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ज्ञत्वादिगुणविशिष्टेमनआवेश्यैकाग्रंकृत्वा नित्ययुक्ताःमदर्थकर्मानुष्ठानादिनामन्निष्ठाःसंतःश्रेष्ठयाश्रद्धयायुक्तायेमामाराधयंतितेयुक्ततमाममाभिमताः ॥२॥ तर्हिइतरेकिंनश्रेष्ठाइत्यतआह येत्वितिद्वाभ्याम् येत्वक्षरंपर्युपासतेध्यायंतितेऽपिमामेवप्राप्नुवंतीतिद्वयोरन्वयः अक्षरस्यलक्षणमनिर्देश्यमित्यादि अनिर्देश्यंशब्देननिर्देष्टुमशक्यम् यतोऽव्यक्तंरूपादिहीनं सर्वत्रगंसर्वव्यापि अव्यक्तत्वादेवाचिंत्यं कूटस्थं कूटेमायाप्रपंचेस्थितम् अधिष्ठानत्वेनस्थितं अचलंस्पंदनरहितम् अतएवध्रुवंनित्यम् वृद्ध्यादिरहितम् ॥ ३ ॥ ॥ ॥

संनियम्येति स्पष्टम् ॥ ४ ॥ ननुचतेऽपित्वामेवप्राप्नुवंति तर्हीतरेषांयुक्ततमत्वंकुतइत्यपेक्षायांक्लेशाक्लेशकृतंविशेषमाह क्लेशइतित्रिभिः
अव्यक्तेनिर्विशेषेअक्षरेआसक्तंचेतोयेषांतेषांक्लेशोऽधिकतरः हियस्मादव्यक्तविषयागतिर्निष्ठादेहाभिमानिभिःदुःखंयथाभवत्येवमवाप्यते
देहाभिमानिनांनित्यंप्रत्यक्प्रवणत्वस्यदुर्घटत्वादितिभावः ॥ ५ ॥ मद्भक्तानांमत्प्रसादादनायासतएवसिद्धिर्भवतीत्याह येत्वितिद्वाभ्या
म् मयिपरमेश्वरेसर्वाणिकर्माणिसंन्यस्यसमर्प्यमत्पराभूत्वामांध्यायंतः अनन्येननविद्यतेअन्योभजनीयोयस्मिन्तेनैव एकांतभक्तियोगे

सन्नियम्येंद्रियग्रामंसर्वत्रसमबुद्धयः ॥ तेप्राप्नुवंतिमामेवसर्वभूतहितेरताः ॥ ४ ॥ क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्ता
सक्तचेतसाम् ॥ अव्यक्ताहिगतिर्दुःखंदेहवद्भिरवाप्यते ॥ ५ ॥ येतुसर्वाणिकर्माणिमयिसंन्यस्यमत्पराः ॥
अनन्येनैवयोगेनमांध्यायंतउपासते ॥ ६ ॥ तेषामहंसमुद्धर्तामृत्युसंसारसागरात् ॥ भवामिनचिरात्पार्थम
य्यावेशितचेतसाम् ॥ ७ ॥ मय्येवमनआधत्स्वमयिबुद्धिंनिवेशय॥निवसिष्यसिमय्येवअतऊर्ध्वंनसंशयः ॥ ८ ॥

नोपासतइत्यर्थः ॥ ६ ॥ तेषामिति एवंमयिआवेशितंचेतोयैस्तेषांमृत्युयुक्तात्संसारसागरादहंसम्यगुद्धर्ताअचिरेणैवभवामि ॥ ७ ॥
यस्मादेवंतस्मात् मय्येवेति मय्येवसंकल्पविकल्पात्मकंमनआधत्स्व स्थिरीकुरु बुद्धिमपिव्यवसायात्मिकांमय्येवनिवेशय एवंकुर्वन्म
त्प्रसादेनलब्धज्ञानःसन्नतऊर्ध्वंदेहांतेमरणानंतरंमय्येवनिवसिष्यसि निवत्स्यसि मदात्मनावासंकरिष्यसि नात्रसंशयः तथाचश्रुतिः
देहांतेदेवस्तारकंपरंब्रह्मव्याचष्टइति ॥ ८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अत्राशक्तंप्रतिसुगमोपायमाह अथेति स्थिरंयथाभवत्येवंमयिचित्तंधारयितुंयदिशक्तोनभवसि तर्हिविक्षिप्तंचित्तंपुनःप्रत्याहृत्यममानुस्मरणलक्षणोयोगाभ्यासस्तेनमांप्राप्तुमिच्छप्रयत्नंकुरु ॥९॥ यदिपुनर्नैवंतत्राह अभ्यासइति अभ्यासेऽपियद्यशक्तोऽसितर्हिमत्प्रीत्यर्थानियानिकर्माणिएकादश्युपवासव्रतचर्यानामसंकीर्तनादीनितदनुष्ठानमेवपरमंयस्यतादृशोभव एवंभूतानिकर्माण्यपिमदर्थंकुर्वन्मोक्षंप्राप्स्यसि ॥ १० ॥ अत्यंतंभगवद्धर्मपरिनिष्ठायामशक्तस्यपक्षांतरमाह अथैतदपीति अथैतदपिकर्तुमशक्तोऽसितर्हिमद्योगंमदेकशरणत्वमाश्रि

अथचित्तंसमाधातुंनशक्नोषिमयिस्थिरम् ॥ अभ्यासयोगेनततोमामिच्छाप्तुंधनंजय ॥ ९ ॥ अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसिमत्कर्मपरमोभव ॥ मदर्थमपिकर्माणिकुर्वन्सिद्धिमवाप्स्यसि ॥ १० ॥ अथैतदप्यशक्तोऽसिकर्तुंमद्योगमाश्रितः ॥ सर्वकर्मफलत्यागंततःकुरुयतात्मवान् ॥ ११ ॥ श्रेयोहिज्ञानमभ्यासाज्ज्ञानाद्ध्यानंविशिष्यते ॥ ध्यानात्कर्मफलत्यागस्त्यागाच्छांतिरनंतरम् ॥ १२ ॥ ॥ ॥ ॥

तःसर्वेषांदृष्टादृष्टार्थानामावश्यकानांचाग्निहोत्रादिकर्मणांफलानिनियतचित्तोभूत्वापरित्यज्य एतदुक्तंभवति मयातावदीश्वराज्ञयायथाशक्तिकर्माणिकर्तव्यानिफलंपुनर्दृष्टमदृष्टंवापरमेश्वराधीनमित्येवंमयिभारमारोप्यफलासक्तिंपरित्यज्यवर्तमानोमत्प्रसादेनकृतार्थोभविष्यसीति तात्पर्यं॥११॥ तमिमंफलत्यागंस्तौति श्रेयोहीति सम्यग्ज्ञानरहितादभ्यासाद्युक्तिसहितोपदेशपूर्वकंज्ञानंश्रेष्ठंतस्मादपितत्पूर्वकंध्यानंश्रेष्ठं ततस्तुतंपश्यतिनिष्कलंध्यायमानइतिश्रुतेः तस्मादपिउक्तलक्षणःकर्मफलत्यागःश्रेष्ठः तस्मादेवंभूतात्कर्मफलत्यागात्कर्मसु

तत्फलेषुचासक्तिनिवृत्त्यामत्प्रसादेनचसमनंतरमेवसंसारशांतिर्भवति ॥ १२ ॥ एवंभूतस्यभक्तस्यक्षिप्रमेवपरमेश्वरप्रसादहेतूनधर्मा नाह अद्वेष्टेत्यष्टभिः सर्वभूतानांयथायथमद्वेष्टामैत्रःकरुणश्च उत्तमेषुद्वेषशून्यः समेषुमित्रतयावर्ततइतिमैत्रःहीनेषुकृपालुरित्यर्थः निर्म मोनिरहंकारश्चकृपालुत्वादेवान्यैःसहसमेदुःखसुखेयस्यसः क्षमीक्षमावान् ॥ १३ ॥ संतुष्टइति सततंलाभेअलाभेचसंतुष्टःप्रसन्नचित्तः योगीअप्रमत्तः यतात्मासंयतस्वभावः दृढोमद्विषयोनिश्चयोयस्यमय्यर्पितेमनोबुद्धीयेन एवंभूतोयोमद्भक्तःसमेप्रियः ॥ १४ ॥ किंच य

अद्वेष्टासर्वभूतानांमैत्रःकरुणएवच ॥ निर्ममोनिरहंकारःसमदुःखसुखःक्षमी ॥ १३ ॥संतुष्टःसततंयोगीयतात्मादृढनि श्चयः ॥ मय्यर्पितमनोबुद्धिर्योमद्भक्तःसमेप्रियः॥ १४ ॥ यस्मान्नोद्विजतेलोकोलोकान्नोद्विजतेचयः॥ हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मु क्तोयःसचमेप्रियः ॥ १५ ॥ अनपेक्षःशुचिर्दक्षउदासीनोगतव्यथः ॥ सर्वारंभपरित्यागीयोमद्भक्तःसमेप्रियः ॥१६॥

स्मादिति यस्मात्सकाशाल्लोकोजनोनोद्विजतेभयशंकयासंक्षोभंनप्राप्नोति यश्चलोकान्नोद्विजते यश्चस्वाभाविकैर्हर्षादिभिर्मुक्तः तत्रहर्षःस्व स्येष्टार्थलाभेउत्साहःअमर्षःपरस्यलाभेऽसहनम् भयंत्रासः उद्वेगोभयादिनिमित्तचित्तक्षोभः एतैर्विमुक्तोयोमद्भक्तःसमेप्रियः ॥१५॥ किंच अनपेक्षइति अनपेक्षोयदृच्छोपस्थितेऽप्यर्थेनिःस्पृहः शुचिर्बाह्याभ्यंतरशौचसंपन्नः दक्षोऽनलसः उदासीनःपक्षपातरहितः गतव्यथआ धिशून्यः सर्वान्दृष्टादृष्टार्थानारंभानुद्यमान्परित्यक्तुंशीलंयस्यसः एवंभूतःसन्योमद्भक्तःसमेप्रियः ॥ १६ ॥ ॥ ॥

किंच येनेति प्रियंप्राप्ययोनहृष्यति अप्रियंप्राप्ययोनद्वेष्टि इष्टार्थनाशेसतियोनशोचति अप्राप्तमर्थंयोनकांक्षति शुभाशुभेपुण्यपापेपरि त्यक्तुंशीलंयस्यसएवंभूतोभूत्वा योमद्भक्तिमान्समेप्रियः ॥ १७ ॥ किंच समइति शत्रौचमित्रेचसमएकरूपः मानापमानयोरपितथास मएवहर्षविषादशून्यइत्यर्थः शीतोष्णयोःसुखदुःखयोश्चसमः संगविवर्जितः क्वचिदप्यनासक्तः ॥ १८ ॥ तुल्यइति तुल्येनिंदास्तुतीयस्य मौनीसंयतवाक् येनकेनचिद्यथालब्धेनसंतुष्टः अनिकेतोनियतवासशून्यः स्थिरमतिःव्यवस्थितचित्तः एवंभूतोमद्भक्तिमान्यःसमेप्रियो

योनहृष्यतिनद्वेष्टिनशोचतिनकांक्षति ॥ शुभाशुभपरित्यागीभक्तिमान्यःसमेप्रियः ॥ १७ ॥ समः शत्रौचमित्रेचतथामानापमानयोः ॥ शीतोष्णसुखदुःखेषुसमःसंगविवर्जितः ॥ १८ ॥ तुल्यनिंदास्तुति मौनीसंतुष्टोयेनकेनचित् ॥ अनिकेतःस्थिरमतिर्भक्तिमान्मेप्रियोनरः ॥ १९ ॥ येतुधर्मामृतमिदंयथोक्तं पर्युपासते ॥ श्रद्दधानामत्परमाभक्तास्तेऽतीवमेप्रियाः ॥ २० ॥ इतिश्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सुब्रह्मवि द्यायांयोगशास्त्रेश्रीकृष्णार्जुनसंवादेभक्तियोगोनामद्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नरः ॥ १९ ॥ उक्तंधर्मजातंसफलमुपसंहरति येत्विति यथोक्तमुक्तप्रकारंधर्मएवामृतममृतत्वसाधनत्वात् धर्म्यामृतमिदमितिकेचित्प ठंति तद्येउपासतेअनुतिष्ठंति श्रद्धांकुर्वंतोमत्परमाश्चसंतोमद्भक्ताः तेऽतीवमेप्रियाइति ॥ २० ॥ दुःखमव्यक्तवर्त्मैतद्बहुविघ्नमतोबुधः सुखं कृष्णपदांभोजभक्तिसत्पथमाभजेत् ॥ १ ॥ इतिसुबोधिन्यांटीकायांद्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

भक्तानामहमुद्धर्तासंसारादित्यवादियत् त्रयोदशेऽथतत्सिद्ध्यैतत्त्वज्ञानमुदीर्यते ॥ १ ॥ तेषामहंसमुद्धर्तामृत्युसंसारसागरात् भवामी तिपूर्वंप्रतिज्ञातं तन्नचात्मज्ञानंविनासंसाराद्धुद्धरणंसंभवति इतितत्त्वज्ञानोपदेशार्थंप्रकृतिपुरुषविवेकाध्यायआरभ्यते तत्रयत्सप्तमेऽध्याये अपराचपराचेतिप्रकृतिद्वयमुक्तं तयोरविवेकाज्जीवभावमापन्नस्यचिदंशस्यायंसंसारः याभ्यांचजीवोपभोगार्थमीश्वरःसृष्ट्यादिषुप्रवर्तते त देवप्रकृतिद्वयंक्षेत्रक्षेत्रज्ञशब्दवाच्यंपरस्परंविविक्तंतत्त्वतोनिरूपयिष्यन् श्रीभगवानुवाच इदमिति इदंभोगायतनंशरीरंक्षेत्रमित्यभिधीयते संसारस्यप्ररोहभूमित्वात् एतद्योवेत्ति अहंममेतिमन्यते तंक्षेत्रज्ञइतिप्राहुः कृषीवलवत्तत्फलभोक्तृत्वात् तद्विदःक्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्विवेकज्ञाः॥ १॥

श्रीभगवानुवाच ॥ ॥इदंशरीरंकौंतेयक्षेत्रमित्यभिधीयते ॥ एतद्योवेत्तितंप्राहुःक्षेत्रज्ञइतित
द्विदः ॥ १ ॥ क्षेत्रज्ञंचापिमांविद्धिसर्वक्षेत्रेषुभारत ॥ क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानंयत्तज्ज्ञानंमतंमम
॥ २ ॥ तत्क्षेत्रंयच्चयादृक्चयद्विकारियतश्चयत् ॥ सचयोयत्प्रभावश्चतत्समासेनमेशृणु ॥३॥

तदेवंसंसारिणःस्वरूपमुक्तं इदानींतस्यैवपारमार्थिकमसंसारिस्वरूपमाह क्षेत्रज्ञमिति तंचक्षेत्रज्ञंसंसारिणंजीवंवस्तुतःसर्वक्षेत्रेष्वनुगतंमा मेवविद्धि तत्त्वमसीतिश्रुत्युपलक्षितेनचिदंशेनमद्रूपस्योक्तत्वात् आदरार्थमेवतज्ज्ञानंस्तौति क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्यद्वैलक्षण्येनज्ञानंतदेवमोक्ष हेतुत्वान्ममज्ञानंमतं अन्यत्तुवृथापांडित्यं बंधहेतुत्वादित्यर्थः तदुक्तं तत्कर्मयन्नबंधायसाविद्यायाविमुक्तये आयासायापरंकर्मविद्यान्या शिल्पनैपुणमिति ॥ २ ॥ अत्रयद्यपिचतुर्विंशतिभेदैर्भिन्नाप्रकृतिःक्षेत्रमित्यभिप्रेतं तथापिदेहरूपेणपरिणतायामेवतस्यामहंभावेनाविवेकः

उपक्रमोपसंहारभ्यासापूर्वताफलंअर्थवादोपपत्ती च लिंगं तात्पर्यनिर्णये ॥

स्फुटइतितद्विवेकार्थमिदंशरीरंक्षेत्रमित्याद्युक्तं तदेतत्प्रपंचयिष्यन्प्रतिजानीते तत्क्षेत्रमिति यदुक्तंमया तत्क्षेत्रं यत्स्वरूपतोजडंदृश्यादि स्वभावं यादृक्यादृशंचेच्छादिधर्मकं यद्विकारियैरिंद्रियादिविकारैर्युक्तं यतश्चप्रकृतिपुरुषसंयोगाद्भवति यदिति यैःस्थावरजंगमादिभे दैर्भिन्नमित्यर्थः सचक्षेत्रज्ञोयःस्वरूपतःयत्प्रभावश्चअचिंत्यैश्वर्ययोगेनयैःप्रभावैःसंपन्नः तत्सर्वसंक्षेपतोमत्तःशृणु ॥ ३ ॥ कैर्विस्तरेणोक्त स्यायंसंक्षेपइत्यपेक्षायामाहऋषिभिरिति ऋषिभिर्वसिष्ठादिभिर्योगशास्त्रेषुध्यानधारणादिविषयत्वेनवैराजादिरूपेणबहुधागीतंनिरूपितम् विविधैर्विचित्रैश्चनित्यनैमित्तिककाम्यविषयैश्छंदोभिर्वेदैर्नानायजनीयदेवतादिरूपेणगीतं ब्रह्मणःसूत्रैःपदैश्च ब्रह्मसूत्र्यतेसूच्यतेएभिरिति ब्रह्मसूत्राणि यतोवाइमानिभूतानिजायंतइत्यादीनितटस्थलक्षणपराण्युपनिषद्वाक्यानि तथाचब्रह्मपद्यतेगम्यतेसाक्षाज्ज्ञायते एभिरिति

ऋषिभिर्बहुधागीतंछन्दोभिर्विविधैःपृथक् ॥ ब्रह्मसूत्रपदैश्चैवहेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ॥ ४ ॥

पदानिस्वरूपलक्षणपराणि सत्यंज्ञानमनंतंब्रह्मेत्यादीनितैश्चबहुधागीतं किंच हेतुमद्भिः सदेव सौम्येदमग्रआसीत्कथमसतःसज्जाये तेति तथाकोह्येवान्यात्कःप्राण्यात् यदेषआकाशआनंदोनस्यात् एषह्येवानंदयतीत्यादियुक्तिमद्भिः अन्यात्अपानचेष्टांकःकुर्यात् प्रा ण्यात्प्राणानांव्यापारंकोवाकुर्यादितिश्रुतिपदयोरर्थः विनिश्चितैरुपक्रमोपसंहारैकवाक्यतया असंदिग्धार्थप्रतिपादकैरित्यर्थः तदेवमेतै- र्विस्तरेणोक्तंदुःसंग्रहंसंक्षेपतस्तुभ्यंकथयिष्यामितच्छृणिवत्यर्थः यद्वा अथातोब्रह्मजिज्ञासेत्यादीनिब्रह्मसूत्राणि गृह्यंतेतान्येवब्रह्मप द्यते निश्चीयतेएभिरितिपदानि तैर्हेतुमद्भिः ईक्षतेर्नाशब्दं आनंदमयोऽभ्यासादित्यादिभिर्युक्तिमद्भिर्विनिश्चितार्थैः शेषंसमानं ॥ ४ ॥

शब्दं प्रधानं न जगत्कारणं ईक्षते

स्थैर्यंसन्मार्गेप्रवृत्तस्यतदेकनिष्ठता आत्मविनिग्रहःशरीरसंयमः एतज्ज्ञानमितिप्रोक्तमितिपंचमेनान्वयः ॥ ७ ॥ किंच इंद्रियार्थेष्वि
ति जन्मादिषुदुःखदोषयोरनुदर्शनम् पुनःपुनरालोचनम् दुःखरूपस्यदोषस्यानुदर्शनमितिवा स्पष्टमन्यत् ॥ ८ ॥ किंच असक्तिरिति अ
सक्तिःपुत्रादिपदार्थेषुप्रीतित्यागः अनभिष्वंगःपुत्रादीनांसुखेदुःखेवाअहमेवसुखीदुःखीचेत्यध्यासातिरेकाभावः इष्टानिष्टयोरुपपत्तिषुप्राप्ति
षुनित्यंसर्वदा समचित्तत्वम् ॥ ९ ॥ किंच मयिचेति मयिपरमेश्वरेअनन्ययोगेनसर्वात्मदृष्ट्या अव्यभिचारिणीएकांतभक्तिः विविक्तःशु

इंद्रियार्थेषुवैराग्यमनहंकारएवच ॥ जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥ ८॥ असक्तिरनभिष्वंगःपुत्रदारगृ
हादिषु॥नित्यंचसमचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु॥९॥ मयिचानन्ययोगेनभक्तिरव्यभिचारिणी ॥ विविक्तदेशसेवित्व
मरतिर्जनसंसदि॥१०॥अध्यात्मज्ञाननित्यत्वंतत्त्वज्ञानार्थदर्शनम्॥एतज्ज्ञानमितिप्रोक्तमज्ञानंयदतोऽन्यथा ॥ ११॥

द्धचित्तप्रसादकरःतंदेशंसेवितुंशीलंयस्यतस्यभावस्तत्त्वम् प्राकृतानांजनानांसंसदिसभायांअरतिःरत्यभावः ॥१०॥ किंच अध्यात्मेति आ
त्मानमधिकृत्यवर्तमानंज्ञानंअध्यात्मज्ञानम् तस्मिन्नित्यत्वंनित्यभावः त्वंपदार्थशुद्धिनिष्ठत्वमित्यर्थः तत्त्वज्ञानस्यार्थःप्रयोजनंमोक्षःत
स्यदर्शनं मोक्षस्यसर्वोत्कृष्टतालोचनमित्यर्थः एतदमानित्वमदंभित्वमित्यादिविंशतिसंख्यात्मकंयदुक्तमेतज्ज्ञानमितिप्रोक्तम् ज्ञानसाध
नत्वात् अतोऽन्यथास्माद्विपरीतंमानित्वादियदेतदज्ञानमितिप्रोक्तंवसिष्ठादिभिः ज्ञानविरोधित्वात् अतःसर्वथात्याज्यमित्यर्थः ॥११॥

तत्रक्षेत्रस्वरूपमाह महाभूतानीतिद्वाभ्यां महाभूतानिभूम्यादीनिपंच अहंकारस्तत्कारणभूतःबुद्धिर्विज्ञानात्मकंमहत्तत्त्वं अव्यक्तंमूलप्र कृतिः इंद्रियाणिबाह्यानिदश श्रोत्रत्वग्घ्राणदृग्जिव्हावाग्दोर्मेढ्रांघ्रिपायवइति एकंचमनः इंद्रियगोचराश्चपंचतन्मात्ररूपाएवशब्दादयःआ काशादिविशेषगुणतयाव्यक्ताः संतइंद्रियविषयाः पंच तदेवंचतुर्विंशतितत्त्वान्युक्तानि ॥ ५ ॥ इच्छेति इच्छादयः प्रसिद्धाः संघातःशरीरं चेतनाज्ञानात्मिकामनोवृत्तिः धृतिर्धैर्यम् एतेइच्छादयोदृश्यत्वान्नात्मधर्माअपितुमनोधर्माएव अतःक्षेत्रांतःपातिनएव उपलक्षणंचैत त्संकल्पादीनां तथाचश्रुतिः कामःसंकल्पोविचिकित्साश्रद्धाऽश्रद्धाधृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वंमनएवेति अनेनचयादृगितिप्रतिज्ञा

महाभूतान्यहंकारोबुद्धिरव्यक्तमेवच ॥ इंद्रियाणिदशैकंचपंचचेंद्रियगोचराः ॥ ५ ॥
इच्छाद्वेषःसुखंदुःखंसंघातश्चेतनाधृतिः ॥ एतत्क्षेत्रंसमासेनसविकारमुदाहृतम् ॥ ६ ॥
अमानित्वमदंभित्वमहिंसाक्षांतिरार्जवं॥ आचार्योपासनंशौचंस्थैर्यमात्मविनिग्रहः ॥ ७॥

ताःक्षेत्रधर्मादर्शिताः एतत्क्षेत्रंसविकारंइंद्रियादिविकारसहितंसंक्षेपेणतुभ्यंमयोक्तमितिक्षेत्रोपसंहारः ॥६॥ इदानीमुक्तलक्षणात्क्षेत्राद्विवि क्ततयाज्ञेयंशुद्धंक्षेत्रज्ञंविस्तरेणवर्णयिष्यन्तज्ज्ञानसाधनान्याह अमानित्वमितिपंचभिः अमानित्वंस्वगुणश्लाघाराहित्यम् अदंभित्वंदंभ राहित्यं अहिंसा परपीडावर्जनं क्षांतिःसहिष्णुत्वम् आर्जवमवक्रता आचार्योपासनंसद्गुरुसेवा शौचंबाह्यमाभ्यंतरंच तत्रबाह्यंमृजलादि ना आभ्यंतरंचरागादिमलक्षालनम् तथाचस्मृतिः शौचंतुद्विविधंप्रोक्तंबाह्यमाभ्यंतरंतथा मृज्जलाभ्यांस्मृतंबाह्यंभावशुद्धिस्तथांतरमिति

एभिःसाधनैर्यज्ज्ञेयंतदाह ज्ञेयमितिषड्भिः यज्ज्ञेयंतत्प्रवक्ष्यामि श्रोतुरादरसिद्धयेज्ञानफलंदर्शयति यद्वक्ष्यमाणंज्ञात्वामृतंमोक्षंप्राप्नोति किंतत् अनादिमत् आदिमन्नभवतीत्यनादिमत् परंनिरतिशयंब्रह्म अनादीत्येतावतैवबहुव्रीहिणाअनादिमत्त्वेसिद्धेऽपिपुनर्मतुपःप्रयोग श्छांदसः यद्वा अनादीतिमत्परमितिचपदद्वयं ममविष्णोः परंनिर्विशेषंरूपंब्रह्मेत्यर्थः तदेवाह नसत्नचासदुच्यते विधिमुखेनप्रमाणस्य विषयःसच्छब्देनोच्यते निषेधस्यविषयस्त्वसच्छब्देनोच्यते इदंतुतदुभयविलक्षणंअविषयत्वादित्यर्थः ॥१२॥ नन्वेवंब्रह्मणःसदसद्विलक्ष णत्वेसति सर्वंखल्विदंब्रह्म ब्रह्मैवेदंसर्वमित्यादिश्रुतिभिर्विरुद्ध्येतेत्याशंक्य परास्यशक्तिर्विविधैवश्रूयतेस्वाभाविकीज्ञानबलक्रियाचेत्यादि

ज्ञेयंयत्तत्प्रवक्ष्यामियज्ज्ञात्वामृतमश्नुते ॥ अनादिमत्परंब्रह्मनसत्तन्नासदुच्यते ॥ १२ ॥
सर्वतःपाणिपादंतत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ॥ सर्वतःश्रुतिमल्लोकेसर्वमावृत्यतिष्ठति॥१३॥
सर्वेंद्रियगुणाभासंसर्वेंद्रियविवर्जितम् ॥ असक्तंसर्वभृच्चैवनिर्गुणंगुणभोक्तृच ॥ १४ ॥

श्रुतिप्रसिद्धयाचिंत्यशक्त्यासर्वात्मतांतस्यदर्शयन्नाह सर्वतइतिपंचभिः सर्वतःसर्वत्रपाणयःपादाश्चयस्यतत् सर्वतोऽक्षीणिशिरांसिमुखा निचयस्यतत् सर्वतःश्रुतिमच्छ्रवणेंद्रियैर्युक्तंसल्लोकेसर्वमावृत्यव्याप्यतिष्ठति सर्वप्राणिप्रवृत्तिभिःपाण्यादिभिरुपाधिभिःसर्वव्यवहारास्प दत्वेनतिष्ठतीत्यर्थः ॥१३॥ किंच सर्वेंद्रियेति सर्वेषांचक्षुरादीनामिंद्रियाणांगुणेषुरूपाद्याकारासुवृत्तिषुतत्तदाकारेणभासतइतितथा स र्वाणींद्रियाणिगुणांश्चतत्तद्विषयानाभासयतीतिवा सर्वेंद्रियैर्विवर्जितंच, तथाचश्रुतिः अपाणिपादोजवनोग्रहीतापश्यत्यचक्षुःसश्रृ

णोत्यकर्णइत्यादि असक्तंसंगशून्यम् तथापिसर्वंबिभर्तीतिसर्वभृत् सर्वस्याधारभूतम् तदेवनिर्गुणंसत्त्वादिगुणरहितम् गुणभोक्तृगुणानां सत्त्वादीनांभोक्तृचपालकम् ॥१४॥ किंच बहिरिति भूतानांचराचराणांस्वकार्याणांबहिश्चांतश्चतदेवसुवर्णमिवकटककुंडलादीनाम् जलतरंगाणामन्तर्बहिश्चजलमिव अचरंस्थावरंचरंजंगमंयद्भूतजातंतदेव कारणात्मकत्वात्कार्यस्य एवमपिसूक्ष्मत्वाद्रूपादिहीनत्वात्तदविज्ञेयमिदंतदितिस्पष्टज्ञानार्हंनभवति अतएवाविदुषांयोजनलक्षांतरितमिवदूरस्थंचसविकारायाःप्रकृतेःपरत्वात् विदुषांपुनःप्रत्यगात्मत्वादंतिकेच तन्नित्यंसन्निहितम् तथाचमंत्रः यदेजतितन्नैजतितद्दूरेतदंतिकेतदंतरस्यसर्वस्य तदुसर्वस्यास्यबाह्यतइति एजतिचलति

बहिरंतश्चभूतानामचरंचरमेवच ॥ सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयंदूरस्थंचांतिकेचतत् ॥ १५ ॥
अविभक्तंचभूतेषुविभक्तमिवचस्थितम् ॥ भूतभर्तृचतज्ज्ञेयंग्रसिष्णुप्रभविष्णुच ॥ १६॥
ज्योतिषामपितज्ज्योतिस्तमसःपरमुच्यते ॥ ज्ञानंज्ञेयंज्ञानगम्यंहृदिसर्वस्यविष्ठितम् ॥ १७॥

नैजतिनचलतितत्उअंतिकेइतिच्छेदः ॥ १५ ॥ किंच अविभक्तमिति भूतेषुस्थावरजंगमात्मकेषु अविभक्तंकारणात्मनाअभिन्नं कार्यात्मनाविभक्तंचभिन्नमिवावस्थितंच समुद्राज्जातंफेनादिसमुद्राद्न्यन्नभवति तत्पूर्वोक्तंस्वरूपंचज्ञेयम् भूतानांभर्तृचपोषकंस्थितिकाले प्रलयकालेचग्रसिष्णु ग्रसनशीलम् सृष्टिकालेचप्रभविष्णु नानाकार्यात्मनाप्रभवनशीलम् ॥१६॥ किंच ज्योतिषामिति ज्योतिषांचंद्रादित्यादीनामपितज्ज्योतिःप्रकाशकं ततोयेनसूर्यस्तपतितेजसेद्धः नतत्रसूर्योभातिनचंद्रतारकंनेमाविद्युतोभांतिकुतोऽयमग्निः तमेवभांतमनुभा

त्तिसर्वंतस्यभासासर्वमिदंविभातीत्यादिश्रुतेः अतएवतमसोऽज्ञानात्परं तेनासंस्पृष्टमुच्यते आदित्यवर्णंतमसःपरस्तादित्यादिश्रुतेः ज्ञानं चतदेवबुद्धिवृत्तावभिव्यक्तं तदेवरूपाद्याकारेणज्ञेयंच ज्ञानेनगम्यंच अमानित्वमदंभित्वमित्यादिलक्षणेनपूर्वोक्तेनज्ञानसाधनेनप्राप्यमि त्यर्थः ज्ञानगम्यंविशिनष्टि सर्वस्यप्राणिमात्रस्यहृदिविष्ठितंविशेषेणाप्रच्युतस्वरूपेणनियंतृतयास्थितम् धिष्ठितमितिपाठेऽधिष्ठायस्थित मित्यर्थः ॥ १७ ॥ उक्तंक्षेत्रादिकमधिकारिफलसहितमुपसंहरति इतीति इत्येवंक्षेत्रंमहाभूतादिधृत्यंतंतथाज्ञानंच अमानित्वादितत्त्वज्ञा नार्थदर्शनांतम् ज्ञेयंच अनादिमत्परंब्रह्मेत्यादिविष्ठितमित्यंतम् वसिष्ठादिभिर्विस्तरेणोक्तंसर्वमपिमयासंक्षेपेणोक्तम् एतच्चपूर्वाध्यायोक्त

इतिक्षेत्रंतथाज्ञानंज्ञेयंचोक्तंसमासतः ॥ मद्भक्तएतद्विज्ञायमद्भावायोपपद्यते ॥ १८ ॥
प्रकृतिंपुरुषंचैवविद्ध्यनादीउभावपि ॥ विकारांश्चगुणांश्चैवविद्धिप्रकृतिसंभवान् ॥ १९ ॥

लक्षणोमद्भक्तोविज्ञायमद्भावायब्रह्मत्वायउपपद्यतेयोग्योभवति ॥ १८ ॥ तदेवंतत्क्षेत्रंयच्चयादृक्चेत्येतावत्प्रपंचितम् इदानींतुयद्विकारिय तश्चयत् सचयोयत्प्रभावश्चेत्येतत्पूर्वंप्रतिज्ञातमेवंप्रकृतिपुरुषयोःसंसारहेतुत्वकथनेनप्रपंचयति प्रकृतिमितिपंचभिः तत्रप्रकृतिपुरुषयोरा दिमत्त्वेतयोरपिप्रकृत्यंतरेणभाव्यमित्यनवस्थापत्तिःस्यात् अतस्तावुभावनादीविद्धि अनादेरीश्वरस्यशक्तित्वात्प्रकृतिरनादिः पुरुषोऽपि तदंशत्वादनादिरेव अत्रच परमेश्वरस्यतच्छक्तीनांचानादित्वंनित्यत्वंचश्रीमच्छंकरभगवद्भाष्यकृद्भिरतिप्रबंधेनोपपादितमितिग्रन्थबाहु ल्यान्नास्माभिः प्रतन्यते विकारांश्चदेहेंद्रियादीन् गुणांश्चगुणपरिणामान्सुखदुःखमोहादीन्प्रकृतेःसंभवान्संभूतान्विद्धि ॥१९॥ ॥

विकाराणांप्रकृतिसंभवत्वंदर्शयन्पुरुषस्यसंसारहेतुत्वंदर्शयति कार्यकारणेति कार्यंशरीरम् कारणानिसुखदुःखसाधनानींद्रियाणि तेषां कर्तृत्वेतदाकारपरिणामे प्रकृतिर्हेतुरुच्यतेकपिलादिभिः पुरुषोजीवस्तत्कृतसुखदुःखानांभोक्तृत्वेहेतुरुच्यते अयंभावःयद्यप्यचेतनायाः प्रकृतेः स्वतःकर्तृत्वंनसंभवति तथापुरुषस्याप्यविकारिणोभोक्तृत्वंनसंभवति तथापिकर्तृत्वंनामक्रियानिर्वर्तकत्वम् तच्चाचेतनस्यापिचे तनादृष्टवशाच्चैतन्याधिष्ठितत्वात्संभवति यथावन्हेरूर्ध्वज्वलनम् वायोस्तिर्यग्गमनम् वत्सादृष्टवशात्स्तन्यपयसःक्षरणमित्यादि अतः पुरुषसन्निधानात्प्रकृतेःकर्तृत्वमुच्यते भोक्तृत्वंचसुखदुःखसंवेदनम् तच्चेतनधर्मएवेतिसन्निधानात्पुरुषस्यभोक्तृत्वमुच्यतइति ॥ २०॥ तथा

कार्यकारणकर्तृत्वेहेतुःप्रकृतिरुच्यते ॥ पुरुषःसुखदुःखानांभोक्तृत्वेहेतुरुच्यते ॥२० ॥ पु
रुषःप्रकृतिस्थोहिभुंक्तेप्रकृतिजान्गुणान् ॥ कारणंगुणसंगोऽस्यसदसद्योनिजन्मसु ॥ २१॥
उपद्रष्टानुमंताचभर्ताभोक्तामहेश्वरः ॥ परमात्मेतिचाप्युक्तोदेहेऽस्मिन्पुरुषःपरः ॥ २२॥

प्यविकारिणोजन्मरहितस्यभोक्तृत्वंकथमित्यतआह पुरुषइति हियस्मात्प्रकृतिस्थःतत्कार्यदेहेतादात्म्येनस्थितः पुरुषःअतस्तज्जनिता न्सुखादीन्भुंक्ते अस्यचपुरुषस्यसतीषुदेवादियोनिषुअसतीषुतिर्यगादियोनिषुयानिजन्मानितेषुगुणसंगः गुणैःशुभाशुभकर्मकारिभिरिं द्रियैःसंगःकारणमित्यर्थः ॥ २१ ॥ तदनेनप्रकारेणप्रकृत्यविवेकात्पुरुषस्यसंसारःनतुस्वरूपतइत्याशयेनतस्यस्वरूपमाह उपद्रष्टेति अ स्मिन्प्रकृतिकार्येदेहेचवर्तमानोऽपिपुरुषः परोभिन्नएव नतद्गुणैर्युज्यतइत्यर्थः तत्रहेतवः यस्मादुपद्रष्टा पृथग्भूतएवसमीपेस्थित्वाद्रष्टा

तथानुमंता अनुमोदितेवसन्निधिमात्रेणानुग्राहकः साक्षीचेताकेवलोनिर्गुणश्चेत्यादिश्रुतेः तथाऐश्वरेणरूपेण भर्तीविधारकइतिचोक्तः भोक्तापालकइतिच महांश्चासावीश्वरश्चेति सब्रह्मादीनामधिपतिरितिच परमात्माअंतर्यामीतिचोक्तःश्रुत्या तथाचश्रुतिः एषभूताधिपतिरेषलोकेश्वरएषलोकपालइत्यादिः ॥ २२ ॥ एवंप्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानिनंस्तौति यएवमिति एवमुपद्रष्टृत्वादिरूपेणपुरुषंयोवेत्ति प्रकृतिंचगुणैःसुखदुःखादिपरिणामैःसहितांयोवेत्ति सपुरुषःसर्वथाविधिमतिलंघ्यवर्तमानोऽपिपुनर्नाभिजायते मुच्यतएवेत्यर्थः ॥ २३ ॥ एवंभूतविविक्तात्मज्ञानेसाधनविकल्पानाह ध्यानेनेतिद्वाभ्यां ध्यानेनआत्माकारप्रत्ययावृत्त्याआत्मनिदेहे आत्मनामनसाएवमात्मा

यएवंवेत्तिपुरुषंप्रकृतिंचगुणैःसह ॥ सर्वथावर्तमानोऽपिनसभूयोऽभिजायते ॥ २३ ॥ ध्या
नेनात्मनिपश्यंतिकेचिदात्मानमात्मना ॥ अन्येसांख्येनयोगेनकर्मयोगेनचापरे ॥ २४ ॥
अन्येत्वेवमजानंतःश्रुत्वान्येभ्यउपासते ॥ तेऽपिचातितरंत्येवमृत्युंश्रुतिपरायणाः ॥ २५ ॥

नंकेचित्पश्यंति अन्येतुसांख्येनप्रकृतिपुरुषवैलक्षण्यालोचनेन योगेनाष्टांगेन अपरेचकर्मयोगेन पश्यंतीतिसर्वत्रानुषंगः एतेषांचध्यानादीनांयथायोगंक्रमसमुच्चयेसत्यपितत्तन्निष्ठाभेदाभिप्रायेणविकल्पोक्तिः ॥ २४ ॥ अतिमंदाधिकारिणांनिस्तारोपायमाह अन्यइति अन्येतुसांख्ययोगादिमार्गेणैवंभूतमुपद्रष्टृत्वादिलक्षणमात्मानंसाक्षात्कर्तुमजानंतोऽन्येभ्यआचार्येभ्यउपदेशेनश्रुत्वाउपासते ध्यायंति तेच श्रद्धयाउपदेशश्रवणपरायणाःसंतोमृत्युंसंसारंशनैरतितरंत्येव ॥ २५ ॥ ॥ ॥ ॥

तत्रकर्मयोगस्यतृतीयचतुर्थपंचमेषुप्रपंचितत्वात् ध्यानयोगस्यचषष्ठाष्टमयोःप्रपंचितत्वात् ध्यानादेश्चसांख्यविविक्तात्मविषयत्वात्सां ख्यमेवप्रपंचयन्नाह यावदित्यादिथावदध्यायसमाप्ति यावत्किंचित्वस्तुमात्रंसत्वमुत्पद्यते तत्सर्वंक्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्योगात् अविवेककृतात्ता दात्म्याध्यासाद्भवतीतिजानीहि ॥२६॥ अविवेककृतंसंसारोद्भवमुक्त्वातन्निवृत्तयेविविक्तात्मविषयंसम्यग्दर्शनमाह सममिति स्थावर जंगमात्मकेषुभूतेषुनिर्विशेषंसद्रूपेणसमंयथाभवत्येवंतिष्ठंतंपरमात्मानंयःपश्यति अतएव तेषुविनश्यत्स्वपि अविनश्यंतंयःपश्यतिसए

यावत्संजायतेकिंचित्सत्वंस्थावरजंगमम् ॥ क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धिभरतर्षभ ॥२६॥ समंसर्वेषुभूतेषुतिष्ठंतंपरमेश्व रम् ॥ विनश्यत्स्वविनश्यंतंयःपश्यतिसपश्यति ॥२७॥ समंपश्यन्हिसर्वत्रसमवस्थितमीश्वरम् ॥ नहिनस्त्यात्मना त्मानंततोयातिपरांगतिम्॥२८॥प्रकृत्यैवचकर्माणिक्रियमाणानिसर्वशः॥यःपश्यतितथात्मानमकर्तारंसपश्यति॥२९॥

वसम्यक्पश्यतिनान्यः ॥ २७ ॥ कुतइत्यतआह सममिति सर्वत्रभूतमात्रेसमंसम्यगप्रच्युतस्वरूपेणावस्थितं परमात्मानं पश्यन् हिय स्मात् आत्मनास्वेनैवात्मानंनहिनस्ति अविद्ययासच्चिदानंदरूपमात्मानंतिरस्कृत्यनविनाशयति ततश्चपरांगतिंमोक्षमाप्नोति यस्त्वेवंन पश्यति सहिदेहात्मदर्शीदेहेनसहात्मानंहिनस्ति तथाचश्रुतिः असुर्यानामतेलोकाअंधेनतमसावृताः तांस्तेप्रेत्याभिगच्छंतियेकेचात्मह नोजनाइति ॥ २८ ॥ ननुशुभाशुभकर्मकर्तृत्वेनवैषम्येदृश्यमानेकथमात्मनःसमत्वमित्याशंक्याह प्रकृत्यैवेति प्रकृत्यैवदेहेंद्रियाकारेण

परिणतयासर्वेशः सर्वैःप्रकारैःक्रियमाणानिकर्माणियःपश्यति तथात्मानंचाकर्तारं देहाभिमानेनैवात्मनःकर्तृत्वं नस्वतः इत्येवंयःपश्यति सएवसम्यक्पश्यतिनान्यइत्यर्थः॥२९॥इदानींतुभूतानांप्रकृतितावन्मात्रत्वेनाभेदाद्भूतभेदकृतमप्यात्मनोभेदमपश्यन्ब्रह्मत्वमुपैतीत्याह यदेति यदाभूतानांस्थावरजंगमानांपृथग्भावंभेदंपृथक्त्वं एकस्थंएकस्यामेवेश्वरशक्तिरूपायांप्रकृतौस्थितं प्रलयेअनुपश्यति आलोचयति ततएवचतस्याएवप्रकृतेःसकाशाद्भूतानांविस्तारंसृष्टिसमयेऽनुपश्यति तदाप्रकृतितावन्मात्रत्वेनभूतानामप्यभेदंपश्यन्परिपूर्णंब्रह्मसंपद्यतेब्रह्मैवभवतीत्यर्थः ॥ ३० ॥ तथापिपरमेश्वरस्यसंसारावस्थायांदेहकर्मसंबंधनिमित्तैःकर्मभिस्तत्फलैश्चसुखदुःखादिभिर्वैषम्यंदुष्प

यदाभूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति॥ततएवचविस्तारंब्रह्मसंपद्यतेतदा ॥३०॥अनादि
त्वान्निर्गुणत्वात्परमात्मायमव्ययः ॥ शरीरस्थोऽपिकौंतेयनकरोतिनलिप्यते ॥३१॥ यथा
सर्वगतंसौक्ष्म्यादाकाशंनोपलिप्यते ॥ सर्वत्रावस्थितोदेहेतथात्मानोपलिप्यते ॥ ३२ ॥

रिहरमितिकुतःसमदर्शनंतत्राह अनादित्वादिति यदुत्पत्तिमत् तदेवहिव्येति विनाशमेति यच्चगुणवद्वस्तुतस्यगुणनाशेव्ययोभवति अयंतु परमात्मा अनादिर्निर्गुणश्चातोऽव्ययः अविकारीत्यर्थः तस्माच्छरीरेस्थितोऽपिकिंचिन्नकरोति नचकर्मफलैर्लिप्यतइति ॥ ३१ ॥ तत्रदृष्टांतमाहयथेति यथासर्वत्रपंकादिष्वपिस्थितमाकाशंसौक्ष्म्यादसंगत्वात्पंकादिभिर्नोपलिप्यते तथासर्वत्रउत्तमेमध्यमेऽधमेवादेहेअवस्थितोऽप्यात्मा नोपलिप्यतेदेहिकैर्गुणदोषैर्नयुज्यतइत्यर्थः ॥ ३२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

असंगत्वाल्लेपोनास्तीत्याकाशदृष्टांतेनोक्तम् प्रकाशकत्वाच्चप्रकाश्यधर्मैर्नयुज्यतइतिरविदृष्टांतेनाह यथेति स्पष्टार्थः ॥३३॥ अध्यायार्थमुपसंहरति क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरिति एवमुक्तप्रकारेणक्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरंतरंभेदंविवेकज्ञानलक्षणेनचक्षुषा येविदुः तथाचेयमुक्ताभूतानांप्रकृतिस्तस्याःसकाशान्मोक्षंमोक्षोपायंध्यानादिकंचयेविदुःतेपरंपदंयांति ॥ ३४ ॥ विविक्तौयेनतत्त्वेनमिश्रौप्रकृतिपूरुषौ तंवंदेपरमानन्दनन्दनंदनमीश्वरं ॥ १ ॥ इतिसुबोधिन्यांटीकायांत्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ पुंप्रकृत्योःस्वतंत्रत्वंवारयन्गुणसंगतः प्राहसंसारवैचित्र्यंविस्तरेण

यथाप्रकाशयत्येकःकृत्स्नंलोकमिमंरविः ॥ क्षेत्रंक्षेत्रीतथाकृत्स्नंप्रकाशयतिभारत ॥ ३३ ॥ क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमंतरंज्ञानचक्षुषा ॥ भूतप्रकृतिमोक्षंचयेविदुर्यांतितेपरम् ॥ ३४ ॥ इतिश्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायांयोगशास्त्रेश्रीकृष्णार्जुनसंवादेप्रकृतिपुरुषयोगोनामत्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ परंभूयःप्रवक्ष्यामिज्ञानानांज्ञानमुत्तमम् ॥ यज्ज्ञात्वामुनयःसर्वेपरांसिद्धिमितोगताः ॥ १ ॥ ॥ ॥

चतुर्दशे ॥ १ ॥ यावत्संजायतेकिंचित्सत्त्वंस्थावरजंगमम् क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धिभरतर्षभेत्युक्तम् सचक्षेत्रक्षेत्रज्ञयोःसंयोगोनिरीश्वरसांख्यानामिवनस्वातंत्र्येणकिंत्वीश्वरेच्छयैवेतिकथनपूर्वकं कारणंगुणसंगोऽस्यसदसद्योनिजन्मस्वित्यनेनोक्तंसत्त्वादिगुणकृतंसंसारवैचित्र्यंप्रपंचयिष्यन्एवंभूतंवक्ष्यमाणमर्थंस्तौति श्रीभगवानुवाच परंभूयइतिद्वाभ्यां परंपरमार्थनिष्ठं ज्ञायतेऽनेनेतिज्ञानमुपदेशं भूयोऽपितुभ्यंप्रकर्षेणवक्ष्यामि कथंभूतम् ज्ञानानांतपःकर्मादिविषयाणांमध्येउत्तमम् मोक्षहेतुत्वात् तदेवाह यज्ज्ञात्वाप्राप्यमुनयोमननशीलाः

सर्वेइतोदेहबंधनात्परांसिद्धिंगताः प्राप्ताः ॥ १ ॥ किंच इदमिति इदंवक्ष्यमाणंज्ञानमुपाश्रित्यइदंज्ञानसाधनमनुष्ठायममसाधर्म्यंमद्रूप त्वंप्राप्ताः संतःसर्गेऽपिब्रह्मादिषूत्पद्यमानेष्वपिनोत्पद्यंते तथाप्रलयेऽपिनव्यथंति प्रलयेदुःखानिनानुभवंति पुनर्नावर्ततेइत्यर्थः ॥ २ ॥ तदेवंप्रशंसयाश्रोतारमभिमुखीकृत्यपरमेश्वराधीनयोः प्रकृतिपुरुषयोः सर्वभूतोत्पत्तिंप्रतिहेतुत्वं नतुस्वतंत्रयोरितीमंविवक्षितमर्थंकथयति ममेति देशतः कालतश्चानवच्छिन्नत्वान्महत् बृंहणत्वात्स्वकार्याणांवृद्धिहेतुत्वाद्वाब्रह्म प्रकृतिरित्यर्थः तन्महत्ब्रह्ममपरमेश्वरस्ययो

इदंज्ञानमुपाश्रित्यममसाधर्म्यमागताः ॥ सर्गेऽपिनोपजायन्तेप्रलयेनव्यथन्तिच ॥ २ ॥
ममयोनिर्महद्ब्रह्मतस्मिन्गर्भंदधाम्यहम् ॥ संभवःसर्वभूतानांततोभवतिभारत ॥ ३ ॥
सर्वयोनिषुकौंतेयमूर्तयःसंभवंतियाः ॥ तासांब्रह्ममहद्योनिरहंबीजप्रदःपिता ॥ ४ ॥

निः गर्भाधानस्थानं तस्मिन्नहंगर्भंजगद्विस्तारहेतुंचिदाभासंदधामि निक्षिपामि प्रलयेमयिलीनंसंतमविद्याकामकर्मानुशयवंतंक्षेत्रज्ञंसृष्टि समयेभोग्येनक्षेत्रेणसंयोजयामीत्यर्थः ततोगर्भाधानात्सर्वभूतानांब्रह्मादीनांसंभवउत्पत्तिर्भवतीति ॥ ३ ॥ नकेवलंसृष्ट्युपक्रमएवमद धिष्ठिताभ्यांप्रकृतिपुरुषाभ्यामयंभूतोत्पत्तिप्रकारः अपितुसर्वदैवेत्याह सर्वयोनिष्विति सर्वासुयोनिषुमनुष्याद्यासुयामूर्तयः स्थावरजंगमा त्मिकाउत्पद्यंते तासांमूर्तीनां महद्ब्रह्मप्रकृतिः योनिर्मातृस्थानीया अहंचबीजप्रदः गर्भाधानादिकर्तापिता ॥ ४ ॥ ॥ ॥

तदेवं परमेश्वराधीनाभ्यांप्रकृतिपुरुषाभ्यांसर्वभूतोत्पत्तिंनिरूप्य इदानींप्रकृतिसंयोगेन पुरुषस्य संसारं प्रपंचयति सत्वमित्यादिचतुर्भिः सत्त्वंरजस्तमइतित्रयोगुणाःप्रकृतिसंभवाः प्रकृतितःसंभवउद्भवोयेषांते तथोक्ताः गुणसाम्यंप्रकृतिस्तस्याःसकाशात्पृथक्त्वेनाभिव्यक्ताः सं तः प्रकृतिकार्येदेहेतादात्म्येनस्थितंदेहिनंचिदंशंवस्तुतोऽव्ययंनिर्विकारमेवसंतंनिबध्नंति स्वकार्यैःसुखदुःखमोहादिभिःसंयोजयंतीत्यर्थः ॥ ५ ॥ तत्रसत्वस्यलक्षणंबंधकत्वप्रकारंचाह तत्रेति तत्रतेषांगुणानांमध्येसत्वंनिर्मलत्वात्स्वच्छत्वात्स्फटिकवत्प्रकाशकंभास्वरम् अ

सत्त्वंरजस्तमइतिगुणाःप्रकृतिसंभवाः ॥ निबध्नंतिमहाबाहोदेहेदेहिनमव्ययम् ॥ ५ ॥
तत्रसत्वंनिर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयम् ॥ सुखसंगेनबध्नातिज्ञानसंगेनचानघ ॥ ६ ॥
रजोरागात्मकंविद्धितृष्णासंगसमुद्भवम् ॥ तन्निबध्नातिकौंतेयकर्मसंगेनदेहिनम् ॥ ७ ॥

नामयंचनिरुपद्रवंशांतमित्यर्थः अतः शांतत्वात्स्वकार्येणसुखेनयःसंगस्तेनबध्नाति प्रकाशकत्वाच्चस्वकार्येणज्ञानेनयःसंगस्तेनचबध्नाति हे अनघ निष्पाप अहंसुखीज्ञानीचेतिमनोधर्मांस्तदभिमानिनिक्षेत्रज्ञेसंयोजयतीत्यर्थः ॥ ६ ॥ रजसोलक्षणंबंधकत्वंचाह रजोरागेति र जःसंज्ञकंगुणंरागात्मकमनुरंजनरूपंविद्धि अतएवतृष्णासंगसमुद्भवम् तृष्णाअप्राप्तेर्थेऽभिलाषःसं गःप्राप्तेऽर्थेप्रीतिःविशेषेणासक्तिः तयोस्तृ ष्णासंगयोःसमुद्भवोयस्मात्तद्रजोदेहिनं दृष्टादृष्टार्थेषुकर्मसुसंगेनासक्त्यानितरांबध्नाति तृष्णासंगाभ्यांहिकर्मस्वासक्तिर्भवति ॥ ७ ॥ ॥

तमसोलक्षणंबंधकत्वंचाह तमइति तमस्तुअज्ञानाज्जातं आवरणशक्तिप्रधानात्प्रकृत्यंशादुद्भूतंविद्धीत्यर्थः अतःसर्वेषांदेहिनांमोहनंभ्रां
तिजनकं अतएवप्रमादेनालस्येननिद्रयाचतत्तमोदेहिनंनिबध्नाति तत्रप्रमादोऽनवधानं आलस्यमनुद्यमःनिद्राचित्तस्यावसादःलयः॥८॥
सत्वादीनामेवंस्वस्वकार्यकरणेसामर्थ्यातिशयमाह सत्वमिति सत्वंसुखेसंजयतिसंश्लेषयति दुःखशोकादिकारणेसत्यपिसुखाभिमुखमेव
देहिनंकरोतीत्यर्थः एवं सुखादिकारणेसत्यपिरजः कर्मण्येवसंजयति तमस्तुमहत्संगेनोत्पद्यमानमपिज्ञानमावृत्याच्छाद्यप्रमादेसंजयति
महद्भिरुपदिश्यमानस्यार्थस्यानवधानेयोजयति उतअपिआलस्यादावपिसंयोजयतीत्यर्थः ॥९॥ तत्रहेतुमाह रजइति रजस्तमश्चेतिगुण

तमस्त्वज्ञानजंविद्धिमोहनंसर्वदेहिनाम् ॥ प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नातिभारत ॥ ८ ॥ सत्वंसुखेसंजयतिरजःक
र्मणिभारत ॥ ज्ञानमावृत्यतुतमःप्रमादेसंजयत्युत ॥ ९ ॥ रजस्तमश्चाभिभूयसत्वंभवतिभारत ॥ रजःसत्वंतमश्चै
वतमःसत्वंरजस्तथा ॥१०॥ सर्वद्वारेषुदेहेऽस्मिन्प्रकाशउपजायते ॥ ज्ञानंयदातदाविद्याद्विवृद्धंसत्वमित्युत ॥ ११ ॥

द्वयमभिभूयतिरस्कृत्यसत्वंभवत्यदृष्टवशादुद्भवति ततःस्वकार्येसुखेज्ञानादौसंयोजयतीत्यर्थः एवंरजोऽपिसत्वंतमश्चेतिगुणद्वयमभिभूयो
द्भवति ततःस्वकार्येतृष्णादौसंयोजयति एवंतमोऽपिसत्वंरजश्चाभिभूयोद्भवति ततश्चस्वकार्येप्रमादालस्यादौसंयोजयतीत्यर्थः ॥ १० ॥
इदानींसत्वादीनांवृद्धानांलिंगान्याह त्रिभिः सर्वद्वारेष्विति अस्मिन्आत्मनोभोगायतनेदेहेसर्वेष्वपिद्वारेषुश्रोत्रादिषुयदाशब्दादिज्ञाना
त्मकः प्रकाशउपजायतेउत्पद्यतेतदाअनेनप्रकाशलिंगेनसत्वंविवृद्धंविद्याज्जानीयात् उतशब्दात्सुखादिलिंगेनापिजानीयादित्युक्तं॥११॥

किंच लोभइति लोभः धनाद्यागमेबहुधाजायमानेऽपिपुनःपुनर्वर्धमानोऽभिलाषःप्रवृत्तिःनित्यंकुर्वद्रूपता कर्मणामारंभोगृहादिनिर्माणोद्य मःअशमइदंकृत्वाइदंकरिष्यामीत्यादिसंकल्पविकल्पानुपरमः स्पृहा उच्चावचेषुदृष्टमात्रेषुवस्तुष्वितस्ततोजिघृक्षा रजसिप्रवृद्धेसतिएता निलिंगानिजायंते एतैर्लिंगैरजोगुणस्यवृद्धिंविद्यादित्यर्थः ॥ १२ ॥ किंच अप्रकाशइति अप्रकाशोविवेकभ्रंशः अप्रवृत्तिरनुद्यमःप्रमादः कर्तव्यार्थानुसंधानराहित्यं मोहोमिथ्याभिनिवेशः तमसिप्रवृद्धेएतानिलिंगानिचिन्हानिजायंतेएतैस्तमसोवृद्धिंजानीयादित्यर्थः ॥ १३ ॥

लोभःप्रवृत्तिरारंभःकर्मणामशमःस्पृहा ॥ रजस्येतानिजायंतेविवृद्धेभरतर्षभ ॥ १२ ॥ अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्चप्रमा दोमोहएवच ॥ तमस्येतानिजायंतेविवृद्धेकुरुनंदन ॥ १३ ॥ यदासत्वेप्रवृद्धेतुप्रलयंयातिदेहभृत् ॥ तदोत्तमविदाँ ल्लोकानमलान्प्रतिपद्यते॥१४॥रजसिप्रलयंगत्वाकर्मसंगिषुजायते॥तथाप्रलीनस्तमसिमूढयोनिषुजायते॥१५॥ कर्मणःसुकृतस्याहुःसात्विकंनिर्मलंफलम् ॥ रजसस्तुफलंदुःखमज्ञानंतमसःफलम् ॥ १६ ॥ ॥ ॥ ॥

मरणसमयएववृद्धानांसत्वादीनांफलविशेषमाहयदेतिद्वाभ्यां सत्वेप्रवृद्धेसतियदाजीवोमृत्युंप्राप्नोतितदाउत्तमान्हिरण्यगर्भादीन्विदंति उपासतइत्युत्तमविदस्तेषांयेअमलाःप्रकाशमयालोकाःसुखोपभोगस्थानविशेषास्तान्प्रतिपद्यतेप्राप्नोति ॥१४॥ किंचरजसीति रजसिप्रवृ द्धेसति मृत्युंप्राप्यकर्मासक्तेषुमनुष्येषुजायते तथातमसिप्रवृद्धेसतिप्रलीनोमृतोमूढयोनिषुपश्वादिषुजायते ॥ १५ ॥ इदानींसत्वादीनां स्वानुरूपकर्मद्वारेणविचित्रफलहेतुत्वमाह कर्मणइति सुकृतस्यसात्विककर्मणः सात्विकंसत्वप्रधानंनिर्मलंप्रकाशबहुलंसुखंफलमाहुः

तदेवंस्वसंवेद्यंतस्यलक्षणमुक्त्वापरसंवेद्यंतस्यलक्षणंवक्तुंकिमाचारइतिद्वितीयप्रश्नस्योत्तरमाह उदासीनवदितित्रिभिः उदासीनवत्साक्षि
तयाआसीनःस्थितः सन् गुणैर्गुणकार्यैःसुखदुःखादिभिर्योनविचाल्यते स्वरूपान्नप्रच्याव्यते अपितुगुणाएवस्वकार्येषुवर्तंते एतैर्ममसंबं
धएवनास्तीतिविवेकज्ञानेनयस्तूष्णीमवतिष्ठति परस्मैपदमार्षम् नेंगते नचलति ॥ २३ ॥ अपिच समेति समेसुखदुःखेयस्य यतः स्व
स्थः स्वरूपएवस्थितः अतएवसमानिलोष्टाश्मकांचनानियस्य तुल्येप्रियाप्रियेसुखदुःखहेतुभूतेयस्य धीरोधीमान् तुल्यानिंदाचआ

उदासीनवदासीनोगुणैर्योनविचाल्यते ॥ गुणावर्ततइत्येवयोऽवतिष्ठतिनेंगते ॥ २३ ॥ सम
दुःखसुखःस्वस्थःसमलोष्टाश्मकांचनः॥तुल्यप्रियाप्रियोधीरस्तुल्यनिंदात्मसंस्तुतिः॥२४॥
मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्योमित्रारिपक्षयोः॥सर्वारंभपरित्यागीगुणातीतःसउच्यते ॥ २५ ॥
मांचयोऽव्यभिचारेणभक्तियोगेनसेवते ॥ सगुणान्समतीत्यैतान्ब्रह्मभूयायकल्पते ॥ २६ ॥

त्मस्तुतिश्चयस्य ॥ २४ ॥ अपिच मानापमानयोरिति मानेअपमानेचतुल्यः मित्रपक्षेअरिपक्षेचतुल्यः सर्वान्दृष्टादृष्टार्थानारंभानु
द्यमान्परित्यक्तुंशीलंयस्य सएवंभूताचारयुक्तोगुणातीतउच्यते ॥ २५ ॥ कथंचैतांस्त्रीन्गुणानतिवर्ततइत्यस्यप्रश्नस्योत्तरमाह मां
चेति चशब्दोऽवधारणार्थः मामेव परमेश्वरंश्रीनारायणमव्यभिचारेणएकांतभक्तियोगेनयःसेवते सएतान्गुणान्समतीत्यसम्यगतिक्र
म्यब्रह्मभूयायब्रह्मभावायमोक्षायकल्पतेयोग्योभवति ॥ २६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तत्रहेतुमाह ब्रह्मणोहीति हियस्माद्ब्रह्मणोऽहंप्रतिष्ठाप्रतिमाघनीभूतंब्रह्मैवाहम् यथाघनीभूतःप्रकाशएवसूर्यमंडलंतद्वदेवेत्यर्थः तथाव्य यस्यनित्यस्यअमृतस्यमोक्षस्यचनित्यमुक्तत्वात् तथातत्साधनस्यशाश्वतस्यचधर्मस्यशुद्धसत्वात्मकत्वात् तथाएकांतिकस्य अखंडितस्य सुखस्यचप्रतिष्ठाहम् परमानंदैकरूपत्वात् अतोमत्सेविनोमद्भावस्यावश्यंभावित्वाद्युक्तमेवोक्तंब्रह्मभूयायकल्पतइति ॥ २७॥ कृष्णाधीन गुणासंगप्रसंजितभवांबुधिं सुखंतरतितद्भक्तइत्यभाणिचतुर्दशे ॥१॥ इति सुबोधिन्यांटीकायांचतुर्दशोऽध्यायः ॥१४॥ वैराग्येणविनाज्ञा नंनचभक्तिरतःस्फुटं वैराग्योपस्कृतंज्ञानमीशःपंचदशेऽदिशत् ॥ १ ॥ पूर्वाध्यायांतेमांचयोऽव्यभिचारेणभक्तियोगेनसेवतइत्यादिनापरमे

ब्रह्मणोहिप्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्यच ॥ शाश्वतस्यचधर्मस्यसुखस्यैकांतिकस्यच ॥ २७ ॥ इतिश्रीमद्भ गव०गुणत्रयविभागयोगोनामचतुर्दशोऽध्यायः॥१४॥ ॥श्रीभगवानुवाच॥ ॥ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् ॥ छंदांसियस्यपर्णानियस्तंवेदसवेदवित् ॥ १ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

श्वरमेकांतभक्त्याभजतस्तत्प्रसादलब्धज्ञानेनब्रह्मभावोभवतीत्युक्तम् नचैकांतभक्तिर्ज्ञानंवाविरक्तस्यसंभवतीतिवैराग्यपूर्वकंज्ञानमुपदेष्टुका मःप्रथमंतावत्सार्द्धश्लोकाभ्यांसंसारस्वरूपंवृक्षरूपकालंकारेणवर्णयन् श्रीभगवानुवाच ऊर्ध्वमूलमिति ऊर्ध्वमुत्तमःक्षराक्षराभ्यामुत्कृष्टः पुरुषोत्तमोमूलंयस्यतम् अधइतिततोऽर्वाचीनाः कार्योपाधयोहिरण्यगर्भादयोगृह्यंते तेतुशाखाइवशाखायस्यतम् विनश्वरत्वेनश्वःप्रभा तपर्यंतमपिनस्थास्यतीतिविश्वासानर्हत्वादश्वत्थंप्राहुः प्रवाहरूपेणाविच्छेदादव्ययंचप्राहुः ऊर्ध्वमूलोऽवाक्शाखएषोऽश्वत्थःसनातनइ

त्याद्यां:श्रुतयः छंदांसिवेदाःयस्यपर्णानि धर्माधर्मप्रतिपादनद्वारेणछायास्थानीयैःकर्मफलैःसंसारवृक्षस्यसर्वजीवाश्रयणीयत्वापादनात्
पर्णस्थानीयावेदाः यस्तमेवंभूतमश्वत्थंवेद सएववेदार्थवित् संसारप्रपंचवृक्षस्यमूलमीश्वरःश्रीनारायणःब्रह्मादयस्तदंशाःशाखास्थानी
याः सचसंसारवृक्षोविनश्वरःप्रवाहरूपेणनित्यश्च वेदोक्तैःकर्मभिःसेऽ्यतामापादितश्चेत्येतावानेवहिवेदार्थः अतएवविद्वान्वेदविदितिस्तूय
ते ॥ १ ॥ किंच अधश्चेति हिरण्यगर्भादयःकार्योपाधयोजीवाःशाखास्थानीयत्वेनोक्तास्तेषुचयेदुष्कृतिनस्तेऽधःपश्वादियोनिषुप्रसृताःवि
स्तारंगताः सुकृतिनश्चोर्ध्वंदेवादियोनिषुप्रसृतास्तस्यसंसारवृक्षस्यशाखाः किंच गुणैःसत्वादिवृत्तिभिःजलसेचनैरिवयथायथंप्रवृद्धाःवृद्धिंप्रा

अधश्चोर्ध्वंप्रसृतास्तस्यशखागुणप्रवृद्धाविषयप्रवालाः ॥ अधश्चमूलान्यनुसंततानिकर्मानुबंधीनिमनुष्यलोके ॥
॥२॥नरूपमस्येहतथोपलभ्यतेनांतोनचादिर्नचसंप्रतिष्ठा ॥ अश्वत्थमेनंसुविरूढमूलमसंगशस्त्रेणदृढेनछित्वा ॥ ३ ॥

प्ताः किंच विषयाःरूपादयःप्रवालाःपल्लवस्थानीयाःयासांताः प्रशाखास्थानीयाभिःइंद्रियवृत्तिभिःसंयुक्तत्वात् किंच अधश्च चशब्दादू
र्ध्वंचमूलानिअनुसंततानिविरूढानि मुख्यंमूलंईश्वरएकएव इमानित्ववांतरमूलानितत्तद्भोगवासनालक्षणानि तेषांकार्यमाह मनुष्यलो
केकर्मानुबंधीनिकर्मएवानुबंधि अनंतरभाविर्येषांतानि ऊर्ध्वाधोलोकेषुयदुपभुक्तंतत्तद्भोगवासनादिभिर्हिकर्मक्षयेणमनुष्यलोकंप्राप्तानांत
त्तदनुरूपेषुकर्मसुप्रवृत्तिर्भवति एतस्मिन्नेवहिकर्माधिकारोनान्येषुलोकेषु अतोमनुष्यलोकेइत्युक्तम् ॥ २ ॥ किंच नरूपमस्येति इहसंसा
रेस्थितैः प्राणिभिः अस्यसंसारवृक्षस्यतथोर्ध्वमूलत्वादिप्रकारेणरूपंनोपलभ्यते नचांतःअवसानम् अपर्यंतत्वात् नचादिरनादित्वात् नच

संप्रतिष्ठास्थितिः कथंतिष्ठतीति नचोपलभ्यते यस्मादेवंभूतोयंसंसारवृक्षोदुरुच्छेद्यः अनर्थकरश्च तस्मादेनंदृढेनवैराग्येणशस्त्रेणछित्वा तत्त्वज्ञानेयततेत्याह अश्वत्थमेनमितिसार्द्धेन एनमश्वत्थंसुविरूढमूलमत्यंतंबद्धमूलंसंतम् असंगःसंगराहित्यं अहंममतात्यागस्तेनदृढेनशस्त्रेणसम्यग्विचारेणछित्त्वापृथक्कृत्य ॥ ३ ॥ ततइति ततस्तस्यमूलभूतंतत्पदंवस्तुवैष्णवंपदंपरिमार्गितव्यंअन्वेष्टव्यम् कीदृशम् यस्मिन्गतायत्पदंप्राप्ताःसंतोभूयोननिवर्ततीति न आवर्ततइत्यर्थः अन्वेषणप्रकारमाह यतएषापुराणीचिरंतनीसंसारप्रवृत्तिः प्रसृताविस्तृता तमेवचाद्यंपुरुषंप्रपद्येशरणंव्रजामीत्येवमेकांतभक्त्यान्वेष्टव्यमित्यर्थः ॥४॥ तत्प्राप्तौसाधनांतराणिदर्शयन्नाह निर्मानेति निर्गतोमा

ततःपदंतत्परिमार्गितव्यंयस्मिन्गतानननिवर्ततिभूयः ॥ तमेवचाद्यंपुरुषंप्रपद्येयतःप्रवृत्तिःप्रसृतापुराणी ॥४॥
निर्मानमोहाजितसंगदोषाअध्यात्मनित्याविनिवृत्तकामाः ॥ द्वंद्वैर्विमुक्ताःसुखदुःखसंज्ञैर्गच्छंत्यमूढाःपदमव्ययंतत् ॥ ५॥ नतद्भासयतेसूर्योनशशांकोनपावकः॥ यद्गत्वाननिवर्ततेतद्धामपरमंमम ॥ ६ ॥ ॥ ॥

नमोहौअहंकारमिथ्याभिनिवेशौयेभ्यस्ते जितःपुत्रादिसंगरूपोदोषोयैस्ते अध्यात्मेआत्मज्ञानेनित्याःपरिनिष्ठिताः विशेषेणनिवृत्तःकामोयेभ्यस्ते सुखदुःखहेतुत्वात् सुखदुःखसंज्ञानिशीतोष्णादीनिद्वंद्वानितैर्विमुक्ताः अतएवामूढाः निवृत्ताविद्याःसंतस्तदव्ययंपदंवैष्णवंगच्छंति॥ ५ ॥ तदेवगंतव्यंपदंविशिनष्टि नतदिति यत्पदंसूर्यादयोनप्रकाशयंति यत्प्राप्यननिवर्ततेयोगिनः तद्धामस्वरूपंपरमंमम अनेनसूर्यादिप्रकाशाविषयत्वेनजडत्वशीतोष्णादिदोषप्रसंगोनिरस्तः ॥ ६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

सतप्रभात्माको प्राप्त होकर फिर नहिं जनते जो हम प्राप्त हुवे हैं

ननुचत्वदीयंधामप्राप्ताःसंतोयदिननिवर्तंते तर्हिसतिसंपद्यनविदुःसतिसंपद्यामहइत्यादिश्रुतेः सुषुप्तिप्रलयसमयेत्वत्प्राप्तिःसर्वेषामस्ती तिकोनामसंसारीस्यादित्याशंक्यसंसारिणंदर्शयति ममैवेतिपंचभिः ममैवांशोयोऽयमविद्ययाजीवभूतःसनातनःसर्वदासंसारित्वेनप्रसि द्धः असौसुषुप्तिप्रलययोः प्रकृतौलीनतयास्थितानिमनःषष्ठंयेषांतानींद्रियाणिपुनर्जीवलोकेसंसारेभोगार्थमाकर्षति एतच्चकर्मेंद्रियाणां प्राणस्यचोपलक्षणार्थम् अयंभावः सत्यं सुषुप्तिप्रलययोरपिमदंशत्वात्सर्वस्यापिजीवमात्रस्यमयिलयादस्त्येवमत्प्राप्तिः तथाप्यविद्यया वृतस्यसानुशयस्यसप्रकृतिकेमयिलयोनतुशुद्धे तदुक्तम् अव्यक्ताद्व्यक्तयःसर्वाःप्रभवंतीत्यादिना अतश्चपुनःसंसारायनिर्गच्छन्नविद्वानप्र

ममैवांशोजीवलोकेजीवभूतःसनातनः॥ मनःषष्ठानींद्रियाणिप्रकृतिस्थानिकर्षति॥ ७॥

शरीरंयदवाप्नोतियच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः॥ गृहीत्वैतानिसंयातिवायुर्गंधानिवाशयात्॥ ८॥

श्रोत्रंचक्षुःस्पर्शनंचरसनंघ्राणमेवच॥ अधिष्ठायमनश्चायंविषयानुपसेवते॥ ९॥

कृतौलीनतयास्थितानिस्वोपाधिभूतानींद्रियाण्याकर्षति विदुषांतुशुद्धस्वरूपप्राप्तेर्नावृत्तिरिति॥ ७॥ तान्याकृष्यकिंकरोतीत्यत्राह श रीरमिति यदाशरीरांतरंकर्मवशादवाप्नोति यतश्चशरीरादुत्क्रामति ईश्वरोदेहादीनांस्वामी तदापूर्वस्माच्छरीरादेतानिगृहीत्वातच्छरीरां तरं सम्यग्याति शरीरेसत्यपींद्रियग्रहणेदृष्टांतः आशयात्स्वस्थानात् कुसुमादेःसकाशात्गंधान्गंधवतःसूक्ष्मानंशान्गृहीत्वायथावायुर्ग च्छति तद्वत्॥ ८॥ तान्येवेंद्रियाणिदर्शयन्यदर्थंगृहीत्वागच्छतितदाह श्रोत्रमिति श्रोत्रादीनिबाह्येंद्रियाणिमनश्चान्तःकरणमधिष्ठाया

श्रित्यशब्दादीन्विषयानयंजीवउपभुंक्ते ॥९॥ ननुचकार्यकारणसंघातव्यतिरेकेणैवंभूतमात्मानंसर्वेऽपिकिंनपश्यंतितत्राह उत्क्रामंतमि
ति उत्क्रामंतंदेहाद्देहांतरंगच्छन्तम् तस्मिन्नेवदेहेस्थितंवाविषयान्भुंजानंवागुणान्वितमिंद्रियादियुक्तंजीवंविमूढानानुपश्यंति नालोकयं
ति ज्ञानमेवचक्षुर्येषांतेविवेकिनःपश्यंति ॥ १० ॥ दुर्ज्ञेयश्चायं यतोविवेकिष्वपिकेचिदेवपश्यंतिकेचिन्नपश्यंतीत्याह यतंतइति यतंतः
ध्यानादिभिःप्रयतमानायोगिनःकेचिदेनमात्मानं आत्मनिदेहेऽवस्थितंविविक्तंपश्यंति शास्त्राभ्यासादिभिःप्रयत्नंकुर्वाणाअपिअकृतात्मा

उत्क्रामंतंस्थितंवापिभुंजानंवागुणान्वितम् ॥ विमूढानानुपश्यंतिपश्यंतिज्ञानचक्षुषः ॥ १० ॥
यतंतोयोगिनश्चैनंपश्यंत्यात्मन्यवस्थितम् ॥ यतंतोऽप्यकृतात्मानोनैनंपश्यंत्यचेतसः ॥ ११ ॥
यदादित्यगतंतेजोजगद्भासयतेऽखिलम् ॥ यच्चंद्रमसियच्चाग्नौतत्तेजोविद्धिमामकम् ॥ १२ ॥
गामाविश्यचभूतानिधारयाम्यहमोजसा ॥ पुष्णामिचौषधीःसर्वाःसोमोभूत्वारसात्मकः ॥ १३ ॥

नः अविशुद्धचित्ताः अतएवाचेतसोमंदमतयः एनंनपश्यंति ॥ ११ ॥ तदेवंनतद्भासयतेसूर्यइत्यादिनापारमेश्वरंपरंधामोक्तं तत्प्राप्ता
नांचापुनरावृत्तिरुक्तातत्रचसंसारिणोऽभावमाशंक्यसंसारिस्वरूपंदेहादिव्यतिरिक्तंदर्शितम् इदानींतदेवपारमेश्वरंरूपंअनंतशक्तित्वेननि
रूपयति यदेत्यादिचतुर्भिः आदित्यादिषुस्थितंयदनेकप्रकारंतेजोविश्वंप्रकाशयति तत्सर्वंतेजोमदीयमेवजानीहि ॥ १२ ॥ किंच गामाविश्ये
ति गांपृथ्वीमोजसाबलेनाधिष्ठायअहमेवचराचराणिभूतानिधारयामि अहमेवरसमयःसोमोभूत्वाव्रीह्याद्यौषधीःसर्वाःसंवर्धयामि ॥ १३ ॥

किंच अहमिति वैश्वानरोजाठरोभूत्वाप्राणिनांदेहस्यांतःप्रविश्यप्राणापानाभ्यांतदुद्दीपकाभ्यांसहितः प्राणिभिर्भुक्तंभक्ष्यंभोज्यंलेह्यंचोष्यं चेतिचतुर्विधमन्नंपचामि तत्रयद्दंतैरवखंड्यावखंड्यभक्ष्यतेऽपूपादितद्भक्ष्यम् यत्तुकेवलंजिह्वयाविलोड्यनिगीर्यतेपायसादितद्भोज्यम् यत्तु जिह्वायांनिक्षिप्यरसास्वादेनक्रमशोनिगीर्यतेद्रवीभूतंगुडादितल्लेह्यम् यत्तुदंष्ट्रादिभिःनिष्पीड्यरसांशंनिगीर्यावशिष्टंत्यज्यतइक्षुदंडादितच्चो ष्यमितिचतुर्विधभेदः ॥ १४ ॥ किंच सर्वस्येति सर्वस्यप्राणिजातस्यहृदिसम्यगंतर्यामिरूपेणप्रविष्टोऽहम् अतश्चमत्तएवहेतोः प्राणिमा त्रस्यपूर्वानुभूतार्थविषयास्मृतिर्भवति ज्ञानंचविषयेंद्रियसंयोगजंभवति अपोहनंच तयोःप्रमोषोभवति वेदैश्चसर्वैस्तत्तद्देवतादिरूपेणाहमे

अहंवैश्वानरोभूत्वाप्राणिनांदेहमाश्रितः ॥ प्राणापानसमायुक्तःपचाम्यन्नंचतुर्विधम् ॥ १४ ॥ स
र्वस्यचाहंहृदिसन्निविष्टोमत्तःस्मृतिर्ज्ञानमपोहनंच ॥ वेदैश्चसर्वैरहमेववेद्योवेदान्तकृद्वेदविदेवचा
हम् ॥१५॥ द्वाविमौपुरुषौलोकेक्षरश्चाक्षरएवच ॥ क्षरःसर्वाणिभूतानिकूटस्थोऽक्षरउच्यते॥१६॥

ववेद्यः वेदांतकृत् तत्संप्रदायप्रवर्तकश्चज्ञानदोगुरुरहमित्यर्थः वेदविदेवचवेदार्थविदहमेव ॥ १५ ॥ इदानींतद्धामपरमंममेतियदुक्तंत त्स्वकीयंसर्वोत्तमत्वंदर्शयति द्वाविमावितित्रिभिः क्षरश्चाक्षरश्चेतिद्वाविमौपुरुषौलोकेप्रसिद्धौ तावेवाह तत्रक्षरःपुरुषोनामसर्वाणिभूतानि ब्रह्मादिस्थावरांतानिशरीराणि अविवेकिलोकस्यशरीरेष्वेवपुरुषत्वप्रसिद्धेः कूटःशिलाराशिःपर्वतइवदेहेषुनश्यत्स्वपिनिर्विकारतयातिष्ठ तीतिकूटस्थः चेतनोभोक्ता सतुअक्षरःपुरुषइत्युच्यतेविवेकिभिः ॥ १६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

यदर्थमेतौलक्षितौतमाह उत्तमइति एताभ्यांक्षराक्षराभ्यामन्योविलक्षणस्तूत्तमःपुरुषः वैलक्षण्यमेवाहपरमश्चासावात्मेतिचोदाहृतउक्तः श्रुतिभिः आत्मत्वेनक्षरादचेतनाद्विलक्षणःपरमत्वेनाक्षराच्चेतनाद्भोक्तुःविलक्षणइत्यर्थः परमात्मत्वमेवदर्शयति योलोकत्रयमिति यईश्वरईशनशीलः अव्ययश्चनिर्विकारएवसन्लोकत्रयंकृत्स्नमाविश्यबिभर्त्ति पालयति ॥१७॥ एवंभूतंपुरुषोत्तमत्वमात्मनोनामनिर्वचनेनदर्शयति यस्मादिति यस्मात्क्षरंजडवर्गमतिक्रांतोऽहं नित्यमुक्तत्वात् अक्षराच्चेतनवर्गादप्युत्तमश्चनियंतृत्वात् अतोलेकेवेदेचपुरुषोत्तमइति

उत्तमःपुरुषस्त्वन्यःपरमात्मेत्युदाहृतः॥योलोकत्रयमाविश्यबिभर्त्यव्ययईश्वरः॥१७॥यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः॥अतोऽस्मिलोकेवेदेचप्रथितःपुरुषोत्तमः ॥१८॥ योमामेवमसंमूढोजानातिपुरुषोत्तमम् ॥ ससर्वविद्भजतिमां सर्वभावेनभारत ॥ १९ ॥ इतिगुह्यतमंशास्त्रमिदमुक्तंमयानघ ॥ एतद्बुद्ध्वाबुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्चभारत ॥ २० ॥

प्रथितः प्रख्यातोऽस्मि तथाचश्रुतिः सवाअयमात्मासर्वस्यवशीसर्वस्येशानःसर्वस्याधिपतिः सर्वमिदंप्रशास्तीत्यादिः ॥१८॥ एवंभूतेश्वरस्यज्ञातुःफलमाह योमामिति एवमुक्तप्रकारेणासंमूढोनिश्चितमतिःसन्योमांपुरुषोत्तमंजानाति ससर्वभावेनसर्वप्रकारेणमामेवभजति ततःसर्ववित्सर्वज्ञोभवति ॥१९॥ अध्यायार्थमुपसंहरति इतीति इत्यनेनप्रकारेणगुह्यतमं अतिरहस्यंसंपूर्णशास्त्रमेवमयोक्तम् नपुनर्विंशतिश्लोकमध्यायमात्रम् हे अनघव्यसनशून्य अतएतन्मदुक्तंशास्त्रं बुद्ध्वा बुद्धिमान्सम्यग्ज्ञानी कृतकृत्यश्चस्याद्योऽपिकोऽपि हे भारत

कपिलादयः रजसइतिराजसस्यकर्मणइत्यर्थः कर्मफलकथनस्यप्राकृतत्वात्तस्यदुःखंफलमाहुः तमसइति तामसस्यकर्मणइत्यर्थः तस्या ज्ञानंमूढत्वंफलमाहुःसात्विकादिकर्मलक्षणंचनियतंसंगरहितमित्यादिनाष्टादशेवक्ष्यति ॥ १६ ॥ तत्रैवहेतुमाह सत्वादिति सत्वाज्ज्ञानं संजायते अतःसात्विकस्यकर्मणःप्रकाशबहुलंसुखंफलंभवति रजसोलोभोजायते तस्यचदुःखहेतुत्वात् तत्पूर्वकस्यकर्मणोदुःखंफलंभवति तमसस्तुप्रमादमोहाज्ञानानिभवंति ततस्तामसस्यकर्मणोऽज्ञानप्रापकंफलंभवतीतियुक्तमेवेत्यर्थः ॥ १७ ॥ इदानींसत्वादिवृत्तिशीलानां फलभेदमाह ऊर्ध्वमिति सत्वस्थाः सत्ववृत्तिप्रधानाऊर्ध्वंगच्छंति सत्वोत्कर्षतारतम्यादुत्तरोत्तरशतगुणानंदान्मनुष्यगंधर्वपितृदेवादिलो

सत्वात्संजायतेज्ञानंरजसोलोभएवच ॥ प्रमादमोहौतमसोभवतोऽज्ञानमेवच ॥१७॥ ऊर्ध्वं गच्छंतिसत्वस्थामध्येतिष्ठंतिराजसाः॥जघन्यगुणवृत्तिस्थाअधोगच्छंतितामसाः॥१८॥ नान्यंगुणेभ्यःकर्तारंयदाद्रष्टानुपश्यति ॥ गुणेभ्यश्चपरंवेत्तिमद्भावंसोऽधिगच्छति ॥१९ ॥

कान्सत्यलोकपर्यंतान्प्राप्नुवंतीत्यर्थः राजसास्तुतृष्णाद्याकुलामध्येतिष्ठंति मनुष्यलोकेएवोत्पद्यंते जघन्योऽतिनिकृष्टस्तमोगुणस्तस्यवृ त्तिः प्रमादमोहादिस्तत्रस्थिताःअधोगच्छंति तमोवृत्तितारतम्यात्तामिस्रादिषुनिरयेषूत्पद्यंते ॥ १८ ॥ तदेवंप्रकृतिगुणसंगकृतंसंसारंसप्रपं चमुक्त्वाइदानींतद्विवेकतोमोक्षंदर्शयति नान्यमिति यदातुद्रष्टाविवेकीभूत्वाबुद्ध्याद्याकारपरिणतेभ्योगुणेभ्योऽन्यंकर्तारंनानुपश्यतिअ पितुगुणाएवकर्माणिकुर्वंतीतिपश्यति गुणेभ्यश्चपरंव्यतिरिक्तंतत्साक्षिणमात्मानंवेत्ति सतुमद्भावंब्रह्मत्वमधिगच्छति प्राप्नोति ॥ १९ ॥

तत्श्चगुणकृतसर्वानर्थनिवृत्त्याकृतार्थोभवतीत्याह गुणानिति देहाद्याकारःसमुद्भवःपरिणामोयेषांतेदेहसमुद्भवाः तानेतांस्त्रीनपिगुणान तीत्यातिक्रम्य तत्कृतैर्जन्मादिभिर्विमुक्तःसन्नमृतमश्नुते ब्रह्मानंदंप्राप्नोति ॥२०॥ गुणानेतानतीत्यामृतमश्नुतइत्येतच्छ्रुत्वागुणातीतस्यल क्षणमाचारंगुणात्ययोपायंचसम्यग्बुभुत्सुरर्जुनउवाच कैर्लिंगैरिति हे प्रभो कैर्लिंगैः कीदृशैरात्मन्युत्पन्नैश्चिह्नैर्गुणातीतोदेहीभवतीति लक्षणप्रश्नः कआचारोयस्येतिकिमाचारः कथंवर्ततइत्यर्थः कथंचकेनोपायेनैतांस्त्रीनपिगुणानतीत्यवर्तते तत्कथयेति ॥२१॥ स्थितप्रज्ञ

गुणानेतानतीत्यत्रीन्देहीदेहसमुद्भवान् ॥ जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तोऽमृतमश्नुते ॥ २० ॥ ॥ अर्जुनउ० ॥ कै र्लिंगैस्त्रीन्गुणानेतानतीतोभवतिप्रभो ॥ किमाचारःकथंचैतांस्त्रीन्गुणानतिवर्तते ॥ २१ ॥ ॥ श्रीभगवानु० ॥ प्रकाशंचप्रवृत्तिंचमोहमेवचपांडव ॥ नद्वेष्टिसंप्रवृत्तानिननिवृत्तानिकांक्षति ॥ २२ ॥ ॥ ॥

स्यकाभाषेत्यादिनाद्वितीयाध्यायेपृष्टमपिदत्तोत्तरमपिपुनर्विशेषबुभुत्सयापृच्छतीतिज्ञात्वाप्रकारांतरेणतस्यलक्षणादिकंश्रीभगवानुवाच ॥ प्रकाशंचेत्यादिषड्भिः तत्रएकेनलक्षणमाहप्रकाशंचेति प्रकाशंचसर्वद्वारेषुदेहेऽस्मिन्नितिपूर्वोक्तंसत्वकार्यं प्रवृत्तिंचरजःकार्यम् मोहंचत मसःकार्यम् उपलक्षणमेतत् सत्वादीनांसर्वाण्यपिकार्याणियथायथंसंप्रवृत्तानिस्वतःप्राप्तानिसंतिदुःखबुद्ध्यायोनद्वेष्टि निवृत्तानिचसंतिसु खबुद्ध्यानकांक्षति गुणातीतः सउच्यतेइतिचतुर्थेनान्वयः ॥ २२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

त्वंकृतकृत्योऽसीतिकिंवक्तव्यमितिभावः॥२०॥संसारशाखिनंछित्त्वास्पष्टंपंचदशेप्रभुः॥ पुरुषोत्तमयोगाख्येपरंपदमुपादिशत्॥१॥इतिसु
बोधिन्यांटीकायांपंचदशोऽध्यायः ॥१५॥ आसुरींसंपदंत्यक्त्वादैवीमेवाश्रितानराः मुच्यंतइतिनिर्णेतुंतद्विवेकोऽथषोडशे १ पूर्वाध्यायांते
एतद्बुध्वाबुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्चभारतेत्युक्तम् तत्रकएतत्तत्त्वंबुद्ध्यतेकोवानबुद्ध्यतइत्यपेक्षायांतत्त्वज्ञानेऽधिकारिणोऽनधिकारिणश्चविवे
कार्थंषोडशाध्यायारंभः निरूपितेहिकार्यार्थेऽधिकारिजिज्ञासाभवति तदुक्तंभट्टैः भारोयोयेनवोढव्यःसप्रागादोलितोयदा तदाकस्तस्यवो
ढेतिशक्यंकर्तुंनिरूपणमिति तत्राधिकारिविशेषणभूतांदैवींसंपदमाह॥ श्रीभगवानुवाच॥ अभयमितित्रिभिःअभयंभयाभावःसत्वस्यचि

इतिश्री०पुरुषोत्तमयोगोनामपंचदशोऽध्यायः॥ १५॥ ॥ श्रीभगवानुवाच॥ अभयंसत्वसं
शुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः॥ दानंदमश्चयज्ञश्चस्वाध्यायस्तपआर्जवम्॥ १॥ अहिंसासत्यम
क्रोधस्त्यागःशांतिरपैशुनम्॥ दयाभूतेष्वलोलुप्त्वंमार्दवंह्रीरचापलम्॥ २॥ ॥ ॥ ॥

त्तस्यसंशुद्धिः सुप्रसन्नता ज्ञानयोगेआत्मज्ञानोपायेव्यवस्थितिःपरिनिष्ठा दानंस्वभोज्यस्यान्नादेर्यथोचितंसंविभागः दमोबाह्येंद्रियसंयमः
यज्ञोयथाधिकारंदर्शपूर्णमासादिः स्वाध्यायोब्रह्मयज्ञादिर्जपयज्ञः तपउत्तराध्यायेवक्ष्यमाणंशारीरादि आर्जवमवक्रता॥ १॥ किंच अ
हिंसेति अहिंसापरपीडावर्जनम् सत्यंयथार्थभाषणम् अक्रोधस्ताडितस्यापिचित्तेक्षोभानुत्पत्तिः त्यागऔदार्यम् शांतिश्चित्तोपरतिःपैशुनंप
रोक्षेपरदोषप्रकाशनम् तद्वर्जनमपैशुनम् भूतेषुदीनेषुदया अलोलुप्त्वम् लोभाभावः अवर्णलोपआर्षः मार्दवंमृदुत्वमक्रूरता ह्रीःअकार्येप्रवृ

त्तौलोकलज्जा अचापलंव्यर्थक्रियाराहित्यम् ॥ २ ॥ किंच तेजइति तेजः प्रागल्भ्यं क्षमापरिभवादिषूत्पद्यमानेषुक्रोधप्रतिबंधः धृतिर्दुः खादिभिरवसीदतश्चित्तस्यस्थिरीकरणम् शौचंबाह्याभ्यंतरशुद्धिः अद्रोहोजिघांसाराहित्यं अतिमानिताआत्मन्यतिपूज्यत्वाभिमानस्तद भावोनातिमानिता एतान्यभयादीनिषड्विंशतिप्रकाराणिदैवींसंपदमभिजातस्यभवंति देवयोग्यांसात्विकींसंपदमभिलक्ष्यतदाभिमुख्येन जातस्यभाविकल्याणस्यपुंसोभवंतीत्यर्थः ॥ ३ ॥ आसुरींसंपदमाह दंभइति दंभोधर्मध्वजित्वम् दर्पोधनविद्यादिनिमित्तश्चित्तस्योत्सेकः अभिमानोव्याख्यातः क्रोधःप्रसिद्धः पारुष्यंनिष्ठुरत्वम् अज्ञानमविवेकः आसुरीमित्युपलक्षणम् असुराणांराक्षसानांचयासंपत् तामासु

तेजःक्षमाधृतिःशौचमद्रोहोनातिमानिता ॥ भवंतिसंपदंदैवीमभिजातस्यभारत ॥३॥ दंभोदर्पोऽभिमानश्चक्रोधःपारुष्यमेवच ॥ अज्ञानंचाभिजातस्यपार्थसंपदमासुरीम् ॥ ४ ॥ दैवीसंपद्विमोक्षायनिबंधायासुरीमता ॥ माशुचःसंपदंदैवीमभिजातोऽसिपांडव ॥५॥ द्वौभूतसर्गौलोकेऽस्मिन्दैवआसुरएवच ॥ दैवोविस्तरशःप्रोक्तआसुरंपार्थमेशृणु ॥६॥

रीमभिलक्ष्यजातस्यैतानिदंभादीनिभवंतीत्यर्थः ॥ ४ ॥ एतयोःसंपदोःकार्यंदर्शयन्नाह दैवीसंपदिति दैवीयासंपत्तयायुक्तोमयोक्तेतत्त्वज्ञानेऽधिकारी आसुर्यासंपदायुक्तस्तुनित्यंसंसारीत्यर्थः एतच्छ्रुत्वा किमहमत्राधिकारीनवेति संदेहव्याकुलचित्तमर्जुनमाश्वासयति हे पांडव माशुचः शोकंमाकार्षीः यतस्त्वंदैवींसंपदमभिजातोऽसि ॥ ५ ॥ आसुरीसंपत् सर्वात्मनावर्जयितव्येत्येतदर्थमासुरींसंपदंप्रपंचयितुमाह द्वाविति द्वौद्विःप्रकारौभूतानांसर्गौमेमद्वचनाच्छृणु आसुरराक्षसप्रकृत्योरेकीकरणेनद्वावित्युक्तम् अतोराक्षसीमासुरींचैवप्रकृतिं

मोहिनींश्रिताइत्यादिनानवमाध्यायोक्तप्रकृतित्रैविध्येनाविरोधः स्पष्टमन्यत् ॥ ६ ॥ आसुरींविस्तरतोनिरूपयति प्रवृत्तिंचेत्यादिद्वाद
शभिः धर्मेप्रवृत्तिं अधर्मान्निवृत्तिंच आसुरस्वभावाजनानजानंति अतःशौचमाचारःसत्यंचतेषुनास्त्येव ॥७॥ ननुवेदोक्तयोर्धर्माधर्मयोः
प्रवृत्तिंनिवृत्तिंचकथंनविदुः कुतोवाधर्माधर्मयोरनंगीकारेजगतःसुखदुःखादिव्यवस्थास्यात् कथंवाशौचाचारादिविषयामीश्वराज्ञामतिवर्त्त
रन् ईश्वरानंगीकारेचकुतोजगदुत्पत्तिःस्यादतआह असत्यमिति नास्तिसत्यंवेदपुराणादिप्रमाणंयस्मिन् तादृशंजगदाहुः वेदादीनांप्रमाण्यं
नमन्यंतइत्यर्थः तदुक्तम् त्रयोवेदस्यकर्तारोभण्डधूर्तनिशाचराइत्यादि अतएवनास्तिधर्माधर्मरूपाप्रतिष्ठाव्यवस्थाहेतुर्यस्यतत् स्वाभा

प्रवृत्तिंचनिवृत्तिंचजनानविदुरासुराः ॥ नशौचंनापिचाचारोनसत्यंतेषुविद्यते ॥ ७ ॥
असत्यमप्रतिष्ठंतेजगदाहुरनीश्वरम् ॥ अपरस्परसंभूतंकिमन्यत्कामहैतुकम् ॥ ८ ॥
एतांदृष्टिमवष्टभ्यनष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः ॥ प्रभवंत्युग्रकर्माणःक्षयायजगतोहिताः ॥९॥

विकंजगद्वैचित्र्यमाहुरित्यर्थः अतएवनास्तीश्वरःकर्ताव्यवस्थापकश्चयस्यतादृशंजगदाहुः तर्हिकुतोऽस्यजगतउत्पत्तिंवदंतीत्यतआह अ
परस्परसंभूतमिति अपरश्चपरश्चेत्यपरस्परं अपरस्परतः अन्योऽन्यतःस्त्रीपुरुषमिथुनात् संभूतंजगत् किमन्यत्कारणमस्य नास्त्यन्यत्किं
चित् किंतुकामहैतुकम् स्त्रीपुरुषयोःकामएवप्रवाहरूपेणहेतुरस्येत्याहुरित्यर्थः ॥ ८ ॥ किंच एतामिति एतांलोकायतिकानांदृष्टिंदर्शन
माश्रित्यनष्टात्मनोमलिनचित्ताःसंतोऽल्पबुद्धयः दृष्टार्थमात्रमतयः अतएवउग्रंहिंस्रंकर्मयेषांतेऽहिताबैरिणोभूत्वाजगतःक्षयायप्रभवंति

उद्भवंतीत्यर्थः ॥ ९ ॥ अपिच काममिति दुष्पूरंपूरयितुमशक्यंकाममाश्रित्यदंभादिभिर्युक्ताःसंतःक्षुद्रदेवताराधनादौप्रवर्तंते कथम् अस
द्ग्राहान्गृहीत्वानेनमंत्रेणैतांदेवतामाराध्यमहानिधीन्साधयिष्यामइत्यादिदुराग्रहान्मोहमात्रेणस्वीकृत्यप्रवर्तंते अशुचिव्रताअशुचीनि
मद्यमांसादिविषयाणिव्रतानियेषांते ॥ १० ॥ किंच चिंतामिति प्रलयोमरणमेवांतोयस्यास्ताम् अपरिमेयांपरिमातुमशक्यांचिंतामाश्रि
ताः नित्यचिंतापरायणाइत्यर्थः कामोपभोगएवपरमोयेषांते एतावदितिकामोपभोगएवपरमःपुरुषार्थोनान्यदस्तीतिकृतनिश्चयाः अर्थ

काममाश्रित्यदुष्पूरंदंभमानमदान्विताः ॥ मोहाद्गृहीत्वासद्ग्राहान्प्रवर्तंतेशुचिव्रताः॥१०॥चिंतामपरिमेयांचप्रलयां
तामुपाश्रिताः॥कामोपभोगपरमाएतावदितिनिश्चिताः॥११॥आशापाशशतैर्बद्धाःकामक्रोधपरायणाः॥ईहंतेकामभो
गार्थमन्यायेनार्थसंचयान्॥१२॥इदमद्यमयालब्धमिदंप्राप्स्येमनोरथम्॥इदमस्तीदमपिमेभविष्यतिपुनर्धनं ॥१३॥

पः
संचयानीहंतइत्युत्तरेणान्वयः तथाच बार्हस्पत्यंसूत्रम् कामएवैकः पुरुषार्थइतिचैतन्यविशिष्टःकायःपुरुषइतिच ॥११॥ अतएव आशेति
आशाएवपाशास्तेषांशतानितैर्बद्धाः इतस्ततआकृष्यमाणाः कामक्रोधौपरमयनमाश्रयोयेषांते कामभोगार्थमन्यायेनचौर्यादिनार्थानां
संचयान्राशीनीहंते इच्छंति ॥ १२ ॥ तेषांमनोराज्यंकथयन्नरकप्राप्तिमाह इदमद्येतिचतुर्भिः प्राप्स्येप्राप्स्यामि मनोरथंमनसःप्रियम्
शेषंस्पष्टम् एषांत्रयाणांश्लोकानामित्यज्ञानविमोहिताःसंतोनरकेपतंतीतिचतुर्थेनान्वयः ॥ १३ ॥ ॥ ॥

किंच असाविति सिद्धः कृतकृत्यः स्पष्टमन्यत् ॥ १४ ॥ किंच आढ्यइति आढ्योधनादिसंपन्नः अभिजनवान्कुलीनः यक्ष्येयागाद्यनुष्ठानेनापि दीक्षितांतरेभ्यः सकाशान्महतींप्रतिष्ठांप्राप्स्यामि दास्यामिस्तावकेभ्यश्च मोदिष्येहर्षंप्राप्स्यामीत्येवमज्ञानेनविमोहिताः मिथ्याभिनिवेशं प्रापिताः ॥ १५ ॥ एवंभूतायत्प्राप्नुवंतितच्छृणु अनेकेति अनेकेषुमनोरथेषुप्रवृत्तंचित्तमनेकचित्तंतेन विभ्रांताः विक्षिप्ताः तेनैवमोहमयेनजालेनसमावृताः मत्स्याइवसूत्रमयेनजालेनयंत्रिताः एवंकामभोगेषुप्रसक्ताः अभिनिविष्टाःसंतोऽशुचौकश्मलेनरकेपतंति ॥ १६ ॥ यक्ष्यइति

असौमयाहतःशत्रुर्हनिष्येचापरानपि ॥ ईश्वरोऽहमहंभोगीसिद्धोऽहंबलान्सुखी ॥ १४ ॥ आढ्यो
ऽभिजनवानस्मिकोऽन्योऽस्तिसदृशोमया ॥ यक्ष्येदास्यामिमोदिष्यइत्यज्ञानविमोहिताः ॥ १५ ॥
अनेकचित्तविभ्रांतामोहजालसमावृताः ॥ प्रसक्ताःकामभोगेषुपतंतिनरकेऽशुचौ ॥ १६ ॥ आत्मसं
भाविताःस्तब्धाधनमानमदान्विताः ॥ यजंतेनामयज्ञैस्तेदंभेनाविधिपूर्वकम् ॥ १७ ॥ ॥ ॥

चयस्तेषांमनोरथउक्तः सकेवलंदंभाहंकारादिप्रधानएव नतुसात्विकइत्यभिप्रायेणाह आत्मसंभाविताइतिद्वाभ्यां आत्मनैवसंभाविताः पूज्यतांनीताः नतुसाधुभिःकैश्चित् अतएवस्तब्धाअनम्राः धनेनयोमानःमदश्चताभ्यामन्विताःसंतःते नाममात्रेणयेयज्ञाःतेनामयज्ञाः यद्वादीक्षितः सोमयाजीत्येवमादिनानाममात्रप्रसिद्धयेयेयज्ञास्तैर्यजंते कथम् दंभेननतुश्रद्धया अविधिपूर्वकंचयथाभवतितथा ॥ १७ ॥

अविधिपूर्वकत्वमेवप्रपंचयति अहंकारमिति अहंकारादिसंश्रिताःसंतः आत्मपरदेहेषुस्वदेहेषुपरदेहेषुचचिदंशेनस्थितंमांप्रद्विषंतोयजंते दंभयज्ञेषुश्रद्धायाअभावात् आत्मनोवृथैवपीडाभवति तथापश्वादीनामपि अविधिनाहिंसायांचैतन्यद्रोहमात्रमेवावशिष्यतइतिप्रद्विषंत इत्युक्तं अभ्यसूयकाःसन्मार्गवर्तिनांगुणेषुदोषारोपकाः ॥१८॥ तेषांकदाचिदप्यासुरस्वभावप्रच्युतिर्नभवतीत्याह तानितिद्वाभ्यां तानहं मांद्विषतःक्रूरान्संसारेषुजन्ममृत्युमार्गेषु तत्रापिआसुरीष्वेव अतिक्रूरासुव्याघ्रादियोनिषु अजस्रमनवरतंक्षिपामि तेषांपापकर्मणांतादृ

अहंकारंबलंदर्पंकामंक्रोधंचसंश्रिताः॥मामात्मपरदेहेषुप्रद्विषंतोऽभ्यसूयकाः ॥ १८ ॥ तानहंद्वि षतःक्रूरान्संसारेषुनराधमान् ॥ क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेवयोनिषु ॥ १९ ॥ आसुरींयो निमापन्नामूढाजन्मनिजन्मनि॥मामप्राप्यैवकौंतेयततोयांत्यधमांगतिम्॥२०॥त्रिविधंनरकस्ये दंद्वारंनाशनमात्मनः ॥ कामःक्रोधस्तथालोभस्तस्मादेतत्त्रयंत्यजेत् ॥ २१ ॥ ॥ ॥ ॥

शंफलंददामीत्यर्थः॥१९॥किंच आसुरीमिति तेच मामप्राप्यैवेत्येवकारेणमत्प्राप्तिशंकाकुतस्तेषां मत्प्राप्त्युपायंसन्मार्गमप्यप्राप्यततोऽप्य धमांगतिंकृमिकीटादियोनिंयांतीत्युक्तं शेषंस्पष्टम् ॥ २० ॥ उक्तानामासुरदोषाणांमध्येसकलदोषमूलभूतंदोषत्रयंसर्वथावर्जनीयमित्या हत्रिविधमिति कामःक्रोधोलोभश्चेतीदंत्रिविधंनरकस्यद्वारम् अतएवात्मनोनाशनंनीचयोनिप्रापकं तस्मादेतत्त्रयंसर्वात्मनात्यजेत् ॥२१॥

त्यागेचविशिष्टफलमाह एतैरिति तमसोनरकस्यद्वारभूतैरेतैस्त्रिभिःकामादिभिर्विमुक्तोनरः आत्मनःश्रेयःसाधनंतपोयोगादिकमाचरति
ततश्चमोक्षंप्राप्नोति॥२२॥ कामादित्यागश्चस्वधर्माचरणंविनानभवतीत्याह यइति शास्त्रविधिंवेदविहितंधर्ममुत्सृज्य यःकामकारतोयथे
च्छंवर्तते ससिद्धिंतत्त्वज्ञानंनप्राप्नोति नचसुखमुपशमं नचपरांगतिंमुक्तिंप्राप्नोति॥२३॥ फलितमाह तस्मादिति इदंकार्यमिदमकार्यमित्य
स्यांव्यवस्थायांतेतवशास्त्रंश्रुतिस्मृतिपुराणादिकमेवप्रमाणं अतःशास्त्रविधानोक्तंकर्मज्ञात्वाइहकर्माधिकारेवर्तमानोयथाऽधिकारंकर्मक

एतैर्विमुक्तःकौंतेयतमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः॥ आचरत्यात्मनःश्रेयस्ततोयातिपरांगतिम्॥२२॥ यःशास्त्रविधि
मुत्सृज्यवर्ततेकामकारतः॥ नससिद्धिमवाप्नोतिनसुखंनपरांगतिम्॥२३॥ तस्माच्छास्त्रंप्रमाणंतेकार्या
कार्यव्यवस्थितौ॥ ज्ञात्वाशास्त्रविधानोक्तंकर्मकर्तुमिहार्हसि ॥२४॥ इतिश्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु
ब्रह्मविद्यायांयोगशा०दैवासुरसंपद्विभागयोगोनामषोडशोऽध्यायः॥१६॥ अर्जुनउवाच॥ येशास्त्रवि
धिमुत्सृज्ययजंतेश्रद्धयाऽन्विताः॥ तेषांनिष्ठातुकाकृष्णसत्वमाहोरजस्तमः॥१॥ ॥ ॥

र्तुमर्हसि तन्मूलत्वात्सत्वशुद्धिसम्यग्ज्ञानमुक्तीनामित्यर्थः॥२४॥देवदैतेयसंपत्तिसंविभागेनषोडशे तत्त्वज्ञानेऽधिकारस्तुसात्विकस्येति
दर्शितम्॥१॥इतिसुबोधिन्यांटीकायांश्रीधरस्वामिविरचितायांषोडशोऽध्यायः॥१६॥ उक्ताधिकारहेतूनांश्रद्धामुख्यातुसात्विकी इतिसप्त
दशेगौणश्रद्धाभेदस्त्रिधोच्यते॥१॥पूर्वाध्यायांतेयःशास्त्रविधिमुत्सृज्यवर्ततेकामकारतः नससिद्धिमवाप्नोतात्यनेनशास्त्रोक्तविधिमुत्सृज्य

कामकारेणवर्तमानस्यज्ञानेअधिकारोनास्तीत्युक्तं तत्रशास्त्रविधिमुत्सृज्यकामकारंविनाश्रद्धयावर्तमानानांकिमधिकारोऽस्तिनास्तिवेति बुभुत्सया अर्जुनउवाच यइति अत्रशास्त्रविधिमुत्सृज्ययजंतेइत्यनेनशास्त्रार्थंबुध्वातमुल्लंघ्यवर्तमानाश्चगृह्यंते तेषांश्रद्धयायजनानुपपत्तेः आस्तिक्यबुद्धिर्हिश्रद्धा नचासौशास्त्रज्ञानवतांशास्त्रविरुद्धेर्थेसंभवति तानेवाधिकृत्यत्रिविधाभवतिश्रद्धायजंतेसात्विकादेवानित्याद्युत्तरानुपपत्तेश्च अतोनात्रशास्त्रातिलंघिनोगृह्यंते अपितुक्लेशबुद्ध्याआलस्याद्वाशास्त्रार्थज्ञानेप्रयत्नमकृत्वाकेवलमाचारपरंपरावशेनश्रद्धयाक्वचिद्देवताराधनादौप्रवर्तमानागृह्यंते अतोयमर्थः येशास्त्रविधिमुत्सृज्यदुःखबुद्ध्याआलस्याद्वाअनादृत्यकेवलमाचारप्रामाण्येनश्रद्धयान्विताःसंतोयजंते तेषांतुकानिष्ठाकास्थितिःकआश्रयः तामेवविशेषेणपृच्छति किंसत्वं आहोकिंवारजः अथवातमइति तेषांतादृशीदे

श्रीभगवानुवाच ॥ त्रिविधाभवतिश्रद्धादेहिनांसास्वभावजा ॥ सात्विकीराजसीचैवतामसीचेतितांशृणु ॥ २ ॥

वपूजादिप्रवृत्तिःकिंसत्वसंश्रितारजःसंश्रितावातमःसंश्रितावेत्यर्थः श्रद्धायाः सात्विकत्वात् क्लेशबुद्ध्याआलस्येनचशास्त्रानादरस्यचराजसतामसत्वात्रेधासंदेहः यदिसत्वभावसंश्रितास्तर्हितेषामपिसात्विकत्वाद्यथोक्तात्मज्ञानेऽधिकारःस्यात् अन्यथानेतिप्रश्नतात्पर्यार्थः॥१॥ अत्रोत्तरंश्रीभगवानुवाच त्रिविधेति अयमर्थः शास्त्रतत्त्वज्ञानतःप्रवर्तमानानांपरमेश्वरपूजाविषयासात्विकीएकविधैवश्रद्धा लोकाचारमात्रेणतुप्रवर्तमानानांदेहिनांयाश्रद्धासातुसात्विकीराजसीतामसीचेतित्रिविधाभवति तत्रहेतुः स्वभावजा स्वभावःपूर्वकर्मसंस्कारःतस्माज्जातास्वभावजा स्वभावमन्यथाकर्तुंसमर्थंहिशास्त्रोक्तंविवेकज्ञानंतत्तुतेषांनास्ति अतःकेवलंस्वभावेनैवभवतीतिश्रद्धात्रिविधाभवति

श्रद्धाप्रकरणम्

तामिमांत्रिविधांश्रद्धांशृणु तदुक्तम् व्यवसायात्मिकाबुद्धिरेकेहकुरुनंदनेत्यादिना ॥ २ ॥ ननुचश्रद्धासात्विक्येवसत्वकार्यत्वेनत्वयैवभ गवताउद्धवंप्रतिनिर्दिष्टत्वात् यथोक्तम् शमोदमस्तितिक्षेज्यातपःसत्यंदयास्मृतिः तुष्टिस्त्यगोऽस्पृहाश्रद्धाह्रीर्दयानिर्वृतिर्धृतिः इत्येताःस त्वस्यवृत्तयइति अतःकथंतस्यास्त्रैविध्यमुच्यते सत्यम् तथाऽपिरजस्तमोयुक्तपुरुषाश्रयत्वेनरजस्तमोमिश्रत्वेनसत्वस्यत्रैविध्यात् श्रद्धा याअपित्रैविध्यंघटतइत्याह सत्वानुरूपेति सत्वानुरूपासत्वतारतम्यानुसारिणीसर्वस्यविवेकिनोऽविवेकिनोवालोकस्यश्रद्धाभवति तस्मा दयंपुरुषः लौकिकः श्रद्धामयः श्रद्धाविकारः त्रिविधयाश्रद्धयाविक्रियतइत्यर्थः तदेवाह योयच्छ्रद्धः यादृशीश्रद्धायस्यसएवसः तादृ

सत्वानुरूपासर्वस्यश्रद्धाभवतिभारत ॥ श्रद्धामयोऽयंपुरुषोयोयच्छ्रद्धःसएवसः ॥३॥ यजंतेसात्विकादेवान्यक्षरक्षांसि राजसाः ॥ प्रेतान्भूतगणांश्चान्येयजंतेतामसाजनाः ॥ ४ ॥

श्याश्रद्धयायुक्तएवसः यःपूर्वसत्वोत्कर्षेणसात्विक श्रद्धयायुक्तःपुरुषःसपुनस्तादृशसत्वसंस्कारेणसात्विकश्रद्धयायुक्तएवभवति यस्तुरजसउत्कर्षेणराजसश्रद्धायुक्तः सपुनस्तादृशएवभवति यस्तुतमसउत्कर्षेणतामसश्रद्धयायुक्तःसपुनस्तादृशएवभवति इतिलोकाचारमात्रेणप्रवर्तमानेष्वेवंसात्विकराजसतामसश्रद्धाव्यवस्था शास्त्रजनितविवेकज्ञानयुक्तानांतुस्वभावविजयेनसात्विक्यैवश्रद्धेतिप्रकरणार्थः ॥ ३ ॥ सात्विकादिभेदमेवकार्यभेदेनप्रपंचयति यजंत इति सात्विकाजनाःसत्वप्रकृतीन्देवानेवजयंते पूजयंति राजसास्तुरजःप्रकृतीन्यक्षान्राक्षसांश्चयजंते एतेऽभ्योन्येतुविलक्षणास्तामसाज नास्तामसानेवप्रेतान्भूतगणांश्चयजंते सत्वादिप्रकृतीनांतत्तद्देवतानांतुपूजारुचिभिस्तत्तत्पूजकानांसात्विकत्वादिज्ञातव्यमित्यर्थः ॥४॥

राजसतामसेषुपुनर्विशेषांतरमाह अशास्त्रविहितमितिद्वाभ्यां शास्त्रविधिमजानंतोपिकेचित्प्राचीनपुण्यसंस्कारेणोत्तमाःसात्विकाएवभवंति केचित्तुमध्यमाराजसाभवंति अधमास्तुतामसाभवंति येपुनरत्यंतंमंदभाग्याः गतानुगत्यापाखंडसंगेनचतदाचारानुवर्तिनःसंतःअशास्त्रविहितंघोरंभूतभयंकरंतपस्तप्यंते कुर्वंति तत्रहेतवःदंभाहंकाराभ्यांसंयुक्ताःतथाकामोऽभिलाषःरागःआसक्तिःबलमाग्रहः एतैरन्विताः संतः तानासुरनिश्चयान्विद्धीत्युत्तरेणान्वयः ॥ ५ ॥ किंचकर्षयंतइति शरीरस्थंप्रारंभकत्वेनदेहेस्थितंभूतानांपृथिव्यादीनांग्रामंसमूहंकर्ष

अशास्त्रविहितंघोरंतप्यंतेयेतपोजनाः ॥ दंभाहंकारसंयुक्ताःकामरागबलान्विताः ॥ ५ ॥
कर्षयंतःशरीरस्थंभूतग्राममचेतसः ॥ मांचैवांतःशरीरस्थंतान्विद्ध्यासुरनिश्चयान् ॥ ६ ॥
आहारस्त्वपिसर्वस्यत्रिविधोभवतिप्रियः ॥ यज्ञस्तपस्तथादानंतेषांभेदमिमंशृणु ॥ ७ ॥

यंतःवृथैवोपवासादिभिःकृशंकुर्वंतोऽचेतसोऽविवेकिनः मांचअंतर्यामितया अंतःशरीरस्थंदेहमध्येस्थितं मदाज्ञालंघनेनैवकर्षयंतःसंतएव येतपश्चरंति तानासुरनिश्चयानासुरोऽतिक्रूरोनिश्चयोयेषांतान्विद्धि ॥ ६ ॥ आहारादिभेदादपिसात्विकादिभेदंदर्शयितुमाह आहारस्त्वित्यादित्रयोदशभिःसर्वस्यापिजनस्ययआहारोन्नादिःसतुयथायथंत्रिविधःप्रियोभवति यथायज्ञतपोदानानिचत्रिविधानिभवंति तेषांचवक्ष्यमाणमिमंभेदंशृणु एतच्चराजसतामसाहारयज्ञादिपरित्यागेनसात्विकाहारयज्ञादिसेवयासत्ववृद्धौयत्नःकर्तव्यइत्येतदर्थंकथ्यते ॥ ७ ॥

तत्राहारत्रैविध्यमाह आयुरितित्रिभिः आयुर्जीवितम् सत्वमुत्साहः बलंशक्तिः आरोग्यंरोगराहित्यम् सुखंचित्तप्रसादः प्रीतिरभिरुचिः आयुरादीनांविवर्धनाःविशेषेणवृद्धिकराःतेचरस्यारसवंतःस्निग्धाःस्नेहयुक्ताःस्थिरादेहेसारांशेनचिरकालावस्थायिनःहृद्यादृष्टमात्राएवहृदयंगमाः एवंभूताआहाराभक्ष्यभोज्यादयःसात्विकप्रियाः ॥ ८ ॥ तथा कट्विति अतिशब्दःकट्वादिषुसप्तस्वपिसंबंध्यते अतिकटुर्निंबादिः अत्यम्लोतिलवणोत्युष्णश्चप्रसिद्धःअति तीक्ष्णोमरीचादिःअतिरूक्षःकंगुकोद्रवादिःअतिविदाहीसर्षपादिः अतिकट्वादयआहाराराजसस्ये

आयुःसत्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः ॥ रस्याःस्निग्धाःस्थिराहृद्याआहाराःसात्विकप्रियाः ॥ ८ ॥ कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः ॥ आहाराराजसस्येष्टादुःखशोकामयप्रदाः ॥ ९ ॥ यातयामंगतरसंपूतिपर्युषितंचयत् ॥ उच्छिष्टमपिचामेध्यंभोजनंतामसप्रियम् ॥ १० ॥ अफलाकांक्षिभिर्यज्ञोविधिदृष्टोयइज्यते ॥ यष्टव्यमेवेतिमनःसमाधायससात्विकः ॥ ११ ॥

ष्टाःप्रियाः दुखंतात्कालिकंहृदयसंतापादिः शोकःपश्चाद्भाविदौर्मनस्यं आमयोरोगःएतान्प्रददतिप्रयच्छंतीतितथा ॥ ९ ॥ तथा यातयाममिति यातोयामःप्रहरोयस्यपक्वस्योदनादेस्तद्यातयामंशैत्यावस्थांप्राप्तमित्यर्थः गतरसंनिष्पीडितसारम् पूतिदुर्गंधं पर्युषितंदिनांतरपक्वम् उच्छिष्टं अन्यभुक्तावशिष्टम् अमेध्यंअभक्ष्यंकलंजादि एवंभूतंभोजनंभोज्यंतामसस्यप्रियम् ॥ १० ॥ यज्ञोऽपित्रिविधः तत्रसात्विकंयज्ञमाह अफलाकांक्षिभिरितित्रिभिः फलाकांक्षारहितैःपुरुषैर्विधिनादृष्टःआवश्यकतयाविहितोयोयज्ञइज्यतेअनुष्ठीयते ससात्विकोयज्ञःकथ

मिज्यते यष्टव्यमेवेतियज्ञानुष्ठानमेवकार्यंनान्यत्फलंसाधनीयमित्येवंमनःसमाधायएकाग्रंकृत्वेत्यर्थः ॥ ११ ॥ राजसंयज्ञमाह अभिसंधा येति फलमभिसंधायउद्दिश्ययस्त्विज्यते यज्ञःक्रियते दंभार्थंस्वमहत्त्वख्यापनार्थंतंयज्ञंराजसंविद्धि ॥ १२ ॥ तामसंयज्ञमाह विधिहीनमिति विधिहीनं शास्त्रोक्तविधिशून्यम् असृष्टान्नंब्राह्मणादिभ्योनसृष्टंननिष्पादितमन्नंयस्मिंस्तम् मंत्रहीनंयथोक्तदक्षिणारहितंच श्रद्धाशून्यंय ज्ञंतामसंपरिचक्षते कथयंतिशिष्टाः ॥ १३ ॥ तपसःसात्विकादिभेदंदर्शयितुंप्रथमंतावच्छरीरादिभेदेनतस्यत्रैविध्यमाह देवद्विजेतित्रिभिः

अभिसंधायतुफलंदंभार्थमपिचैवयत् ॥ इज्यतेभरतश्रेष्ठतंयज्ञंविद्धिराजसम् ॥ १२ ॥ विधिहीनमसृष्टान्नंमंत्र हीनमदक्षिणम् ॥ श्रद्धाविरहितंयज्ञंतामसंपरिचक्षते ॥ १३ ॥ देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनंशौचमार्जवम् ॥ ब्रह्मच र्यमहिंसाचशारीरंतपउच्यते ॥ १४ ॥ अनुद्वेगकरंवाक्यंसत्यंप्रियहितंचयत् ॥ स्वाध्यायाभ्यसनंचैववाङ्मयंत पउच्यते ॥ १५ ॥ मनःप्रसादःसौम्यत्वंमौनमात्मविनिग्रहः ॥ भावसंशुद्धिरित्येतत्तपोमानसमुच्यते ॥ १६ ॥

प्राज्ञागुरुव्यतिरिक्ताः अन्येपितत्त्वविदःदेवब्राह्मणादिपूजनंशौचादिकंशारीरंशरीरनिर्वर्त्यंतपउच्यते ॥१४॥ वाचिकंतपआह अनुद्वेगेति उ द्वेगंभयंनकरोतीत्यनुद्वेगकरंवाक्यं सत्यंच श्रोतुःप्रियंच हितंचपरिणामेसुखकरम् स्वाध्यायाभ्यसनंवेदाभ्यासश्ववाङ्मयम् वाचानिर्वर्त्यं तपः ॥ १५ ॥ मानसंतपआह मनःप्रसादइति मनसःप्रसादःस्वस्थता सौम्यत्वमक्रूरता मौनंमुनेर्भावः मननमित्यर्थः आत्मनोमन सोविनिग्रहः विषयेभ्यः प्रत्याहारः भावसंशुद्धिःव्यवहारेमायाराहित्यम् इत्येतन्मानसंतपः ॥ १६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तदेवंशरीरेवाङ्मनोभिर्निर्वर्त्यंत्रिविधंतपोदर्शितं त्रिविधस्यापितपसःसात्विकादिभेदेनत्रैविध्यमाह श्रद्धयेतित्रिभिः त्रिविधमपितपःश्रेष्ठ
याश्रद्धयाफलाकांक्षाशून्यैर्युक्तैरेकाग्रचित्तैर्नरैस्तप्तंतत्सात्विकंकथयंति ॥ १७ ॥ राजसंतपआह सत्कारेति सत्कारःसाधुकारःसाधुरय
मितितापसइत्यादिवाक्पूजा मानःप्रत्युत्थानाभिवादनादिर्दैहिकीपूजाऽर्थलाभादिःएतदर्थंदंभेनचयत्तपःक्रियते अतएवचलंअनियतंअध्रु
वंचक्षणिकंयदेवंभूतंतपःतदिहराजसंप्रोक्तम् ॥ १८ ॥ तामसंतपआह मूढेति मूढग्राहेणाविवेककृतेनदुराग्रहेणात्मनःपीडयायत्तपःक्रियते

श्रद्धयापरयातप्तंतपस्तत्त्रिविधंनरैः ॥ अफलाकांक्षिभिर्युक्तैःसात्विकंपरिचक्षते ॥१७॥ सत्कारमानपूजार्थंतपोदंभेन
चैवयत् ॥ क्रियतेतदिहप्रोक्तंराजसंचलमध्रुवम् ॥१८॥ मूढग्राहेणात्मनोयत्पीडयाक्रियतेतपः ॥ परस्योत्सादनार्थंवा
तत्तामसमुदाहृतम् ॥१९॥ दातव्यमितियद्दानंदीयतेऽनुपकारिणे ॥ देशेकालेचपात्रेचतद्दानंसात्विकंस्मृतम् ॥ २० ॥

परस्योत्सादनार्थंवाऽन्यस्यविनाशार्थंआभिचाररूपं तत्तामसमुदाहृतम् कथितम् ॥ १९ ॥ पूर्वंप्रतिज्ञातमेवदानस्यत्रैविध्यमाह दातव्य
मिति दातव्यमित्येवंनिश्चयेनयद्दानंदीयते अनुपकारिणेप्रत्युपकारासमर्थाय देशेकुरुक्षेत्रादौ कालेग्रहणादौ पात्रेचेतिदेशकालादिसाह
चर्यात्सप्तमीप्रयुक्ता पात्रभूताय तपःश्रुतादिसंपन्नायब्राह्मणायेत्यर्थः यद्वा पात्रइतिचतुर्थ्येवैषापात्रेइतितृजंतं रक्षकायेत्यर्थः सहिसर्व
स्मादापद्गणाद्दातारंपातीति यदेवंभूतंदानंतत्सात्विकम् ॥ २० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

राजसंदानमाह यत्त्विति कालांतरेऽयंमांप्रत्युपकारंकरिष्यतीत्येवमर्थम् फलंवास्वर्गादिकमुद्दिश्ययत्पुनर्दानंदीयते परिक्लिष्टंचित्तक्लेशयु क्तंयथाभवत्येवंभूतं तद्दानंराजसमुदाहृतंकथितम् ॥ २१ ॥ तामसंदानमाह अदेशेति अदेशेअशुचिस्थाने अकालेअशौचसमये अपात्रे भ्योविटनटनर्तकादिभ्योयद्दानंदीयते देशकालपात्रसंपत्तावपि असत्कृतंपादप्रक्षालनादिसत्कारशून्यम् अवज्ञातंतिरस्कारयुक्तं एवंभूतं दानंतामससमुदाहृतम् ॥२२॥ ननुचैवंविचार्यमाणेसर्वमपियज्ञतपोदानादिराजसतामसप्रायमेवेतिव्यर्थोयज्ञादिप्रयासइत्याशंक्यतथावि धस्यापिसात्विकत्वापादानप्रकारंदर्शयितुमाह ॐमिति ॐतत्सदित्येवंत्रिविधोब्रह्मणःपरमात्मनोनिर्देशोनामव्यपदेशःस्मृतःशिष्टैःतत्र

यत्तुप्रत्युपकारार्थंफलमुद्दिश्यवापुनः ॥ दीयतेचपरिक्लिष्टंतद्राजससमुदाहृतं ॥ २१ ॥ अदे शकालेयद्दानमपात्रेभ्यश्चदीयते ॥ असत्कृतमवज्ञातंतत्तामससमुदाहृतं ॥ २२ ॥ ॐतत्स दितिनिर्देशोब्रह्मणस्त्रिविधःस्मृतः ॥ ब्राह्मणास्तेनवेदाश्चयज्ञाश्चविहिताःपुरा ॥ २३ ॥

तावदोमितित्रिवृद्ब्रह्मेत्यादिश्रुतिप्रसिद्धेरोमितिब्रह्मणोनामजगत्कारणत्वेनातिप्रसिद्धत्वात् अविदुषांपरोक्षत्वाच्चतच्छब्दोऽपिब्रह्मणोना म परमार्थसत्त्वसाधुत्वप्रशस्तत्वादिभिःसच्छब्दोब्रह्मणोनाम सदेवसौम्येदमग्रआसीदित्यादिश्रुतेःअयंत्रिविधोऽपिनामनिर्देशोविगुणम पिसगुणीकर्तुंसमर्थइत्याशयेनस्तौति तेनत्रिविधेनब्रह्मणोनिर्देशेनब्राह्मणाश्चवेदाश्चयज्ञाश्चपूर्वंसृष्ट्यादौविहिताःविधात्रानिर्मिताःसगुणी कृतावा यद्वा यस्यायंत्रिविधोनिर्देशस्तेनपरमात्मनाब्राह्मणादयःपवित्रतमाःसृष्टाःतस्मात्तस्यायंत्रिविधोनिर्देशोऽतिप्रशस्तइत्यर्थः ॥२३॥

इदानींप्रत्येकमोंकारादीनांप्राशस्त्यंदर्शयिष्यन्नोंकारस्यतदेवाह तस्मादिति यस्मादेवंब्रह्मणोनिर्देशस्तस्मादोमित्युदाहृत्यउच्चार्यकृता वेदवादिनांयज्ञाद्याःशास्त्रोक्ताःक्रियाःसततंसर्वदाअंगवैकल्येऽपिप्रकर्षेणवर्तंते सगुणाभवंतीत्यर्थः ॥ २४॥ किंच द्वितीयंनामप्रस्तौति त दिति उदाहृत्येतिपूर्वस्यानुषंगः तदित्युदाहृत्यशुद्धचित्तैर्मोक्षकांक्षिभिःपुरुषैःफलाभिसंधिमकृत्वायज्ञाद्याःक्रियाःक्रियंते अतश्चित्तशोधन द्वारेणफलसंकल्पत्याजनेनमुमुक्षुत्वसंपादकत्वात्तच्छब्दनिर्देशःप्रशस्तइत्यर्थः॥२५॥सच्छब्दस्यप्राशस्त्यमाह सद्भावइतिद्वाभ्याम् सद्भा

तस्मादोमित्युदाहृत्ययज्ञदानतपःक्रियाः ॥ प्रवर्तंतेविधानोक्ताःसततंब्रह्मवादिनाम् ॥ २४ ॥
तदित्यनभिसंधायफलंयज्ञतपःक्रियाः ॥ दानक्रियाश्चविविधाःक्रियंतेमोक्षकांक्षिभिः ॥२५ ॥
सद्भावेसाधुभावेचसदित्येतत्प्रयुज्यते ॥ प्रशस्तेकर्मणितथासच्छब्दःपार्थयुज्यते ॥ २६ ॥
यज्ञेतपसिदानेचस्थितिःसदितिचोच्यते ॥ कर्मचैवतदर्थीयंसदित्येवाभिधीयते ॥ २७ ॥

वेअस्तित्वे देवदत्तस्यपुत्रादिकमस्तीत्यस्मिन्नर्थे साधुभावेचसाधुत्वे देवदत्तस्यपुत्रादिश्रेष्ठमित्यस्मिन्नर्थेसदित्येतत्पदंप्रयुज्यते प्रशस्तेमां गलिकेविवाहादिकर्मणिचसदिदंकर्मेतिसच्छब्दोयुज्यतेप्रयुज्यते संगच्छतइतिवा ॥ २६ ॥ किंच यज्ञइति यज्ञादिषुयास्थितिस्तात्पर्येणाव स्थानंतदपिसदित्युच्यते यस्यचेदंनामत्रयंसएवपरमात्माअर्थःफलंयस्यतत्तदर्थंकर्मपूजोपहारगृहांगणपरिमार्जनोपलेपरंगमांगलिकादि क्रिया तत्सिद्ध्येयदन्यत्कर्मक्रियतेउद्यानशालिक्षेत्रधनार्जनादिविषयं तत्कर्मतदर्थीयं तच्चातिव्यवहितमपिसदित्येवाभिधीयते यस्मा

देवमतिप्रशस्तमेतन्नामत्रयंतस्मादेंतत्सर्वकर्मसाद्गुण्यार्थंकीर्तयेदितितात्पर्यार्थः अत्रचार्थवादानुपपत्त्याविधिःकल्प्यते विधेयंस्तूयतेव
स्त्विवतिन्यायात् अपरेतुप्रवर्तंतेविधानोक्ताःक्रियंतेमोक्षकांक्षिभिरित्यादिवर्तमानोपदेशःसमिधोयजतीत्यादिवद्विधितयापरिणमनीयइत्या
हुः ततुसद्भावेसाधुभावेचेत्यादिषुप्राप्तार्थत्वान्नसंगच्छतइतिपूर्वोक्तक्रमेणविधिकल्पनैवज्यायसी॥२७॥इदानींसर्वकर्मसुश्रद्धयैवप्रवृत्त्यर्थ
मश्रद्धाकृतंसर्वंनिंदति अश्रद्धयेति अश्रद्धया हुतंहवनं दत्तंदानं तप्तंनिर्वर्तितंतपः यच्चान्यदपिकृतंकर्म तत्सर्वंअसदित्युच्यते यतस्तत्प्रेत्य
लोकांतरेनफलति विगुणत्वान्नोइहनचास्मिन्लोकेफलति अयशस्करत्वात् ॥२८॥ रजस्तमोमयींत्यक्त्वाश्रद्धांसत्वमयींश्रितः तत्त्वज्ञा

अश्रद्धयाहुतंदत्तंतपस्तप्तंकृतंचयत् ॥ असदित्युच्यतेपार्थनचतत्प्रेत्यनोइह ॥ २८ ॥ इतिश्रीम
द्भगव०श्रद्धात्रययोगोनामसप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ ॥ अर्जुनउवाच ॥ ॥ संन्यासस्यमहा
बाहोतत्त्वमिच्छामिवेदितुम् ॥ त्यागस्यचहृषीकेशपृथक्केशिनिषूदन ॥ १ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नेऽधिकारीस्यादितिसप्तदशेस्थितम्॥१॥इतिसुबोधिन्यांटीकायांसप्तदशोऽध्यायः॥१७॥न्यासत्यागविभागेनसर्वगीतार्थसंग्रहम् स्पष्टमष्टा
दशेप्राहपरमार्थविनिर्णये॥१॥अत्रचसर्वकर्माणिमनसासंन्यस्यास्तेसुखंवशी संन्यासयोगयुक्तात्मेत्यादिषुकर्मसंन्यासउपदिष्टः तथा त्य
क्त्वाकर्मफलासंगंनित्यतृप्तोनिराश्रयः सर्वकर्मफलत्यागंततःकुरुयतात्मवानित्यादिषुचफलमात्रत्यागेनकर्मानुष्ठानमुपदिष्टम् नचपरस्प
रंविरुद्धंसर्वज्ञः परमकारुणिकोभगवानुपदिशेत् अतःकर्मसंन्यासस्यतदनुष्ठानस्यचाविरोधप्रकारंबुभुत्सुरर्जुनउवाच संन्यासस्येति

विश्वजितायजेत जैसेइसजगहमें फलकथन नहिं किया तिसमें स्वर्गादिफलकल्पना कियाजाता है जैसे नित्तनैमित्तक आदिकों मेभि

भोहृषीकेशसर्वेंद्रियनियामक हेकेशिनिषूदन केशिनाम्नोहिमहतोहयाकृतेर्दैत्यस्ययुद्धेमुखंव्यादायभक्षयितुमागच्छतोऽत्यंतंव्यात्तेमुखेवा
मबाहुंप्रवेश्यतत्क्षणमेंवविवृद्धेनतेनैवबाहुनाकर्कटिकाफलवत्तंविदार्यनिषूदितवान् अतएव हे महाबाहो इतिसंबोधनं संन्यासस्यत्याग
स्यचतत्त्वंपृथक्विवेकेनवेदितुमिच्छामि ॥१॥ तत्रोत्तरंश्रीभगवानुवाच काम्यानामिति पुत्रकामोयजेतस्वर्गकामोयजेतेत्येवमादिकामोप
बंधेनविहितानांकाम्यानांकर्मणांन्यासंपरित्यागंसंन्यासंकवयोविदुःसम्यक्फलैःसहसर्वकर्मणामपिन्यासंसंन्यासंपंडिताविदुः जानंतीत्य
र्थः सर्वेषांकाम्यानांनित्यनैमित्तिकानांचकर्मणांफलमात्रत्यागंप्राहुस्त्यागंविचक्षणानिपुणाःनतुस्वरूपतःकर्मत्यागम् ननुनित्यनैमित्तिका
नांफलाश्रवणादविद्यमानस्यफलस्यकथंत्यागःस्यात् नहिवंध्यायाःपुत्रत्यागःसंभवति उच्यते यद्यपिस्वर्गकामःपशुकामइत्यादिवद

श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ काम्यानांकर्मणांन्यासंसंन्यासंकवयोविदुः ॥ सर्वकर्मफलत्यागंप्राहुस्त्यागंविचक्षणाः ॥२॥

हरहःसंध्यामुपासीत यावज्जीवमग्निहोत्रंजुहोतीत्यादिषुफलविशेषोनश्रूयतेतथाप्यपुरुषार्थेव्यापारेप्रेक्षावंतंप्रवर्तयितुमशक्नुवन्विधिर्वि
श्वजितायजेतेत्यादिष्विवसामान्यतःकिमपिफलमाक्षिपत्येव नचातीवगुरुर्मतः श्रद्धयास्वसिद्धिरेवंविधेःप्रयोजनमितिमंतव्यं पुरुषप्र
वृत्त्यनुपपत्तेर्दुष्परिहरत्वात् श्रूयतेचनित्यादिष्वपिफलम् सर्वएतेपुण्यलोकाभवंतीतिकर्मणापितृलोकइतिधर्मेणपापमपनुदतीत्येवमादि
षु तस्माद्युक्तमुक्तम् सर्वकर्मफलत्यागंप्राहुस्त्यागंविचक्षणाइति ननुफलत्यागेनपुनरपिनिष्फलेषुकर्मस्वप्रवृत्तिरेवस्यात्तन्न सर्वेषामपिकर्म
णांसंयोगपृथक्त्वेनविविदिषार्थतयाविनियोगात् तथाचश्रुतिः तमेतमात्मानंवेदानुवचनेनब्राह्मणाविविदिषंति यज्ञेनदानेनतपसाना

न्यायेन + चित्तशुद्धूपर्थक रनियाच ॥ [illegible] ॥ ॥प्रापनोति॥

फलकिकल्प नाकरखे

एक स्योक भार्य एकस्याभर्था र्थीसंयोग पृथक्त्वम्

१ शुद्धपा पारे बुधिमं नपुर्धि धिप्रवर्त कर्ने कोस

शकेनेति अतःप्रतिपदोक्तंसर्वेफलंबंधकत्वेंनत्यक्त्वाविविदिषार्थंसर्वेकर्मानुष्ठानंघटतएवविविदिषाच नित्यानित्यवस्तुविवेकेननिवृत्तदेहा भिमानतयाबुद्धेःप्रत्यक्प्रवणता तावत्पर्यंतंचसत्वशुद्ध्यर्थंज्ञानाविरुद्धंयथोचितमावश्यकंकर्मकुर्वतस्तत्फलत्यागएवकर्मत्यागोनामन स्वरूपेण तथाचश्रुतिः कुर्वन्नेवेहकर्माणिजिजीविषेच्छतंसमाइति ततःपरंतुसर्वकर्मनिवृत्तिःस्वतएवभवति तदुक्तंनैष्कर्म्यसिद्धौ प्रत्य क्प्रवणताबुद्धेःकर्माण्युत्पाद्यशुद्धितः कृतार्थान्यस्तमायांतिप्रावृडंतेघनाइवेति उक्तंचभगवतायस्त्वात्मरतिरेवस्यादात्मतृप्तश्चमानवःआ त्मन्येवचसंतुष्टस्तस्यकार्यंनविद्यतइति वसिष्ठेनचोक्तं नकर्माणित्यजेद्योगीकर्मभिस्त्यज्यतेह्यसौ कर्मणोमूलभूतस्यसंकल्पस्यैवनाशत इति ज्ञाननिष्ठाविक्षेपकत्वमालक्ष्यत्यजेद्वा तदुक्तंभागवते तावत्कर्माणिकुर्वीतननिर्विद्येतयावता मत्कथाश्रवणादौवाश्रद्धायावन्नजाय

त्याज्यंदोषवदित्येकेकर्मप्राहुर्मनीषिणः ॥ यज्ञदानतपःकर्मनत्याज्यमितिचापरे ॥ ३ ॥

ते ज्ञाननिष्ठोविरक्तोवामद्भक्तोवानपेक्षकः सलिंगानाश्रमांस्त्यक्त्वाचरेदविधिगोचरइत्यादि अलमतिप्रसंगेन प्रकृतमनुसरामः ॥२॥ अ विदुषःफलत्यागमात्रमेवत्यागशब्दार्थोनकर्मत्यागइत्येतदेवमतांतरनिरासेनदृढीकर्तुंमतभेदंदर्शयति त्याज्यमिति दोषवद्धिंसादिदोषव त्त्वेनबंधकमितिहेतोःसर्वमपिकर्मत्याज्यमित्येकेसांख्याःप्राहुर्मनीषिणइत्यस्यायंभावःनहिंस्यात्सर्वभूतानीतिनिषेधः पुरुषस्यानर्थहेतु र्हिंसेत्याहअग्नीषोमीयंपशुमालभेतेत्यादिप्राकरणिकोविधिस्तुहिंसायाःक्रतूपकारकत्वमाह अतोभिन्नविषयत्वेनसामान्यविशेषन्यायागो चरत्वाद्द्रव्यसाध्येषुसर्वेष्वपिकर्मसुहिंसादेःसंभवात्सर्वमपिकर्मत्याज्यमेवेति तदुक्तम्दृष्टवदानुश्रविकःसह्यविशुद्धिक्षयातिशययुक्तःअस्या

वेदन वो ट्रं जो क्रिया यज्ञ सा हिं शा आदि दोस तार तम्पता कारके युक्ता अ

र्थः उपायोज्योतिष्टोमादिःसोऽपिदृष्टोपायवत् गुरुपाठादनु श्रूयतइत्यनुश्रवोवेदस्तद्बोधितः तत्राविशुद्धिर्हिंसातयाक्षयोविनाशः अग्निहोत्र ज्योतिष्टोमादिजन्यस्वर्गेषुतारतम्यंचवर्तते परोत्कर्षस्तुसर्वान्दुःखीकरोति अपरेतुमीमांसकाः यज्ञादिकंकर्मनत्याज्यमितिप्राहुः अयं भावःक्रत्वर्थापिसतीयंहिंसापुरुषेणैवकर्तव्यासाचान्योद्देशेनापिकृतापुरुषस्यप्रत्यवायहेतुरेव तथाहिविधिर्विधेयस्यतदुद्देशेनानुष्ठानंविध त्तेतादर्थ्यलक्षणत्वाच्छेषत्वस्य नत्वेवंनिषेधोनिषेधस्यतादर्थ्यमपेक्षते प्राप्तिमात्रोपेक्षितत्वात् अन्यथाज्ञानप्रमादादिकृतेदोषाभावप्रसं गात् तदेवंसमानविषयत्वेनसामान्यशास्त्रस्यविशेषेणबाधान्नास्तिदोषवत्त्वमतोनित्यंयज्ञादिकर्मनत्याज्यमिति ॥ ३ ॥ एवंमतभेदमुपन्य

निश्चयंशृणुमेतत्रत्यागेभरतसत्तम ॥ त्यागोहिपुरुषव्याघ्रत्रिविधःसंप्रकीर्तितः ॥ ४ ॥
यज्ञदानतपःकर्मनत्याज्यंकार्यमेवतत् ॥ यज्ञोदानंतपश्चैवपावनानिमनीषिणाम् ॥५॥
एतान्यपितुकर्माणिसंगंत्यक्त्वाफलानिच॥कर्तव्यानीतिमेपार्थनिश्चितंमतमुत्तमम्॥६॥

स्यस्वमतंकथयितुमाह निश्चयमिति तत्रैवंविप्रतिपन्नेत्यागेनिश्चयंमेवचनाच्छृणु त्यागस्यलोकप्रसिद्धत्वात्किमत्रश्रोतव्यमितिमावमंस्था इत्याह हेपुरुषव्याघ्रपुरुषश्रेष्ठ त्यागोऽयंदुर्बोधः हियस्मादयंकर्मत्यागस्तत्त्वविद्भिस्तामसादिभेदेनत्रिविधःसम्यग्विवेकेनप्रकीर्तितः त्रैवि ध्यंचनियतस्यतुसंन्यासःकर्मणइत्यादिनावक्ष्यति ॥४॥ प्रथमंतावन्निश्चयमाह यज्ञदानेतिद्वाभ्यां मनीषिणांविवेकिनांपावनानिचित्तशुद्धि कराणि ॥५॥ येनप्रकारेणकृतान्येतानिपावनानिभवंतितंप्रकारंदर्शयन्नाह एतानीति यानियज्ञादिकर्माणिमयापावनानीत्युक्तम् एतान्ये

विर्वादिकाविशय...

तमेफलना सहोरोबला है

गीता

दुःकरके

वकर्तव्यानि कथं संगंकर्तृत्वाभिनिवेशंत्यक्त्वाकेवलमीश्वराराधनतयाकर्तव्यानि फलानिचत्यक्त्वाकर्तव्यानीतिचनिश्चितंमेमतम् अत एवोत्तमम् ॥६॥ प्रतिज्ञातंत्यागस्यत्रैविध्यमिदानींदर्शयति नियतस्येतित्रिभिः काम्यस्यकर्मणोबंधकत्वात्संन्यासोयुक्तः नियतस्यतुनित्यस्यपुनःकर्मणःसंन्यासस्त्यागोनोपपद्यतेसत्वशुद्धिद्वारामोक्षहेतुत्वात् अतस्तस्यपरित्यागः उपादेयेऽपित्याज्यमित्येवंलक्षणान्मोहादेवभवेत् सचमोहस्यतामसत्वात्तामसःपरिकीर्तितः ॥ ७ ॥ राजसंत्यागमाह दुःखमिति यःकर्तात्मबोधंविनाकेवलंदुःखमित्येवंज्ञात्वाशरीरा

नियतस्यतुसंन्यासःकर्मणोनोपपद्यते ॥ मोहात्तस्यपरित्यागस्तामसःपरिकीर्तितः ॥ ७ ॥
दुःखमित्येवयत्कर्मकायक्लेशभयात्त्यजेत् ॥ सकृत्वाराजसंत्यागंनैवत्यागफलंलभेत् ॥ ८ ॥
कार्यमित्येवयत्कर्मनियतंक्रियतेऽर्जुन ॥ संगंत्यक्त्वाफलंचैवसत्यागःसात्विकोमतः॥९॥न
द्वेष्ट्यकुशलंकर्मकुशलेनानुषज्जते ॥ त्यागीसत्वसमाविष्टोमेधावीच्छिन्नसंशयः॥ १० ॥

यासभयान्नित्यंकर्मत्यजेदितियत्तादृशस्त्यागोराजसः दुःखस्यराजसत्वात् अतस्तंराजसंत्यागंकृत्वा राजसःपुरुषस्त्यागस्यफलंज्ञाननिष्ठालक्षणंनैवलभतइत्यर्थः ॥८॥ सात्विकंत्यागमाह कार्यमिति कार्यमित्येवंबुद्ध्यानियतमवश्यकर्तव्यतयाविहितंकर्म संगंफलंचत्यक्त्वा क्रियतइतियत्सतादृशस्त्यागःसात्विकोमतः ॥ ९ ॥ एवंभूतसात्विकत्यागपरिनिष्ठितस्यलक्षणमाह नद्वेष्टीति सत्वसमाविष्टः सत्वेनसंव्याप्तः सात्विकत्यागीअकुशलंदुःखावहंशिशिरेप्रातःस्नानादिकंकर्मनद्वेष्टि कुशलेचसुखकरेकर्मणिनिदाघेमाध्याह्नस्नानादौनानुषज्जते

प्रीतिंनकरोति तत्रहेतुः मेधावीस्थिरबुद्धिः यत्रपरपरिभवादिमहदपिदुःखंसह्यते स्वर्गादिसुखंचत्यज्यते तत्रकियदेतत्तात्कालिकंसुखंदुःखं चेत्येवमनुसंधानवानित्यर्थः अतएवछिन्नःसंशयोमिथ्याज्ञानंदैहिकंसुखदुःखयोरुपादित्सापरिजिहीर्षालक्षणंयस्यसः ॥ १० ॥ नन्वेवंभूतात्कर्मफलत्यागाद्वरंसर्वकर्मत्यागस्तथासतिकर्मविक्षेपाभावेनज्ञाननिष्ठासुखंसंपद्यतेतत्राह नेति देहभृतादेहात्माभिमानवता निःशेषेण सर्वाणिकर्माणित्यक्तुंनहिशक्यं तदुक्तं नहिकश्चित्क्षणमपिजातुतिष्ठत्यकर्मकृदित्यादिना तस्माद्यस्तुकर्माणिकुर्वन्नेवकर्मफलत्यागीसएवमुख्यत्यागीत्यभिधीयते ॥ ११ ॥ एवंभूतस्यकर्मफलत्यागस्यफलमाह अनिष्टमिति अनिष्टंनारकित्वं इष्टंदेवत्वं मिश्रंमनुष्यत्वं एवंत्रिविधं

नहिदेहभृताशक्यंत्यक्तुंकर्माण्यशेषतः। यस्तुकर्मफलत्यागीसत्यागीत्यभिधीयते ॥११॥
अनिष्टमिष्टंमिश्रंचत्रिविधंकर्मणःफलं॥भवत्यत्यागिनांप्रेत्यनतुसंन्यासिनांक्वचित्॥१२॥
पंचैतानिमहाबाहोकारणानिनिबोधमे॥सांख्येकृतांतेप्रोक्तानिसिद्धयेसर्वकर्मणाम् ॥१३॥

पापस्यपुण्यस्यचोभयमिश्रस्यचकर्मणोयत्फलंप्रसिद्धंतत्सर्वमत्यागिनांसकामानामेवप्रेत्यपरत्रभवति तेषांत्रिविधकर्मसंभवत्वात् नतुसंन्यासिनांक्वचिदपिभवति संन्यासिशब्देनात्रफलत्यागसाम्यात्प्रकृताःकर्मफलत्यागिनोऽपिगृह्यंते अनाश्रितःकर्मफलंकार्यंकर्मकरोतियःस संन्यासीचयोगीचेत्येवमादौकर्मफलत्यागिषुसंन्यासिशब्दप्रयोगदर्शनात् तेषांसात्विकानांपापासंभवात् ईश्वरार्पणेनचपुण्यफलस्यत्यक्तत्वात् त्रिविधमपिकर्मफलंनभवतीत्यर्थः ॥ १२ ॥ ननुकर्मकुर्वतःकर्मफलंकथंनभवेदित्याशंक्यसंगत्यागिनोनिरहंकारस्यसतःकर्मफले

नलेपोनास्तीत्युपपादयितुमाह पंचैतानीतिपंचभिः सर्वकर्मणांसिद्धयेनिष्पत्तयेइमानिवक्ष्यमाणानिपंचकारणानिमेवचनान्निबोधजानी हि आत्मनःकर्तृत्वाभिमाननिवृत्त्यर्थमवश्यमेतानिज्ञातव्यानीत्येवंतेषांस्तुत्यर्थमाह सांख्यइति सम्यक्ख्यायतेज्ञायतेपरमात्मानेनेति सांख्यं तत्त्वज्ञानंतस्मिन्कृतंकमेतस्यांतःसमाप्तिरस्मिन्निति कृतांतस्तस्मिन्वेदांतसिद्धांतइत्यर्थः यद्वा संख्यायंतेगण्यंतेतत्त्वान्यस्मिन्निति सांख्यं कृतःअंतोनिर्णयोयस्मिन्निति कृतांतंसांख्यशास्त्रमेवतस्मिन्प्रोक्तानि अतःसम्यग्निबोधेत्यर्थः ॥ १३ ॥ तान्येवाह अधिष्ठानमि ति अधिष्ठानंशरीरं कर्त्ताचिज्जडग्रंथिरहंकारः पृथग्विधमनेकप्रकारंकरणंचक्षुःश्रोत्रादि विविधाःकार्यतःस्वरूपतश्चपृथग्भूताश्चेष्टाःप्राणापा

अधिष्ठानंतथाकर्ताकरणंचपृथग्विधम् ॥ विविधाश्चपृथक्चेष्टादैवंचैवात्रपंचमम् ॥१४॥
शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्मप्रारभतेनरः ॥ न्याय्यंवाविपरीतंवापंचैतेतस्यहेतवः ॥ १५ ॥
तत्रैवंसतिकर्तारमात्मानंकेवलंतुयः ॥ पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्नसपश्यतिदुर्मतिः ॥ १६ ॥

नादीनांव्यापाराःअत्रचैतेष्वेवपंचमंदैवंचकारकंचक्षुराद्यनुग्राहकमादित्यादिसर्वप्रेरकोंऽतर्यामीवा ॥ १४ ॥ एतेषामेवसर्वकर्महेतुत्वमा ह शरीरेतियथोक्तैःपंचभिःप्रारभ्यमाणंकर्मत्रिष्वेवांतर्भाव्यम् शरीरवाङ्मनोभिरित्युक्तंशारीरंवाचिकंमानसंचत्रिविधंकर्मेतिप्रसिद्धेः शरीरा दिभिर्यद्यत्कर्मधर्म्यंवाधर्म्यंवाकरोतिनरस्तस्यसर्वस्यकर्मणएतेपंचहेतवः ॥ १५ ॥ ततःकिमतआह तत्रेति तत्रसर्वस्मिन्कर्मणिएतेपंचहेतव इत्येवंसतिकेवलंनिरुपाधिकमसंगमात्मानंतुयःकर्तारंपश्यति शास्त्राचार्योपदेशत्यागेनासंस्कृतबुद्धित्वाद्दुर्मतिरसौसम्यङ्नपश्यति ॥ १६ ॥

कस्तर्हिसुमतिः यस्यकर्मलेपोनास्तीत्युक्तमित्यपेक्षायामाह यस्येति अहमितिकृतोऽहंकर्तेत्येवंभूतोभावोऽभिप्रायोयस्यनास्ति यद्वाअहं कृतोऽहंकारस्यभावःकर्तृत्वाभिनिवेशोयस्यनास्ति शरीरादीनामेवकर्मकर्तृत्वालोचनादित्यर्थः अतएवयस्यबुद्धिर्नलिप्यते इष्टानिष्टबु द्ध्याकर्मसुनसज्जते सएवंभूतोदेहादिव्यतिरिक्तात्मदर्शीइमाँल्लोकान्सर्वानपिप्राणिनोलोकदृष्ट्याहत्वापिविविक्ततयास्वदृष्ट्यानहंति नच तत्फलैर्निबद्ध्यतेबंधनंनप्राप्नोति किंपुनःसत्वशुद्धिद्वारापरोक्षज्ञानोत्पत्तिहेतुभिःकर्मभिस्तस्यबंधशंकेत्यर्थः तदुक्तम् ब्रह्मण्याधायकर्मा णिसंगंत्यक्त्वाकरोतियः लिप्यतेनसपापेनेति ॥ १७ ॥ हत्वापिनहंतिननिबद्ध्यतइत्येतदेवोपपादयितुंकर्मचोदनायाः कर्माश्रयस्यच

यस्यनाहंकृतोभावोबुद्धिर्यस्यनलिप्यते ॥ हत्वापिसइमाँल्लोकान्नहंतिननिबद्ध्यते ॥ १७ ॥
ज्ञानंज्ञेयंपरिज्ञातात्रिविधाकर्मचोदना ॥ करणंकर्मकर्तेतित्रिविधःकर्मसंग्रहः ॥ १८ ॥

कर्मफलादीनांचत्रिगुणात्मकत्वान्निर्गुणस्यात्मनस्तत्संबंधोनास्तीत्यभिप्रायेणकर्मचोदनांकर्माश्रयंचाह ज्ञानमिति ज्ञानमिष्टसाधनमेत दितिबोधः ज्ञेयमिष्टसाधनंकर्म परिज्ञाताएवंभूतज्ञानाश्रयः एवंत्रिविधाकर्मचोदना चोद्यतेप्रवर्त्यतेऽनयेतिचोदना ज्ञानादित्रितयंकर्मप्र वृत्तिहेतुरित्यर्थः यद्वा चोदनेतिविधिरुच्यते तदुक्तंभट्टैः चोदनाचोपदेशश्चविधिश्चैकार्थवाचिनइति ततश्चायमर्थः उक्तलक्षणंत्रिगुणात्म कंज्ञानादित्रयमवलंब्यकर्मविधिःप्रवर्ततइति तदुक्तम् त्रैगुण्यविषयावेदाइति तथाचकरणंसाधकतमं कर्मचकर्तुरीप्सिततमम् कर्ताक्रिया निर्वर्तकः कर्मसंगृह्यतेऽस्मिन्नितिकर्मसंग्रहः करणादित्रिविधंकारकंक्रियाश्रयइत्यर्थः संप्रदानादिकारकत्रयंतुपरंपरयाक्रियानिर्वर्तकमेव

केवलंनतुसाक्षात्क्रियायाआश्रयः अतःकरणादित्रितयमेवक्रियाश्रयइत्युक्तम् ॥ १८ ॥ ततःकिमतआह ज्ञानमिति गुणाःसम्यक्कार्यभेदे नख्यायंतेप्रतिपाद्यंतेऽस्मिन्नितिगुणसंख्यानंसांख्यशास्त्रं तस्मिन् ज्ञानंच कर्मच कर्ताच प्रत्येकंसत्वादिगुणभेदेनत्रिधैवोच्यते तान्यपिज्ञा नादीनिवक्ष्यमाणानियथावच्छृणु त्रिधैवेत्येवकारोगुणत्रयोपाधिव्यतिरेकेणात्मनःस्वतःकर्तृत्वादिप्रतिषेधार्थः चतुर्दशेऽध्यायेतत्रसत्वं निर्मलत्वादित्यादिनागुणानांबंधकत्वप्रकारोनिरूपितः सप्तदशेध्याये यजंतेसात्विकादेवानित्यादिनागुणकृतत्रिविधस्वभावनिरूपणेनर जस्तमःस्वभावंपरित्यज्यसात्विकाहारादिसेवयासात्विकस्वभावःसंपादनीयइत्युक्तम् इहतु क्रियाकारकफलादीनामात्मसंबंधोनास्तीति

ज्ञानंकर्मचकर्ताचत्रिधैवगुणभेदतः ॥ प्रोच्यतेगुणसंख्यानेयथावच्छृणुतान्यपि ॥ १९ ॥
सर्वभूतेषुयेनैकंभावमव्ययमीक्षते ॥ अविभक्तंविभक्तेषुतज्ज्ञानंविद्धिसात्विकम् ॥ २० ॥
पृथक्त्वेनतुयज्ज्ञानंनानाभावान्पृथग्विधान् ॥ वेत्तिसर्वेषुभूतेषुतज्ज्ञानंविद्धिराजसम् ॥ २१ ॥

दर्शयितुंसर्वेषांत्रिगुणात्मकत्वमुच्यतइतिविशेषोज्ञातव्यः ॥ १९ ॥ तत्रज्ञानस्यसात्विकादित्रैविध्यमाह सर्वभूतेष्वितित्रिभिः सर्वेषुभू तेषुब्रह्मादिस्थावरांतेषुविभक्तेषुपरस्परंव्यावृत्तेषुअविभक्तमनुस्यूतंएकमव्ययंनिर्विकारंभावंपरमात्मतत्त्वंयेनज्ञानेनेक्षते आलोचयति तज्ज्ञानंसात्विकंविद्धि ॥ २० ॥ राजसंज्ञानमाह पृथक्त्वेनेति पृथक्त्वेनतुयज्ज्ञानं इत्यस्यैव विवरणं सर्वेषुभूतेषुदेहेषुनानाभावान्वस्तु तएवानेकान्क्षेत्रज्ञान्पृथग्विधान्सुखीदुःखीत्यादिरूपेणविलक्षणान्येनज्ञानेनवेत्तितज्ज्ञानंराजसंविद्धि ॥ २१ ॥

कर्ता कर्म च करण संख्या ... कारक

तामसंज्ञानमाह यत्त्विति एकस्मिन्कार्येदेहे प्रतिमादौवा कृत्स्नवत्परिपूर्णवत्सक्तमेतावानेवात्माईश्वरोवेत्यभिनिवेशयुक्तम् अहैतुकं नि रुपपत्तिकम् अतत्त्वार्थवत् परमार्थावलंबनशून्यम् अतएवाल्पंतुच्छम् अल्पविषयत्वादल्पफलत्वाच्च यदेवंभूतंज्ञानंतत्तामससमुदाहृतम् ॥ २२ ॥ इदानींत्रिविधंकर्माह नियतमितित्रिभिः नियतंनित्यतयाविहितं संगरहितमभिनिवेशशून्यं अरागद्वेषतः पुत्रादिप्रीत्यावाशत्रुद्वेषेणवा यत्कृतंनभवति फलंप्राप्तुमिच्छतीतिफलप्रेप्सुस्तद्विलक्षणेननिष्कामेणकर्त्रायत्कृतंकर्मतत्सात्विकमुच्यते ॥ २३ ॥ राजसंकर्माह य

यत्तुकृत्स्नवदेकस्मिन्कार्येसक्तमहैतुकम् ॥ अतत्त्वार्थवदल्पंचतत्तामससमुदाहृतम् ॥२२॥
नियतंसंगरहितमरागद्वेषतःकृतम् ॥ अफलप्रेप्सुनाकर्मयत्तत्सात्विकमुच्यते ॥ २३ ॥
यत्तुकामेप्सुनाकर्मसाहंकारेणवापुनः ॥ क्रियतेबहुलायासंतद्राजससमुदाहृतम् ॥ २४ ॥
अनुबंधंक्षयंहिंसामनवेक्ष्यचपौरुषम् ॥ मोहादारभ्यतेकर्मयत्तत्तामसमुच्यते ॥ २५ ॥

त्त्विति यत्तुकर्म कामेप्सुनाफलंप्राप्तुमिच्छता साहंकारेणवा मत्समःकोऽन्यःश्रोत्रियोऽस्तीत्येवंनिरूढाहंकारयुक्तेनचक्रियते यच्चपुनर्बहुलायासमतिक्लेशयुक्तं तत्कर्मराजससमुदाहृतम् ॥ २४ ॥ तामसंकर्माह अनुबंधमिति अनुबध्यतेइत्यनुबंधःपश्चाद्भाविशुभाशुभम् क्षयंवित्तव्ययं हिंसांपरपीडांच पौरुषंस्वसामर्थ्यंवा अनवेक्ष्यअपर्यालोच्य केवलंमोहादेवयत्कर्मारभ्यतेतत्तामसमुच्यते ॥ २५ ॥

कर्तारंत्रिविधमाह मुक्तसंगइतित्रिभिः मुक्तसंगस्त्यक्ताभिनिवेशः अनहंवादीगर्वोक्तिरहितः धृतिर्धैर्यम् उत्साहउद्यमः तांभ्यांसमन्वितो युक्तः आरब्धस्यकर्मणःसिद्धावसिद्धौचनिर्विकारोहर्षविषादशून्यः एवंभूतःकर्तासात्विकउच्यते ॥ २६ ॥ राजसंकर्तारमाह रागीति रागी पुत्रादिंप्रीतिमान्कर्मफलप्रेप्सुः कर्मफलकामी लुब्धःपरस्वाभिलाषी हिंसात्मकोमारकस्वभावःअशुचिर्विहितशौचशून्यःलाभालाभयोर्हर्षशोकाभ्यामन्वितःकर्ताराजसः ॥२७॥ तामसंकर्तारमाह अयुक्तइति अयुक्तोऽनवहितःप्राकृतोविवेकशून्यः स्तब्धोऽनम्रः शठःशक्तिगूहन

मुक्तसंगोऽनहंवादीधृत्युत्साहसमन्वितः ॥ सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारःकर्तासात्विकउच्यते ॥ २६ ॥
रागीकर्मफलप्रेप्सुर्लुब्धोहिंसात्मकोऽशुचिः ॥ हर्षशोकान्वितःकर्ताराजसःपरिकीर्तितः ॥ २७॥
अयुक्तःप्राकृतःस्तब्धःशठोनैष्कृतिकोऽलसः ॥ विषादीदीर्घसूत्रीचकर्तातामसउच्यते ॥ २८ ॥
बुद्धेर्भेदंधृतेश्चैवगुणतस्त्रिविधंशृणु ॥ प्रोच्यमानमशेषेणपृथक्त्वेनधनंजय ॥ २९ ॥
प्रवृत्तिंचनिवृत्तिंचकार्याकार्येभयाभये ॥ बंधंमोक्षंचयावेत्तिबुद्धिःसापार्थसात्विकी ॥ ३० ॥

कारी नैष्कृतिकःपरावमानी अलसोऽनुद्यमशीलः विषादीशोकशीलः यदद्यवाश्वोवाकार्यंतन्मासेनापिनसंपादयतियःसदीर्घसूत्री एवंभूतःकर्तातामसः कर्तृत्रैविध्येनैवज्ञातुरपित्रैविध्यमुक्तम् कर्मत्रैविध्येनचज्ञेयस्यापित्रैविध्यमुक्तंवेदितव्यं बुद्धेस्त्रैविध्येनकरणस्याप्युक्तंभविष्यति ॥२८॥ इदानींबुद्धेर्धृतेश्चापित्रैविध्यंप्रतिजानीते बुद्धेरिति स्पष्टार्थः ॥ २९ ॥ तत्रबुद्धेस्त्रैविध्यमाह प्रवृत्तिंचेतित्रिभिः प्रवृत्तिंचधर्मे

निवृत्तिंचाधर्मे यस्मिन्देशेकालेचयत्कार्यमकार्यंच भयाभयेकार्याकार्यनिमित्तावर्थानर्थौ कथंबंधः कथंवामोक्षइतियाबुद्धिरंतःकरणंवेत्ति सासात्विकी ययापुमान्वेत्तीतिवक्तव्येकरणेकर्तृत्वोपचारःकाष्ठानिपचंतीतिवत् ॥ ३० ॥ राजसींबुद्धिमाह ययेति अयथावत्संदेहास्पद त्वेनेत्यर्थः स्पष्टमन्यत् ॥ ३१ ॥ तामसींबुद्धिमाह अधर्ममिति विपरीतग्राहिणीबुद्धिस्तामसीत्यर्थः बुद्धिरंतःकरणंपूर्वोक्तम् ज्ञानंतुतद्वृ त्तिः धृतिरपितद्वृत्तिरेव यद्वा अंतःकरणस्यधर्मिणोबुद्धिरप्यध्यवसायलक्षणावृत्तिरेव इच्छाद्वेषादीनांतद्वृत्तीनांबहुत्वेऽपिधर्माधर्मभयाभय

ययाधर्ममधर्मंचकार्यंचाकार्यमेवच ॥ अयथावत्प्रजानातिबुद्धिःसापार्थराजसी ॥ ३१ ॥
अधर्मंधर्ममितियामन्यतेतमसावृता ॥ सर्वार्थान्विपरीतांश्चबुद्धिःसापार्थतामसी ॥ ३२ ॥
धृत्याययाधारयतेमनःप्राणेंद्रियक्रियाः ॥ योगेनाव्यभिचारिण्याधृतिःसापार्थसात्विकी ॥ ३३ ॥
ययातुधर्मकामार्थान्धृत्याधारयतेऽर्जुन ॥ प्रसंगेनफलाकांक्षीधृतिःसापार्थराजसी ॥ ३४ ॥

साधनत्वेन प्राधान्यादेतासांत्रैविध्यमुक्तं उपलक्षणंचैतदन्यासाम् ॥ ३२ ॥ इदानींधृतेस्त्रैविध्यमाह धृत्येतित्रिभिः योगेनचित्तैकाग्र्येणहे तुनाव्यभिचारिण्याविषयांतरमधारयंत्याययाधृत्या मनसःप्राणस्येंद्रियाणांचक्रियाधारयतेनियच्छति साधृतिः सात्विकी ॥ ३३ ॥ राज सींधृतिमाह ययात्विति ययातुधृत्याधर्मार्थकामान्प्राधान्येनधारयते नविमुंचति तत्प्रसंगेनफलाकांक्षीचभवति साराजसीधृतिः ॥ ३४ ॥

उपरामम् प्रापनोति

तामसींधृतिमाह ययेति दुष्टाअविवेकबहुलामेधायस्यसःदुर्मेधाःपुरुषःययाधृत्यास्वप्नादीन्नविमुंचति पुनःपुनरावर्तयति स्वप्नोऽत्रनिद्रा साधृतिस्तामसी ॥ ३५ ॥ सुखस्यत्रैविध्यंप्रतिजानीते अर्धेन सुखमिति स्पष्टार्थः तत्रसात्विकंसुखमाह अभ्यासादितिसार्द्धेन यत्रयस्मिन्सु खेअभ्यासादतिपरिचयाद्रमते नतुविषयसुखइवसहसारतिंप्राप्नोति यस्मिन्रममाणश्चदुःखस्यांतमवसानंनितरांगच्छति प्राप्नोति॥३६॥ कीदृशंतत् यत्तदिति यत्तत्किमपि अग्रेप्रथमंविषमिवमनःसंयमाधीनत्वाद्दुःखावहमिवभवति परिणामेत्वमृतसदृशं आत्मविषयाबुद्धिरा

ययास्वप्नंभयंशोकंविषादंमदमेवच ॥ नविमुंचतिदुर्मेधाधृतिःसापार्थतामसी ॥ ३५ ॥ सुखंत्विदानींत्रिविधंशृणु मेभरतर्षभ ॥ अभ्यासाद्रमतेयत्रदुःखांतंचनिगच्छति ॥३६॥ यत्तदग्रेविषमिवपरिणामेऽमृतोपमम् ॥ तत्सुखंसा त्विकंप्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम् ॥ ३७ ॥ विषयेंद्रियसंयोगाद्यत्तदग्रेऽमृतोपमम् ॥ परिणामेविषमिवतत्सुखंराज संस्मृतम् ॥ ३८ ॥ यदग्रेचानुबंधेचसुखंमोहनमात्मनः ॥ निद्रालस्यप्रमादोत्थंतत्तामसमुदाहृतम् ॥ ३९ ॥

त्मबुद्धिस्तस्याःप्रसादेनरजस्तमोमलत्यागेनस्वच्छतयावस्थानंततोजातंयत्सुखंतत्सात्विकंप्रोक्तं योगिभिः ॥३७॥ राजसंसुखमाह विषयें द्रियेति विषयाणामिंद्रियाणांचसंयोगाद्यत्तत्प्रसिद्धंस्त्रीसंगादिसुखं अमृतमुपमायस्यतादृशंभवत्यग्रेप्रथमं परिणामेतुविषतुल्यं इहामु त्रचदुःखहेतुत्वात् तत्सुखंराजसंस्मृतम् ॥ ३८ ॥ तामसंसुखमाह यदिति अग्रेप्रथमक्षणे अनुबंधेचपश्चादपि यत्सुखमात्मनोमोहकरम् तदेवाह निद्राचालस्यंचप्रमादश्चकर्तव्यार्थावधानराहित्येनमनोराज्यमेतेभ्यउत्तिष्ठतियत्सुखंतत्तामसमुदाहृतम् ॥ ३९ ॥ ॥ ॥

अनुक्तमपिसंगृह्णन्प्रकरणार्थमुपसंहरति नतदस्तीति एभिःप्रकृतिसंभवैः सत्वादिभिर्गुणैर्मुक्तंहीनंसत्वंप्राणिजातमन्यद्वायत्स्यात्तत्पृथिव्यांमनुष्यलोकादिषुदिविदेवेषुचक्कापिनास्तीत्यर्थः ॥ ४० ॥ ननुचयद्येवंसर्वमपिक्रियाकारकफलादिकंप्राणिजातंचत्रिगुणात्मकमेव कथं तर्हिअस्यमोक्षइत्यपेक्षायां स्वस्वाधिकारविहितैःकर्मभिःपरमेश्वराराधनात्तत्प्रसादलब्धज्ञानेनेत्येवंसर्वगीतार्थसारंसंगृह्यप्रदर्शयितुंप्रकरणांतरमारभते ब्राह्मणेत्यादियावदध्यायसमाप्ति हेपरंतपशत्रुतापन ब्राह्मणानांक्षत्रियाणांविशांचशूद्राणांचकर्माणिप्रविभक्तानिप्रकर्षेणविभागतोविहितानि शूद्राणांस्वभावात्पृथक्करणंद्विजत्वाभावेनवैलक्षण्यात् विभागोपलक्षणमाह स्वभावःसात्विकादिःप्रभवतिप्रादुर्भ

नतदस्तिपृथिव्यांवादिविदेवेषुवापुनः ॥ सत्वंप्रकृतिजैर्मुक्तंयदेभिःस्यात्त्रिभिर्गुणैः ॥ ४० ॥
ब्राह्मणक्षत्रियविशांशूद्राणांचपरंतप ॥ कर्माणिप्रविभक्तानिस्वभावप्रभवैर्गुणैः ॥ ४१ ॥
शमोदमस्तपःशौचंक्षांतिरार्जवमेवच ॥ ज्ञानंविज्ञानमास्तिक्यंब्रह्मकर्मस्वभावजम् ॥ ४२ ॥

वतियेभ्यस्तैर्गुणैरुपलक्षणभूतैः यद्वा स्वभावःपूर्वजन्मसंस्कारस्तस्मात्प्रादुर्भूतैरित्यर्थः तत्रसत्वप्रधानाब्राह्मणाः सत्वोपसर्जनरजःप्रधानाःक्षत्रियाः तमउपसर्जनरजःप्रधानावैश्याः रजउपसर्जनतमःप्रधानाःशूद्राः ॥ ४१ ॥ तत्रब्राह्मणस्यस्वाभाविकानिकर्माण्याह शमइति शमश्चित्तोपरमः दमोबाह्येंद्रियोपरमः तपःपूर्वोक्तंशारीरादि शौचंबाह्याभ्यंतरम् क्षांतिःक्षमा आर्जवमवक्रता ज्ञानंशास्त्रीयम् विज्ञानमनुभवः आस्तिक्यमस्तिपरलोकइतिनिश्चयः एतच्छमादिब्राह्मणस्यस्वभावाजातंकर्म ॥ ४२ ॥

क्षत्रियस्यस्वाभाविकानिकर्माण्याह शौर्यमिति शौर्यंपराक्रमः तेजः प्रागल्भ्यम् धृतिर्धैर्यम् दाक्ष्यंकौशलम् युद्धेचाप्यपलायनमपराङ्मु
खता दानमौदार्यम् ईश्वरभावोनियमनशक्तिः एतत्क्षत्रियस्यस्वभावजंकर्म॥४३॥वैश्यशूद्रयोःकर्माह कृषीति कृषिःकर्षणम् गारक्षतीतिगो
रक्षस्तस्यभावोगोरक्ष्यम् पाशुपाल्यमित्यर्थः वाणिज्यंक्रयविक्रयादि एतद्वैश्यस्यस्वभावजंकर्म त्रैवर्णिकपरिचर्यात्मकंशूद्रस्यापिस्वभाव
जंकर्म॥४४॥एवंभूतस्यब्राह्मणादिकर्मणोज्ञानहेतुत्वमाह स्वेस्वइति स्वस्वाधिकारविहितेकर्मणिअभिरतः परिनिष्ठितोनरःसंसिद्धिंज्ञा

शौर्यंतेजोधृतिर्दाक्ष्यंयुद्धेचाप्यपलायनम् ॥ दानमीश्वरभावश्चक्षात्रंकर्मस्वभावजम् ॥ ४३ ॥
कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यंवैश्यकर्मस्वभावजम् ॥ परिचर्यात्मकंकर्मशूद्रस्यापिस्वभावजम् ॥४४॥
स्वेस्वेकर्मण्यभिरतःसंसिद्धिंलभतेनरः ॥ स्वकर्मनिरतःसिद्धिंयथाविंदतितच्छृणु ॥ ४५ ॥
यतःप्रवृत्तिर्भूतानांयेनसर्वमिदंततम् ॥ स्वकर्मणातमभ्यर्च्यसिद्धिंविंदतिमानवः ॥ ४६ ॥
श्रेयान्स्वधर्मोविगुणःपरधर्मात्स्वनुष्ठितात् ॥ स्वभावनियतंकर्मकुर्वन्नाप्नोतिकिल्बिषम् ॥ ४७॥

नयोग्यतांलभते कर्मणांज्ञानप्राप्तिप्रकारमाह स्वकर्मेतिसार्धेन स्वकर्मपरिनिष्ठितोयथायेनप्रकारेणतत्त्वज्ञानंलभते तंप्रकारंशृणु॥४५॥
तमेवाह यतइति यतोऽतर्यामिणःपरमेश्वराद्भूतानांप्राणिनांप्रवृत्तिश्चेष्टाभवति येनप्रकारेणात्मनासर्वमिदंविश्वंततंव्याप्तंतमीश्वरंस्वकर्म
णाभ्यर्च्यपूजयित्वासिद्धिंलभतेमनुष्यः॥ ४६ ॥ स्वकर्मणेतिविशेषणस्यफलमाह श्रेयानिति विगुणोऽपिस्वधर्मःसम्यगनुष्ठितादपिपर

धर्मात्श्रेष्ठः नचबंधुवधादियुक्ताद्युद्धादेः स्वधर्मोद्भिक्षाटनादिपरधर्मःश्रेष्ठइतिमन्तव्यम् यतःस्वभावेनपूर्वोक्तेननियतंनियमेनोक्तंकर्मकुर्व न्किल्बिषंनाप्नोति॥४७॥यदिपुनःसांख्यदृष्ट्यास्वधर्मेहिंसालक्षणंदोषंमत्वापरधर्मंश्रेष्ठंमन्यसे तर्हि सदोषत्वंपरधर्मेऽपितुल्यमित्याशयेनाह सहजमिति सहजंस्वभावविहितंकर्मसदोषमपिनत्यजेत् हियस्मात् सर्वेऽप्यारंभादृष्टादृष्टार्थानिसर्वाण्यपिकर्माणिदोषेणकेनचिदावृताव्या प्ताएव यथासहजेनधूमेनाग्निरावृतस्तद्वत् अतोयथाग्नेर्धूमरूपं दोषमपाकृत्यप्रतापएवतमःशीतादिनिवृत्तयेसेव्यते तथाकर्मणोऽपिदोषांशं विहायगुणांशएवसत्वशुद्धयेसेव्यतइत्यर्थः ॥ ४८ ॥ ननुकथंकर्मणिक्रियमाणेदोषांशप्रहाणेनगुणांशएवसंपत्स्यतइत्यपेक्षायामाहअस

सहजंकर्मकौंतेयसदोषमपिनत्यजेत् ॥ सर्वारंभाहिदोषेणधूमेनाग्निरिवावृताः ॥ ४८ ॥ अस
क्तबुद्धिःसर्वत्रजितात्माविगतस्पृहः ॥ नैष्कर्म्यसिद्धिंपरमांसंन्यासेनाधिगच्छति ॥ ४९ ॥

क्तेति असक्तासंगशून्याबुद्धिर्यस्य जितात्मानिरहंकारः विगतास्पृहाफलविषयेच्छायस्मात्सएवंभूतेन सत्यागःसात्विकोमतइत्येवंपूर्वोक्ते नकर्मासक्तितत्फलयोस्त्यागलक्षणेनसंन्यासेननैष्कर्म्यसिद्धिंसर्वकर्मनिवृत्तिलक्षणांसत्वशुद्धिमधिगच्छति यद्यपिसंगफलयोस्त्यागेनक र्मानुष्ठानमपिनैष्कर्म्यमेव कर्तृत्वाभिनिवेशाभावात् तदुक्तम् नैवकिंचित्करोमीतियुक्तोमन्येततत्त्वविदित्यादिश्लोकचतुष्टयेनतथाप्यनेनो क्तलक्षणेनसंन्यासेनपरमांनैष्कर्म्यसिद्धिम् सर्वकर्माणिमनसासंन्यस्यास्तेसुखंवशीत्येवंलक्षणांपारमहंस्याचर्यांप्राप्नोति ॥ ४९ ॥ ॥

एवंभूतस्यपरमहंसस्यज्ञाननिष्ठयाब्रह्मभावप्रकारमाह सिद्धिंप्राप्तइतिषड्भिः नैष्कर्म्यसिद्धिंप्राप्तःसन्यथायेनप्रकारेणब्रह्मप्राप्नोतितथातं प्रकारंसंक्षेपेणैवममवचनान्निबोध ॥ ५० ॥ तदेवाह बुद्ध्येति उक्तेनप्रकारेणविशुद्धयापूर्वोक्तयासात्विकबुद्ध्यायुक्तः धृत्यासात्विक्याआत्मानंकार्यकारणसंघातंतामेवबुद्धिंनियम्यनिश्चलांकृत्वाशब्दादीन्विषयांस्त्यक्त्वातद्विषयौरागद्वेषौचव्युदस्य बुद्ध्याविशुद्धयायुक्तइत्यादीनां ब्रह्मभूयायकल्पतइतितृतीयेनान्वयः ॥ ५१ ॥ किंच विविक्तेति विविक्तसेवीशुद्धदेशावस्थायी लघ्वाशीमितभोजी एतैरुपायैर्यत

सिद्धिंप्राप्तोयथाब्रह्मतथाप्नोतिनिबोधमे ॥ समासेनैवकौंतेयनिष्ठाज्ञानस्ययापरा ॥ ५० ॥ बुद्ध्या विशुद्धयायुक्तोधृत्यात्मानंनियम्यच ॥ शब्दादीन्विषयांस्त्यक्त्वारागद्वेषौव्युदस्यच ॥ ५१ ॥
विविक्तसेवीलघ्वाशीयतवाक्कायमानसः ॥ ध्यानयोगपरोनित्यंवैराग्यंसमुपाश्रितः ॥ ५२ ॥
अहंकारंबलंदर्पंकामंक्रोधंपरिग्रहम् ॥ विमुच्यनिर्ममःशांतोब्रह्मभूयायकल्पते ॥ ५३ ॥ ॥

वाक्कायमानसः संयतवाग्देहचित्तोभूत्वानित्यंसर्वदाध्यानेनयोयोगोब्रह्मसंस्पर्शस्तत्परःसन् ध्यानाविच्छेदार्थंपुनःपुनर्दृढंवैराग्यंसम्यगुपाश्रितोभूत्वा ॥ ५२ ॥ किंच अहंकारमिति ततश्चविरक्तोऽहमित्याद्यहंकारं बलंदुराग्रहं दर्पंयोगबलादुन्मार्गप्रवृत्तिलक्षणम् प्रारब्धवशात्प्राप्यमाणेष्वपिविषयेषुकामंक्रोधंपरिग्रहंचविमुच्यविशेषेणत्यक्त्वा बलादापन्नेषुनिर्ममःसन् शांतःपरामुपशांतिंप्राप्तोब्रह्मभूयायब्रह्माहमितिनैश्चल्येनावस्थानायकल्पते योग्योभवति ॥ ५३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ब्रह्माहमित्येवनैश्चल्येनावस्थानस्यफलमाह ब्रह्मभूतइति ब्रह्मभूतोब्रह्मण्यवस्थितः प्रसन्नचित्तो नष्टंनशोचति नचाप्राप्तंकांक्षति देहाद्य भिमानाभावात् अतएवसर्वेष्वपिभूतेषुसमःसन् रागद्वेषादिकृतविक्षेपाभावात् सर्वभूतेषुमद्भावनालक्षणांपरांमद्भक्तिंलभते ॥५४॥ ततश्च भक्त्यामामिति तयाचपरयाभक्त्यातत्त्वतोमामभिजानाति कथंभूतम् यावान्सर्वव्यापीयश्चास्मिसच्चिदानंदघनस्तथाभूतं ततश्चमामेवं तत्त्वतोज्ञात्वातदनंतरंतस्यज्ञानस्याप्युपरमेसति मांविशते परमानंदरूपोभवतीत्यर्थः ॥ ५५ ॥ स्वकर्मभिः परमेश्वराराधनादुक्तंमोक्ष

ब्रह्मभूतःप्रसन्नात्मानशोचतिनकांक्षति ॥ समःसर्वेषुभूतेषुमद्भक्तिंलभतेपराम् ॥ ५४ ॥ भक्त्या
मामभिजानातियावान्यश्चास्मितत्त्वतः ॥ ततोमांतत्त्वतोज्ञात्वाविशतेतदनंतरम् ॥ ५५ ॥
सर्वकर्माण्यपिसदाकुर्वाणोमद्व्यपाश्रयः ॥ मत्प्रसादादवाप्नोतिशाश्वतंपदमव्ययम् ॥ ५६ ॥
चेतसासर्वकर्माणिमयिसंन्यस्यमत्परः ॥ बुद्धियोगमुपाश्रित्यमच्चित्तःसततंभव ॥ ५७ ॥

प्रकारमुपसंहरति सर्वकर्माणीति सर्वकर्माणिनित्यनैमित्तिकानिचकर्माणिपूर्वोक्तक्रमेणसर्वदाकुर्वाणःसन् मद्व्यपाश्रयः अहमेवव्यपाश्रय आश्रयणीयोनतुस्वर्गादिफलंयस्यसः ममप्रसादाच्छाश्वतमनादि अव्ययंनित्यंसर्वोत्कृष्टंपदंप्राप्नोति ॥ ५६ ॥ यस्मादेवंतस्मात् चेतसे ति सर्वकर्माणिचेतसामयिसंन्यस्यसमर्प्य मत्परःअहमेवपरःप्राप्यःपुरुषार्थोयस्यसः व्यवसायात्मिकयाबुद्ध्यायोगमाश्रित्यसततंकर्मानु ष्ठानकालेऽपिब्रह्मार्पणंब्रह्महविरितिन्यायेनमय्येवचित्तंयस्यसः तथाभूतोभव ॥ ५७ ॥ ॥ ॥ ॥

ततोयद्भविष्यतितच्छृणु मच्चित्तइति मच्चित्तःसन्मत्प्रसादात्सर्वाण्यपिदुर्गाणिदुस्तराणिसांसारिकाणिदुःखानितरिष्यसि विपक्षेदोषमाह अथचेद्यदिपुनस्त्वमहंकाराज्ज्ञातृत्वाभिमानान्मदुक्तमेतन्नश्रोष्यसि तर्हि विनंक्ष्यसि पुरुषार्थाद्भ्रश्यसि ॥ ५८ ॥ कामंविनंक्ष्यामि नतुबंधुभिर्युद्धंकरिष्यामीतिचेत्तत्राह यदिति मदुक्तमनादृत्यकेवलमहंकारमवलंब्ययुद्धंनकरिष्यामीतित्वंयन्मन्यसे अध्यवस्यसि एषते व्यवसायोमिथ्यैव अस्वतंत्रत्वात्तव तदेवाह प्रकृतिस्त्वांरजोगुणरूपेणपरिणतासतीनियोक्ष्यति युद्धेप्रवर्तयिष्यत्येव ॥ ५९ ॥ किंच स्व

मच्चित्तःसर्वदुर्गाणिमत्प्रसादात्तरिष्यसि ॥ अथचेत्त्वमहंकारान्नश्रोष्यसिविनंक्ष्यसि ॥ ५८ ॥
यदहंकारमाश्रित्यनयोत्स्यइतिमन्यसे ॥ मिथ्यैषव्यवसायस्तेप्रकृतिस्त्वांनियोक्ष्यति ॥ ५९ ॥
स्वभावजेनकौंतेयनिबद्धःस्वेनकर्मणा ॥ कर्तुंनेच्छसियन्मोहात्करिष्यस्यवशोऽपितत् ॥ ६० ॥
ईश्वरःसर्वभूतानांहृद्देशेऽर्जुनतिष्ठति ॥ भ्रामयन्सर्वभूतानियंत्रारूढानिमायया ॥ ६१ ॥

भावेति स्वभावःक्षत्रियत्वेहेतुःपूर्वकर्मसंस्कारस्तस्माज्जातेनस्वकीयेनकर्मणाशौर्यादिनापूर्वोक्तेननिबद्धोयंत्रितस्त्वंमोहाद्यत्कर्मयुद्धलक्षणंकर्तुंनेच्छसिअवशोऽपितत्कर्मकरिष्यस्येव ॥ ६० ॥ तदेवंश्लोकद्वयेनसांख्यादिमतेनप्रकृतिपारतंत्र्यंस्वभावपारतंत्र्यं कर्मपारतंत्र्यंचोक्तंइदानींस्वमतमाहईश्वरइतिद्वाभ्यांसर्वभूतानांहृदयमध्येईश्वरोंऽतर्यामीतिष्ठतिकिंकुर्वन् सर्वाणिभूतानिमाययानिजशक्त्याभ्रामयन्तत्तत्कर्मसुप्रवर्तयन्यथादारुयंत्रमारूढानिकृत्रिमाणिभूतानिसूत्रधारोलोकेभ्रामयतितद्वत् यद्वायंत्राणिशरीराणि आरूढानिभूतानिदेहाभिमानि

नोजीवान्भ्रामयन्नित्यर्थः तथाचश्वेताश्वतराणांमन्त्रः एकोदेवःसर्वभूतेषुगूढःसर्वव्यापीसर्वभूतान्तरात्मा कर्माध्यक्षःसर्वभूताधिवासःसा क्षीचेताकेवलोनिर्गुणश्चेति अंतर्यामिब्राह्मणंच यआत्मनितिष्ठन्नात्मानमंतरोयमयति यमात्मानंवेद यस्यात्माशरीरम् एषतेंऽतर्याम्यमृ तइत्यादि ॥ ६१ ॥ तमिति यस्मादेवंसर्वेजीवाःपरमेश्वरपरतंत्रास्तस्मादहंकारंपरित्यज्यसर्वभावेनसर्वात्मनातमीश्वरमेवशरणंगच्छ ततस्त स्यैवप्रसादात्परमामुपशांतिंस्थानंचपारमेश्वरंशाश्वतंनित्यंप्राप्स्यसि॥ ६२॥ सर्वगीतार्थमुपसंहरन्नाह इतीति इतिअनेनप्रकारेणतेतुभ्यं स र्वज्ञेनपरमकारुणिकेनमयाज्ञानमाख्यातमुपदिष्टम् कथंभूतं गुह्यात् गोप्याद्रहस्यमंत्रयोगादिज्ञानादपिगुह्यतरंए तन्मयोपदिष्टंगीताशास्त्रम

तमेवशरणंगच्छसर्वभावेनभारत ॥ तत्प्रसादात्परांशांतिंस्थानंप्राप्स्यसिशाश्वतम् ॥ ६२ ॥
इतितेज्ञानमाख्यातंगुह्याद्गुह्यतरंमया ॥ विमृश्यैतदशेषेणयथेच्छसितथाकुरु ॥ ६३ ॥
सर्वगुह्यतमंभूयःश्रृणुमेपरमंवचः ॥ इष्टोऽसिमेदृढमितिततोवक्ष्यामितेहितम् ॥ ६४ ॥

शेषतोविमृश्यपर्यालोच्यपश्चाद्यथेच्छसितथाकुरु एतस्मिन्पर्यालोचितेसतितवमोहोनिवर्तिष्यतइतिभावः ॥६३॥ अतिगंभीरंगीताशास्त्र मशेषतः पर्यालोचयितुमशक्नुवतःकृपयास्वयमेवतस्यसारंसंगृह्यकथयति सर्वगुह्यतममितित्रिभिःसर्वेभ्योऽपिगुह्येभ्योगुह्यतमंमेवचः तत्र तत्रोक्तमपि भूयःपुनरपिवक्ष्यमाणंश्रृणु पुनःपुनःकथनेहेतुमाह दृढमत्यंतंमेममत्वमिष्टःप्रियोऽसीतिमत्वा ततएवंहेतोस्तेहितंवक्ष्यामि यद्वा त्वंममेष्टोऽसि मयावक्ष्यमाणंचदृढंसर्वप्रमाणोपेतमितिनिश्चित्यततस्तेवक्ष्यामीत्यर्थः दृढमतिरितिकेचित्पठंति ॥ ६४ ॥ ॥

तदेवाह मन्मनाइति मन्मनाभव मच्चित्तोभव ममैवभक्तोभव मद्यजनशीलोभव मामेवनमस्कुरु एवंवर्तमानस्त्वंमत्प्रसादाल्लब्धज्ञानेन मामेवैष्यसि प्राप्स्यसिअत्रचसंशयंमाकार्षीः त्वंहिमेप्रियोऽसिअतः सत्यंयथाभवत्येवंतुभ्यमहंप्रतिजानेप्रतिज्ञांकरोमि॥६५॥ततोऽपिगुह्य तममाह सर्वेति मद्भक्त्यैवसर्वंभविष्यतीतिदृढविश्वासेनविधिकैंकर्यंत्यक्त्वामदेकशरणोभव एवंवर्तमानःकर्मत्यागनिमित्तंपापंस्यादिति माशुचःशोकंमाकार्षीः यतस्त्वांमदेकशरणंसर्वपापेभ्योऽहंमोचयिष्यामि ॥६६॥एवंगीतार्थतत्त्वमुपदिश्यतत्संप्रदायप्रवर्तनेनियममाह इ

मन्मनाभवमद्भक्तोमद्याजीमांनमस्कुरु ॥ मामेवैष्यसिसत्यंतेप्रतिजानेप्रियोऽसिमे ॥ ६५ ॥ सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकंशरणंव्रज ॥ अहंत्वासर्वपापेभ्योमोक्षयिष्यामिमाशुचः ॥ ६६ ॥ इदंतेनातपस्कायनाभक्तायकदाचन ॥ नचाशुश्रूषवेवाच्यंनचमांयोऽभ्यसूयति ॥ ६७ ॥ यइदंपरमंगुह्यंमद्भक्तेष्वभिधास्यति ॥ भक्तिंमयिपरांकृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः॥६८॥ नचतस्मान्मनुष्येषुकश्चिन्मेप्रियकृत्तमः ॥ भवितानचमेतस्मादन्यःप्रियतरोभुवि ॥६९॥

दमितिइदंगीतार्थतत्त्वंतेत्वयाऽतपस्कायस्वधर्मानुष्ठानहीनायनवाच्यं नचाभक्तायगुरौईश्वरेचभक्तिशून्यायकदाचिदपिनवाच्यंनचाशु श्रूषवेपरिचर्यामकुर्वतेवाच्यंमांपरमेश्वरंयोऽभ्यसूयतिमनुष्यदृष्ट्यादोषारोपेणनिन्दतितस्मैनवाच्यं ॥६७॥एतैर्दोषैर्विरहितेभ्योगीताशास्त्रो पदेष्टुःफलमाहयइतिमद्भक्तेष्वभिधास्यतिमद्भक्तेभ्योयोवक्ष्यतिसमयिपरांभक्तिंकरोतिततोनिःसंशयःसन्मामेवप्राप्नोतीत्यर्थः ॥६८॥ किंच

नचेति तस्मान्मद्भक्तेभ्योगीताशास्त्रव्याख्यातुःसकाशादन्योमनुष्येषुमध्येकश्चिदपिममप्रियकृत्तमोऽत्यंतंपरितोषकर्तानास्ति नचकाला न्तरेभविताभविष्यति ममापितस्मादन्यःप्रियतरोऽधुनाभुवितावन्नास्ति नचकालांतरेऽपिभविष्यतीत्यर्थः ॥ ६९ ॥ पठतःफलमाह अ ध्येष्यतइति आवयोःकृष्णार्जुनयोः इमंधर्म्यंधर्मादनपेतंसंवादंयोध्येष्यतेजपरूपेणपठिष्यति तेनपुंसासर्वयज्ञेभ्यःश्रेष्ठेन ज्ञानयज्ञेनाह मिष्टःस्यांभवेयमितिमेमतिः यदप्यसौगीतार्थमबुद्ध्यमानएवकेवलंजपति तथापिममतच्छृण्वतोमामेवासौप्रकाशयतीति बुद्धिर्भवति यथालोकेयदृच्छयाऽपिकश्चित्कदाचित्कस्यचिन्नामगृह्णाति तदासौमामेवायमाह्वयतीतिमत्वातत्पार्श्वमागच्छति तथाहमपितस्यसन्निहि

अध्येष्यतेचयइमंधर्म्यंसंवादमावयोः ॥ ज्ञानयज्ञेनतेनाहमिष्टःस्यामितिमेमतिः ॥ ७० ॥

श्रद्धावाननसूयश्चशृणुयादपियोनरः ॥ सोऽपिमुक्तःशुभाँलोकान्प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणाम् ॥७१॥

कच्चिदेतच्छ्रुतंपार्थत्वयैकाग्रेणचेतसा ॥ कच्चिदज्ञानसंमोहःप्रनष्टस्तेधनंजय ॥ ७२ ॥

तोभवेयं अतएवअजामिलक्षत्रबंधुप्रमुखानांकथंचिन्नामोचारणमात्रेणप्रसन्नोऽस्मि तथैवास्यापिप्रसन्नोभवेयमित्यर्थः ॥ ७ ॥ अ न्यस्यजपतोग्गेऽन्यःकश्चिच्छृणोतितस्यापिफलमाह श्रद्धावानिति योनरःश्रद्धायुक्तःकेवलंशृणुयादपिश्रद्धावानपि कश्चित्किमर्थमुच्चै र्जपतिअबद्धंजपतीतिवादोषदृष्टिंकरोतितद्व्यावृत्त्यर्थमाह अनसूयश्चअसूयारहितोयःशृणुयात् सोऽपिसर्वैःपापैर्मुक्तःसन् अश्वमेधादि पुण्यकृताँल्लोकान्प्राप्नुयात् ॥ ७१ ॥ सम्यग्बोधानुत्पत्तौपुनरुपदेक्ष्यामीत्याशयेनाह कच्चिदिति कच्चिदितिप्रश्नार्थः अज्ञानसंमोहः तत्वाज्ञा

नकुतोविपर्ययः स्पष्टमन्यत् ॥७२॥ कृतार्थःसन्नर्जुनउवाच नष्टइति आत्मविषयोमोहोनष्टः यतोऽयमहमस्मीतिस्वरूपानुसंधानरूपा स्मृतिस्त्वत्प्रसादान्मयालब्धा अतःस्थितोऽस्मि युद्धायोपस्थितोऽस्मि गतोधर्मविषयःसंदेहोयस्यसोऽहंतवाज्ञांकरिष्यइति॥७३॥तदेवंधृ तराष्ट्रंप्रति श्रीकृष्णार्जुनसंवादंकथयित्वा प्रस्तुतांकथामनुसंधानः संजयउवाच इतीति रोमहर्षणंरोमांचकरं संवादमश्रौषंश्रुतवानहं स्प

अर्जुनउवाच ॥ नष्टोमोहःस्मृतिर्लब्धात्वत्प्रसादान्मयाच्युत ॥ स्थितोऽस्मिगतसंदेहःकरिष्येवचनंतव ॥ ७३ ॥ संजयउवाच ॥ ॥ इत्यहंवासुदेवस्यपार्थस्यचमहात्मनः ॥ संवादमिममश्रौषमद्भुतंरोमहर्षणम् ॥ ७४ ॥ व्यासप्रसादाच्छ्रुतवानेतद्गुह्यमहंपरम् ॥ योगंयोगेश्वरात्कृष्णात्साक्षात्कथयतःस्वयम् ॥ ७५ ॥ राजन्संस्मृत्यसंस्मृत्यसंवादमिममद्भुतम् ॥ केशवार्जुनयोःपुण्यंहृष्यामिचमुहुर्मुहुः ॥ ७६ ॥ तच्चसंस्मृत्यसंस्मृत्यरूपमत्यद्भुतंहरेः ॥ विस्मयोमेमहान्राजन्हृष्यामिचपुनःपुनः ॥ ७७ ॥ ॥

ष्टमन्यत् ॥७४॥ आत्मनस्तच्छ्रवणेसंभावनामाह व्यासप्रसादादिति भगवताव्यासेनदिव्यंचक्षुःश्रोत्रादिमह्यंदत्तम् अतोव्यासस्यप्रसादा देतदहंश्रुतवानस्मि किंतदतआह परंयोगम् परत्वमाविष्करोति योगेश्वराच्छ्रीकृष्णात्स्वयमेवसाक्षात्कथयतःश्रुतवानिति ॥ ७५ ॥ किंच राजन्निति हृष्यामिरोमांचितोभवामि हर्षंप्राप्नोमीतिवा स्पष्टमन्यत् ॥ ७६ ॥ किंच तच्चेति विश्वरूपंनिर्दिशति स्पष्टमन्यत् ॥ ७७ ॥

अतस्त्वंपुत्राणांराज्यादिशंकांपरित्यजेत्याशयेनाह यत्रेति यत्रयेषांपांडवानांपक्षेयोगेश्वरः श्रीकृष्णोवर्तते यत्रचपार्थोगांडीवधनुर्धरः त त्रैवश्रीराज्यलक्ष्मीः तत्रैवविजयः तत्रैवचभूतिरुत्तरोत्तराभिवृद्धिश्च तत्रैवनीतिः नयोऽपि ध्रुवानिश्चितेतिसर्वत्रसंबध्यते इतिममम तिर्निश्चयः अतइदानीमपितावत्सपुत्रस्त्वंश्रीकृष्णंशरणमुपेत्यपांडवान्प्रसाद्यसर्वस्वंचतेभ्योनिवेद्यपुत्रप्राणरक्षणंकुर्वितिभावः ॥ ७८ ॥ भगवद्भक्तियुक्तस्यतत्प्रसादात्मबोधतः सुखंबंधविमुक्तिःस्यादितिगीतार्थसंग्रहः १ तथाहि पुरुषःसपरःपार्थभक्त्यालभ्यस्त्वनन्यया भ क्त्यात्वनन्ययाशक्यअहमेवंविधोऽर्जुनेत्यादौभगवद्भक्तेर्मोक्षंप्रतिसाधकतमत्वश्रवणात् तदेकांतभक्तिरेवतत्प्रसादोत्थज्ञानावांतरव्यापार

यत्रयोगेश्वरःकृष्णोयत्रपार्थोधनुर्धरः ॥ तत्रश्रीर्विजयोभूतिर्ध्रुवानीतिर्मतिर्मम ॥ ७८ ॥ इतिश्रीमद्भगवद्गीता सूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायांयोगशास्त्रेश्रीकृष्णार्जुनसंवादेमोक्षसंन्यासयोगोनामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ॥

मात्रयुक्तामोक्षहेतुरितिस्फुटंप्रतीयते ज्ञानस्यभक्त्यवांतरव्यापारत्वमेवयुक्तम् तेषांसततयुक्तानांभजतांप्रीतिपूर्वकम् ददामिबुद्धियोगंतं येनमामुपयांतिते मद्भक्तएतद्विज्ञायमद्भावायोपपद्यतइत्यादिवचनात् तत्त्वज्ञानमेवभक्तिरित्युक्तम् समःसर्वेषुभूतेषुमद्भक्तिंलभतेपराम् भक्त्यामामभिजानातियावान्यश्चास्मितत्त्वतइत्यादौभेदेननिर्देशात् नचैवंसतितमेवविदित्वातिमृत्युमेति नान्यःपंथाविद्यतेऽयनायेत्या दिश्रुतिविरोधःशंकनीयः भक्त्यवांतरव्यापारत्वाज्ज्ञानस्य नहिकाष्ठैःपचतीत्युक्तेज्वालानामसाधनत्वमुक्तंभवति किंच यस्यदेवेपराभक्ति र्यथादेवेतथागुरौ तस्यैतेकथिताह्यर्थाःप्रकाशंतेमहात्मनाम् देहांतेदेवःपरंब्रह्मतारकंव्याचष्टे यमेवैषवृणुतेतेनलभ्यइत्यादिश्रुतिस्मृतिपु

राणवचनान्येवंसतिसमंजसानिभवंति तस्माद्भक्तिरेवमोक्षहेतुरितिसिद्धम् तेनैवदत्तयामत्यातद्गीताविवृतिःकृता सएवपरमानंदस्तयाप्रीणातुमाधवः ॥१॥ परमानंदपादाब्जरजःश्रीधारिणाधुना श्रीधरस्वामियतिनाकृतागीतासुबोधिनी ॥२॥ स्वप्रागल्भ्यबलाद्विलोड्यभगवद्गीतांतदंतर्गतंतत्त्वंप्रेप्सुरुपैतिकिंगुरुकृपापीयूषदृष्टिंविना अंबुस्वांजलिनानिरस्यजलधेःशादित्सुरंतर्मणीनावर्तेषुनकिंनिमज्जतिजनःसत्कर्णधारंविना ॥३॥ इतिश्रीमन्महाभारतेशतसाहस्र्यांसंहितायांवैयासिक्यांभीष्मपर्वणिश्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायांयोगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे योगशास्त्रनिर्णयसंन्यासादितत्त्वनिर्णयेसुबोधिन्यांटीकायांश्रीधरस्वामिकृतौमोक्षयोगोनामाष्टादशोऽध्यायः ॥१८॥

समाप्तोऽयंग्रंथः

इयं सुबोधिनीटीकासमेता श्रीमद्भगवद्गीता मुंबापुर्यां भगीरथात्मजेन हरिप्रसादेन निर्णयसागरयंत्रालये मुद्रिता ॥

शकाब्दाः १८११. संवत् १९४५.

॥ इति श्रीधरकृतटीकासहिता श्रीमद्भगवद्गीता समाप्ता ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ श्री

श्री